

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

2/2022

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ, председник; пуковник др Далибор Денда, виши научни сарадник ИСИ; др Татјана Милошевић, научни сарадник ИСИ; др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; пуковник доц. др Слободан, Ђукић, Катедра друштвених наука, Војна академија; др Дмитар Тасић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије; др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Драган Богетић, научни саветник, Институт за савремену историју; др Миле Бјелајац, научни саветник, Институт за новију историју Србије; др Милић Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам (иностранни члан); доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч (иностранни члан); проф. др Јарослав Вишњаков, Институт МГИМО, Москва (иностранни члан); др Кармен Сорина Рижновеану, виши научни сарадник, Институт за политичке студије одбране и војну историју, Букурешт (иностранни члан); др Чаба Катона, научни сарадник, Историјски институт Мађарске академије наука, Будимпешта (иностранни члан).

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: пуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXXII. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Вељка Лукића Курјака бр. 1, 11000 Београд. Телефони редакције 011/36-03-473 и 011/36-03-475; војни тел. 40-473 и 40-475. Рукописи се не враћају.

Задња страна корица: Стериисање одеће у дворишту Ваљевске окружне болнице 1915. године (горња слика); Пацијенти у Ваљевској окружној болници, окупани, очишћени од вашију и у чистим пицамама 1915. година (доња слика); Извор: *Ратни албум 1914–1918*, Београд, 1926.

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR
MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Colonel Dr. Dalibor Denda, Senior Research Fellow, SRI, Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow, SRI; Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Colonel Dr. Slobodan Đukić, associate professor, Military Academy, Dr. DMITAR TASIĆ, Senior Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Marijana Mraović, Research Fellow, Military Archive; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History, Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam (foreign member); Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna (foreign member); Prof. Dr. Yaroslav Vishnyakov, MGIMO Institute, Moscow (foreign member); Dr. Carmen Sorina Rijnoveanu, Senior Research Fellow, Institute for political studies of defense and military history, Bucharest (foreign member); Dr. Csaba Katona, Research Fellow, Institute of History, Hungarian academy of science, Budapest (foreign member).

EDITOR-IN-CHIEF: Colonel Dr. DALIBOR DENDA
EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXXII. Contributions should be sent to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Veljka Lukića Kurjaka № 1, 11000 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 36-03-473 and +381 11 36-03-475. Manuscripts will not be returned.

Rear cover: Sterilization of clothes in the courtyard of Valjevo district hospital in 1915 (upper); Patients in Valjevo district hospital, bathed, cleaned of lice and in clean pajamas in 1915 (bottom); Source: *War album 1914–1918*, Belgrade, 1926.

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

2/2022

ЧЛАНЦИ ARTICLES

- Сара Лазић, МА
ПРЕДСТАВА О ПАНОНЦИМА У ПОЗНОАНТИЧКИМ НАРАТИВНИМ
ИЗВОРИМА ОД 1. ДО 4. ВЕКА 9
Sara Lazić, MA
THE PANNONIANS IN ANCIENT HISTORIOGRAPHY
FROM 1ST TO 4TH CENTURY
- Dr. *Vladimir Prebilič, Lara Iva Dreu, MA*
THE WINTER MARCH OF NIKOLA ZRINSKI AND JULIUS Hohenlohe
AND THE ARSON OF THE OSIJEK BRIDGE IN 1664 22
Др *Владимир Пребилич, Лара Ива Дреу, МА*
ЗИМСКИ ПОХОД НИКОЛЕ ЗРИЊСКОГ И ЈУЛИЈУСА ХОЕНЛОА
1664. ГОДИНЕ И СПАЉИВАЊЕ СУЛЕЈМАНОВОГ МОСТА У ОСИЈЕКУ
- Др *Милић Ј. Милићевић*
ВОЈСКА СРБИЈЕ У ВРЕМЕ ПРВОГ НАМЕСНИШТВА 1839–1840 ГОДИНЕ 43
Dr. *Milić J. Milićević*
THE ARMY OF SERBIA AT THE TIME OF FIRST REGENCY 1839–1840
- Др Олер Р. Ајрапетов
ГЕНЕРАЛ-АЋУТАНТ М. В. АЛЕКСЕЈЕВ – ПОЧЕТАК ЖИВОТНОГ ПУТА
КОЈИ СЕ ЗАВРШИО НА БЕОГРАДСКОМ НОВОМ ГРОБЉУ 54
Dr. Oleg R. Airapetov
GENERAL-ADJUTANT M. V. ALEKSEEV. THE BEGINNING OF A JOURNEY
THAT ENDED ON A BELGRADE'S NEW CEMETERY (NOVO GROBLJE)

Др Ненад Ж. Петровић „РАДНИЧКЕ НОВИНЕ” И „БУДУЋНОСТ” 1912–1915. ГОДИНЕ (поглед на ратну цензуру)	80
Dr. Nenad Ž. Petrović "RADNIČKE NOVINE" AND "BUDUĆNOST" NEWSPAPERS 1912–1915 (a view on a censorship in war)	

Др Владимир Кривошејев УМРЛИ ОД ТИФУСА 1915. ГОДИНЕ НА ПАРОХИЈСКИМ ТЕРИТОРИЈАМА ЦРКАВА У ДРАЧИЋУ И КОСЈЕРИЋУ: прилог демографској анализи ратних жртава	102
Dr. Vladimir Krivošev DIED FROM TYPHUS IN 1915 AT THE PAROCHIAL TERRITORIES OF THE DRAČIĆ AND KOSJERIĆ CHURCHES: contribution to demographic analyses of war victims	

Др Маријана Т. Мраовић, мр Петар Ђурђевић АНГАЖОВАЊЕ КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКИХ ВЛАСТИ ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ НА РЕГУЛИСАЊУ ПИТАЊА ПРИЛИВА И СТАТУСА ИЗБЕГЛИХ ЛИЦА ИЗ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 1941–1944. ГОДИНЕ	119
Dr. Marijana T. Mraović, Petar Đurđević, Msc. THE ENGAGEMENT OF THE COLLABORATIONIST AUTHORITIES OF OCCUPIED SERBIA ON REGULATION OF THE ISSUE OF INFLUX AND STATUS OF REFUGEES FROM THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA FROM 1941 TO 1944	

Др Алексеј Тимофејев СОВЈЕТСКА ИНТЕРВЕНЦИЈА У АВГАНИСТАНУ СА ГЛЕДИШТА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈНЕ НАУКЕ У ПОЧЕТНОЈ ФАЗИ РАТА	156
Dr. Aleksey Timofeev SOVIET INTERVENTION IN AFGANISTAN FROM THE POINT OF VIEW OF YUGOSLAV MILITARY SCIENCE IN THE INITIAL PHASE OF THE WAR	

ОГЛЕДИ ESSEYS

Др Љубодраг Димић О СРБИМА У ХРВАТској 20-их ГОДИНА XX ВЕКА	181
Dr. Ljubodrag Dimić ABOUT SERBS IN CROATIA IN 1920s	

ПРИКАЗИ REVIEWS

- Игор Гојковић, *Битка на Кајмакчалану. Септембар 1916. године*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2022, 250 стр.
(др Далибор Денда) 191
- Други светски рат 75 година касније*, Зборник радова, I – II, ур. Далибор Денда, Бојан Б. Димитријевић, Дмитар Тасић, Институт за стратегијска истраживања, Институт за новију историју Србије, Институт за савремену историју, Универзитет у Бањој Луци, Београд, Бања Лука, 2021, 480 + 432 стр.
(др Татјана Милошевић) 196
- Милена Гостовић, *Косовски вилајет 1879–1900. Годишњи извештаји (салнаме)*, Матица српска, Нови Сад, 2021, 226 стр.
(Стефан Шипка) 205
- Петар Драгишић, *Зидари туђе среће. Београдска штампа о економском емигрирању из Југославије у Западну Европу крајем шездесетих и почетком седамдесетих година*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2019, 264 стр. (Кристина Бијелић) 211

ИНФОРМАЦИЈЕ INFORMATIONS

- НАУЧНИ СКУП СА МЕЂУНАРОДНИМ УЧЕШЋЕМ „80 ГОДИНА ОД ПОГРОМА У ВЕЛИКОЈ РАЦИЈИ – КОРАК ДАЉЕ КА ЗАЈЕДНИЧКОЈ БУДУЋНОСТИ“, НОВИ САД, 2. ФЕБРУАР 2022. ГОДИНЕ
(др Далибор Денда) 219
- НАУЧНИ СКУП „110 ГОДИНА ОД МОБИЛИЗАЦИЈЕ ГВОЗДЕНОГ ПУКА У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА СРБИЈЕ – СРПСКА ВОЈСКА У ИСТОРИЈИ И ТРАДИЦИЈИ“, ПРОКУПЉЕ, 7–9. ОКТОБАР 2022. ГОДИНЕ (Маја Димић) 221

IN MEMORIAM

- БОРИВОЈЕ БОРА ДРАГАШЕВИЋ
(др Мила Михајловић) 227

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ
INSTRUCTION FOR AUTHORS

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ 235

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА ЗА LXXII ИЗДАЊЕ
THE LIST OF REVIEWERS FOR LXXII ISSUE

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА 247

Чланци

УДК: 94:323-054.6(398)"0/3"
930(37)"0/3"
COBISS.SR-ID 112490505
DOI број: 10.5937/vig2202009L

Језик рада: Српски
Примљен: 17. 10. 2022.
Прихваћен: 15. 12. 2022.
Тип рада: Прегледни научни рад

Сара Лазич, МА, асистент
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Београд, Република Србија
E-mail: sara.lazic@f.bg.ac.rs

ПРЕДСТАВА О ПАНОНЦИМА У НАРАТИВНИМ ИЗВОРИМА ОД 1. ДО 4. ВЕКА

АПСТРАКТ: У античкој историографији Панонци су, као и остали народи са простора Илирика, приказани као нецивилизовани варвари. Писци истичу физичку снагу Панонаца, због чега су били добри ратници, али и њихову примитивност и суровост. Нарочито неповољна слика о њима сачувана је у сведочанствима из 4. века, пре свега код Амијана Марцелина. За њега су Панонци, који су били на високим положајима у царској служби у другој половини 4. века, били људи „најпрезреније врсте“, жедни људске крви, сејали су смрт, исказивали урођену суровост и често су поређени са дивљим зверима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: варвари, Панонци, Позно римско царство, Амијан Марцелин

О поимању варвара у античкој историографији

Познато је да су стари Грци сматрали да су сви народи, осим њих, варвари, о чему има доста сведочанстава код античких писаца.¹ Чини се да првобитно поимање варвара није имало нарочито

¹ E.g. Thales apud Diog. Laert. 1.33; Pl. Plt. 262d; Cic. Rep. 1.58; Serv. Aen. 2.504; Fest. De verb. sign. 32.14-15. Cf. Thuc. 1.1.

пежоративну конотацију,² већ се тај појам односио на народе који говоре неразумљивим, односно негрчким језиком.³ Осим језика, у изворима се истичу и друге карактеристике које указују на различитост: пре свега, страно порекло, али и другачији обичаји, ношња и религијска схватања.⁴ Представа о другима, односно странцима, била је важна за дефинисање колективног идентитета једног народа. Другачије није значило нужно и лоше, нарочито за ране писце. Наиме, грчки историчари 5. и 4. века пре Христа писали су веома повољно о персијском цару Киру,⁵ на пример, док се код Херодота уочава толерантан став према варварима, због чега га је касније Плутарх погрдно назвао *φιλοβάρβαρος* (љубитељ варвара).⁶ Међутим, када се варварство дефинише у културном контексту, појам готово увек поприма пежоративну конотацију и истиче се инфериорност варвара у односу на Грке. У античкој историографији преовлађују негативни описи варвара који се често претварају у стереотипе.⁷ Грчка бинарна визија света (Грци-варвари) постаја сложенија,⁸ односно развија се и градација у поимању варвара, па су тако неки варвари примитивнији у односу на друге.

Римски писци су настојали да измене грчку бинарну визију света, најпре да је прошире, па и реконструишу, како би одвојили римско од варварског.⁹ Оваква тенденција римске интелектуалне елите је разумљива, јер би, у супротном, „Ромул био краљ варвара”,¹⁰ како

² Michel Dubuisson, „Barbares et barbaries dans le monde gréco-romain: du concept au slogan”, *L'Antiquité Classique* 70, (2001), 3–4.

³ Најстарије спомињање варварског језика налази се код Хомера, који каже да су Карце *βαρβαρόφωνοι*, *Hom. Il.* 2.867, мада Тукидид тврди да Хомер није употребљавао реч варварин (*βάρβαρος*), јер „ни Хелени нису били издвојени под једним именом”, *Thuc.* 1.3.

⁴ О приказивању варвара у грчким изворима од 8. до 4. века пре Христа v. Benjamin Isaak, „The Barbarian in Greek and Latin Literature”, *Scripta Classica Israelica* 33, (2014), 117–129.

⁵ За изворе v. Erich Gruen, *Rethinking the Other in Antiquity* (Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2011), 54–55.

⁶ *Plut. De Malig. Her.* 857a.

⁷ *Communis opinio* међу модерним историчарима јесте да су грчко-персијски ратови одиграли кључну улогу у формирању грчког идентитета и стварању негативне представе о варварима, v. M. Dubuisson, *op. cit.*, 4–5; B. Isaak, *op. cit.*, 205–206, 211. С тим се Груен не слаже у потпуности и даје другачије виђење, v. E. Gruen, *op. cit.*, 9–75.

⁸ Још су Платон и Ератостен указивали на мане претераног шематизма у грчкој визији света, v. *Pl. Plt.* 262d; *Erat. apud Strab.* 1.4.9.

⁹ О томе v. M. Dubuisson, *op. cit.*, 8–9. Cf. John P.V.D. Balsdon, *Romans and Aliens* (London: Duckworth, 1979), x: „A reason why the distinction was not as sharp as in Greece was that in the Roman world people were changing from one category to the other all the time.”

¹⁰ По истој аналогiji, Плаут римског песника Гнеја Невија назива *poeta barbarus*, *Fest. Deverb. sign.* 32.15–16; *Plaut. Mil.* 211

каже Цицерон кроз фиктиван дијалог између Лелија и Сципиона у *Републици*.¹¹ Стога је код римских писаца више изражен културни аспект у поимању варвара; посматрано са културног становишта, варвари су били нецивилизовани народи, „уколико то име треба дати према начину живота а не према језику”,¹² како пише Цицерон у поменутом делу. Антички писци били су свесни да су се Римљани, под утицајем „цивилизованијих народа”, како каже Страбон, одавно одвојили од варвара.¹³

Узимајући у обзир „начин живота”, као и поменути градацију у поимању варвара у античкој историографији, народи са простора Балкана важили су за најпримитивније варваре.¹⁴ Били су дивљи, крволочни и ратоборни, нарочито Трачани и Скордисци.¹⁵ У примитивне балканске варваре убрајају се, у царском периоду, и Панонци.¹⁶

Представа о Панонцима у периоду Принципата

Панонци су покорени у време Августовог Принципата, и то уз велике потешкоће, како преносе антички писци.¹⁷ Апијан убраја Панонце међу племена која су задала „највеће муке” Октавијану Августу током Илирског рата 35–33. године пре Христа.¹⁸ За Панонски рат, вођен од 12. до 9. године пре Христа, Велеј Патеркул каже да је био застрашујући (*magnum atroxque bellum*),¹⁹ а о Батоновом устан-

¹¹ Cic. Rep. 1.58.Cf. Cic. Ver. 2.4.112: *neque tam barbari lingua et natione illi quam tu natura et moribus*.

¹² Cic. Rep. 1.58. Имајући у виду одређено понашање, а не језик или порекло, римски писци су, у инвективама, погрдно називали варварима чак и Римљане, v. Cic. Ver. 2.3.64; 2.5.148; Phil. 3.15.

¹³ Strab. 9.2.2.

¹⁴ „Rough, tough and uncouth”, v. J. Balsdon, op. cit., 66.

¹⁵ E.g. Трачани, Thuc. 7.29.4; Fest. Brev. 9.1; трачки Одризи, Amm. 27.4.9; Скордисци, Amm. 27.4.4; Мези, Flor 2.26.13.

¹⁶ Пре сведочанстава из царског периода, Панонци се спомињу само у једном Полибијевом фрагменту (Plb. fr. 64). Полибије највероватније описује први сукоб Римљана са Панонцима, који се, на основу других извора (App. Ill. 14; Iul. Obseq. 16), одиграо средином 2. века пре Христа, v. András Mócsy, „Pannonia”, in: RE Supp. 9, Acilius–Utis, (Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1962), coll. 527–528; Danijel Dzino i Alka Domic Kunić, „Pannonians: Identity-perceptions from the Late Iron Age to Later Antiquity”, in: The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia, ed. Branka Migotti (Oxford: Archaeopress, 2012), 97.

¹⁷ О покоравану Панонаца у време Октавијана Августа v. A. Mócsy, „Pannonia”, coll. 538–542; András Mócsy, Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire (London-Boston: Routledge & Kegan Paul, 1974), 31–34.

¹⁸ App. Ill. 17.

¹⁹ Vell. 2.96.2.

ку, који је трајао од 6. до 9. године, Светоније пише да је био најтежи од свих спољних ратова после пунских,²⁰ – што су само неки подаци из ове епохе који указују на чињеницу да су Панонци били добри ратници.

Најповољније вести о Панонцима сачуване су код Велеја Патеркула. Осим што хвали њихове војничке способности („ниједан народ није показао такву брзину у прављењу ратних планова и спровођењу својих одлука у дело”), он сведочи да су Панонци већ у време Батоновог устанка били у извесној мери романизовани: сви Панонци (*in omnibus autem Panoniis*) поседовали су знање не само о римској дисциплини, већ и о језику, а многи су знали да пишу латинским писмом.²¹ Иако је Велеј могао писати на основу личног искуства, будући да је служио под Тиберијем у поменутом рату, већина историчара доводи у питање сведочанство о „цивилизованим Панонацима”, како се изразио Мочи.²² Изнета је претпоставка да се Велејеве речи могу односити само на Панонце који су живели у долини Саве, пре свега на Панонце из урбаних центара – Сисције и Сирмијума. Тековине римске културе могли су прихватити виши слојеви панонског друштва, локална аристократија из поменутих градова, у којима је писац можда боравио.²³ Латински језик је спорије продирао у руралне делове. Судећи по Јерониму, у Панонији су били присутни трагови варварског језика и у позно античко време.²⁴ Рани епиграфски материјал из Паноније такође сведочи о слабом познавању латинског језика.²⁵ Према томе, Велејев утисак о прихватању римске културе *in omnibus Panoniis* вероватно произилази из пищевог познанства са локалном аристократијом из градова. Друга претпоставка јесте да је Велејев опис Панонаца као врских војника, који користе интелект (*animorum exercitatio*),²⁶ римску дисциплину и језик, свесно преувеличан како би се оправдале

²⁰ Suet. *Tib.* 16.1.

²¹ Vell. 2.110.5.

²² András Mócsy, „The Civilized Pannonians of Velleius”, in: *Rome and Her Northern Provinces: Papers Presented to Sheppard Frere in Honour of His Retirement from the Chair of the Archaeology of the Roman Empire*, University of Oxford, ed. Brian Hartley and John Wachter (Gloucester: Alan Sutton, 1983), 169–178.

²³ A. Mócsy, „Pannonia”, col. 767; A. Mócsy, „The Civilized Pannonians of Velleius”, 171. Cf. András Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkrieg* (Budapest: Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1959), 124.

²⁴ Hieron. *Comm. in Isai.* 7.19.

²⁵ A. Mócsy, „Pannonia”, col. 767; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 259–261.

²⁶ Осим ако на овом месту треба читати *armorum exercitatio*, вежбање у руковању оружјем, v. A. Mócsy, „The Civilized Pannonians of Velleius”, 172.

Тиберијеве потешкоће у савладавању непријатеља.²⁷ У складу с тим, Велеј преувеличава и број панонских бораца са којима се Тиберије сукобио.²⁸

Значајне вести о Панонцима даје и Апијан у *Илирским ратовима*. Нарочито је важан следећи екскурс: „Панонија је шумовита земља која се протеже од Јапода до Дарданаца. Становници не живе у градовима, већ по селима организованим према сродству. Они немају заједничко веће и владаре над целим народом. Имају сто хиљада бораца, али се не окупљају у једно тело, јер немају заједничку власт (συνήεσαν ἄθροοι δι' ἀναρχίαν).”²⁹ Иако је спомињање анархије у етнографским екскурсима о варварским народима опште место у античкој историографији, Апијанов опис се сматра веродостојним.³⁰ Међутим, треба имати у виду да се ова слика о примитивном панонском друштву не може у потпуности односити на сва панонска племена. Описујући Октавијаново ратовање са Сегестанима, Апијан спомиње градске прваке (πρωτεύοντες) насупротив обичном народу.³¹ Постојање локалне аристократије указује на нешто виши развојни ступањ у друштву који је могао постојати код Сегестана, али и још неких панонских племена, на пример Бреука и Десидијата.³² Овај податак о подели друштва у граду добро кореспондира са поменутом интерпретацијом Патеркуловог сведочанства.³³

Панонски примитивни начин живота учава и Дион Касије, мада је његова оцена још неповољнија од Апијанове. Панонци су, каже он, „живели најбедније од свих људи. Нити им је добро тло, нити клима. Не гаје маслине и не производе вино осим у врло малој мери, и то лошег квалитета, пошто је зима веома строга и траје већи део њихове године, али пију и једу јечам и просо. Због свега тога они се сматрају најхрабријим од свих људи о којима знамо, јер су веома срчани и крволочни, као људи који не поседују ништа што би частан живот чи-

²⁷ О разлозима Велејевог преувеличавања v. A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien*., 123–124; A. Mócsy, „The Civilized Pannonians of Velleius”, 170–172; A. Mócsy, „Pannonia”, col. 767.

²⁸ Писац спомиње две стотине хиљада добро обучених пешака и девет хиљада коњаника, Vell. 2.110.3. Број је сигурно претеран, v. Danijel Dzino „Velleius Paternulus and the Pannonii: making up the numbers”, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 35(33), (2006), 146.

²⁹ App. III. 22. Основни Апијанов извор за поглавља 16–28 јесу Августови *Коментар*, v. Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum* (Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2005), 92, 94, 393.

³⁰ A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 21, 27–28.

³¹ App. III. 23. Дион Касије их назива θυατοί, Dio 49.37.2.

³² M.Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, 384, 438; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien*., 25, 131–133.

³³ A. Mócsy, „The Civilized Pannonians of Velleius”, 171.

нило вредним.”³⁴ Познато је да се писци често ослањају на већ установљене етнографске представе и да су описи варварских народа неретко стереотипи који одговарају ранијим епохама. Међутим, описујући Августову опсаду Сегесте, Дион Касије додаје да о Панонцима пише из личног искуства, стеченог док је управљао провинцијом Горњом Панонијом, те да са пуним знањем описује стање ствари.³⁵

Панонци у позноантичким изворима

Панонци се спомињу спорадично и код других писаца, који потврђују да су сматрани за примитивне варваре, али добре војнике.³⁶ Због својих војничких способности, Панонци и други народи са простора Илирика су већ у 3. веку чинили велики део римске војске.³⁷ У оквиру војних јединица из Илирика развија се заједнички идентитет, што ће за последицу имати стварање посебне друштвене класе, познате под називом *Illyriciani*.³⁸ Из њених редова бирани су провинцијски управници и војни заповедници. *Illyriciani* стичу значајнију улогу након пада династије Севера 235. године, када наступа доба војничких царева. Описујући овај кризни период, Аурелије Виктор каже да су на царски положај долазили „добри и лоши, племенитог и ниског порекла, и многи варвари”.³⁹

Велики број војничких царева потицао је из Илирика, а међу њима је било и Панонаца.⁴⁰ Први римски цар за кога је посведочено панонско порекло био је Деције (249–251), рођен у селу Будалија западно од Сирмијума.⁴¹ Из Сирмијума су били и цареви Аурелијан

³⁴ Dio 49.36.2 – 4. Cf. Dio 50.28.4. Писац истиче и специфичну панонску одећу, што је једно од општих места, Dio 49.36.5.

³⁵ Dio 49.36.4: ἀκριβὴς πάντα τὰ κατ’ αὐτοῦ σεῖδὼς γράφω. Cf. 80.1.3 Дион Касије је био царски легат у Далмацији, а затим у Горњој Панонији, највероватније у периоду од 224. до 228. године, Meyer Reynhold, *From Republic to Principate: an Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 49 - 52* (36-29 B.C.) (Atlanta: Scholars Press, 1988), 4.

³⁶ E.g. Fronto, *Princ. Hist.* 13; Herod. 2.9. Солин за Панонију каже да је земља снажних људи (*viro fortis*), Solin. 21.2.

³⁷ Били су „most vital reserves of man-power”, Andrew Alföldi, *A conflict of Ideas in the Late Roman Empire. The Clash between the Senate and Valentinian I*, (Oxford: Clarendon Press, 1952), 50.

³⁸ О друштвеној класи познатој као *Illyriciani* v. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 242–243; D. Dzino i A. Domic Kunić, „Pannonians: Identity-perceptions from the Late Iron Age to Later Antiquity”, 106 – 107.

³⁹ Aur. Vict. *Caes.* 24.9.

⁴⁰ Noel Lenski, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A. D.* (Berkley: University of California Press, 2002), 37.

⁴¹ Aur. Vict. *Caes.* 29.1; Ps-Aur. *Epit.* 29.1–2; Eutrop. 9.4. За убикацију Будалије v. CIL V 37213: *Aurelius Verus, nat(us) Pannon(iae) pede Sirmese pago Martio uico Budalia.*

(270–275)⁴² и Проб (276–282).⁴³ У периоду тетрархије сви цареви били су пореклом из Илирика, а Максимијан (286–305) био је Панонац из Сирмијума.⁴⁴ Цареви са ових простора углавном су важили за недовољно образоване, али добре ратнике. Тако за цареве из периода тетрархије Аурелије Виктор каже: „Свима њима је, заиста, отаџбина била Илирик; па иако нису били довољно образовани, ипак су били довољно уроњени у тешкоће сеоског и војничког живота да буду најбољи људи за државу”.⁴⁵

У другој половини 4. века на власт долазе Панонци Валентинијан (364–375) и Валенс (364–378), рођени у Цибалама.⁴⁶ У том периоду су значајне позиције у држави заузели њихови земљаци.⁴⁷ По утицају и важним службама које су обављали, издвајали су се Максимин – префект аноне, викар Рима, а затим преторијански префект Галије од 371. до 376. године,⁴⁸ и Еквитије – војни заповедник у рангу коме-са у Илирику, потом врховни војни заповедник Илирика од 365. до 375. године, и конзул 374. године.⁴⁹ Међу Панонцима који су такође били у царској служби у овом периоду спомињу се Леон, управник двора на западу око 371–375. године,⁵⁰ Серенијан, заповедник гарде на истоку 364–365. године,⁵¹ и Вивенције из Сисције, градски префект, а затим преторијански префект Галије од 368. до 371. године.⁵² Панонског порекла је вероватно био Валенсов таст Петроније, који добија почасно звање патриција убрзо по ступању панонских царева на власт.⁵³ Претпоставља се и да је Јовијанов таст Луцилијан био Панонац, заповедник коњице и пешадије 363. године, мада се његова каријера завршава нешто пре доласка панонских царева на власт.⁵⁴ Високе положаје су заузимали и људи из других области Илирика, на

⁴² Hist. Aug. V. Aur. 3.1 – 2, другачије Ps-Aur. Epit. 35.1; Eutrop. 9.13.

⁴³ Aur. Vict. Caes. 37.4; Hist. Aug. V. Prob. 3.1; 21.2.

⁴⁴ Ps-Aur. Epit. 40.10; Pan. Lat. 2.2.2; 3.3.9; cf. Aur. Vict. Caes. 39.26.

⁴⁵ Aur. Vict. Caes. 39.26; cf. 39.27. Ипак, писац на другом месту истиче да је неопходно да цар буде образован, 40.12–13.

⁴⁶ Валентинијаново порекло: Lib. Or. 20.25; Zos. 3.36.2; Philost. Hist. Eccl. 8.16. Валенсово порекло: Lib. Or. 19.15, 20.25.

⁴⁷ N. Lenski, op. cit., 56–67.

⁴⁸ Arnold H. M. Jones, John R. Martindale and John Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*. Vol. I. A.D. 260–395 (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), 577–578.

⁴⁹ Ibid., 282.

⁵⁰ Ibid., 498.

⁵¹ Ibid., 825.

⁵² Ibid., 972.

⁵³ О Петронијевом панонском пореклу, v. N. Lenski, op. cit., 53, о изворима за његову каријеру v. A. Jones, J. Martindale and J. Morris, op. cit., 690–691.

⁵⁴ A. Jones, J. Martindale and J. Morris, op. cit., 517–518.

пример Далматинац Урсације био је управник двора на западу од 364. до 365. године.⁵⁵ У последњој четвртини 4. века панонска клика губи на значају, мада су Валентинијана на западу наследили његови синови Грацијан (375–383) и Валентинијан II (375–392).

Највише вести о Панонцима сачувано је код Амијана Марцелина, који даје детаљан приказ Валентинијанове и Валенсове владавине. Он у описивању Панонаца учава и нека општа места. На пример, истиче се њихово ниско порекло: за Валентинијановог и Валенсовог оца Грацијана Амијан каже да је рођен у панонском граду Цибалама, да је био ниског порекла (*ignobilistirpe*), а затим додаје детаљ који то и наглашава: „Грацијан је још у детињству назван Ужар, стога што је, још неодрастао, носио унаоколо уже на продају”.⁵⁶ Тако је Прокопије, самопроглашени август из 365. године, назвао Валенса, због његовог ниског порекла, прости Панонац (*ignotus* и *Pannonius degener*), а становници Халкедона су га погрдно звали Сабајаријус, алудирајући на панонско пиће, вероватно слично пиву, за које Амијан каже да је „пиће сиромашног света у Илирику”.⁵⁷ Максимин је, такође, био ниског порекла (*obscurissime natus*), будући да је рођен у Сопијанама, а отац му је био потомак Карпа.⁵⁸ Тако су и други писци описивали Панонце: на пример, за цара Аурелијана се каже да је био *familia obscuriore*.⁵⁹

Поред казивања о ниском пореклу често је сведочено и о примитивности и недостатку образовања. На пример, за Валенса Амијан каже да је био примитивне природе (*subagrestisingenii*), необразован и прост,⁶⁰ и да се Еквитије, због тога што је био непријатан и прост (*asper et subagrestis*) није допадао високим достојанственицима.⁶¹ Валентинијан је био донекле образован, мада је његов говор описан као прост (*subagrestis*). Цар је, каже Амијан, мрзео образоване људе.⁶² О примитивности Панонаца говоре и други извори: Аурелије Виктор за Максимијана каже да је примитиван, дивљи и спор у расуђивању,⁶³ Јован Златоусти назива Валенса примитивним тиранином,⁶⁴ док Сулпиције пише да је Панонац Свети Мартин Турски *homo illiteratus*.⁶⁵

⁵⁵ Ibid., 984–985.

⁵⁶ Amm. 30.7.2.

⁵⁷ Amm. 26.7.16; 8.2.

⁵⁸ Amm. 28.1.5

⁵⁹ Hist. Aug. V. Aur. 3.1–2.

⁶⁰ Amm. 31.8.5, 8

⁶¹ Amm. 26.1.4.

⁶² Amm. 29.3.6; 30.8.10.

⁶³ Aur. Vict. Caes. 40.17; Ps-Aur. Epit. 40.10.

⁶⁴ Joh. Chrys. Adv. opp. vit. mon. 1.7.

⁶⁵ Sulp. Vit. Mart. 25.8.

Још једно од општих места при описивању илирских царева, са-
мим тим и Панонаца, јесте истицање њихове телесне снаге. Амијан
пише да се Грацијан, отац царева, угледао на чувеног грчког атлету
Милона и да је постао познат по својој телесној снази и вештинама
у војничким надметањима.⁶⁶ За Валентинијана каже да је био лепог
стаса и да му је тело било мишићаво и јако.⁶⁷ Валенс није приказан
у ласкавом тону, мада се ипак каже да је био добре грађе.⁶⁸ У *Цар-
ској повести* Панонац Аурелијан је описан као висок, јак и снажне
грађе.⁶⁹ Слично су описани и други цареви са простора Илирика, на
пример Клаудије Готски из Далмације,⁷⁰ а по висини се нарочито
истицао цар Јовијан, пореклом из Сингидунума. Према Амијану, Јо-
вијан је „био толико висок и крупан да се дуго није могла наћи кра-
љевска одећа која би му одговарала”.⁷¹

Поред ових општих места о ниском пореклу и телесној снази,
код Амијана се могу уочити и изразито негативне карактеризаци-
је у опису Панонаца. За њега су Панонци били људи „најпрезреније
врсте” (*despicatissimae sortis*).⁷² За Максимиана Амијан каже да је
„разбојник са зверском душом”, „налик змији” што гмиже под зе-
мљом и по ниским местима, да је био попут „змије базилиске” у на-
ношењу зла, „паклени судија” који тражи строге казне и прелази
преко својих овлашћења, као „црна куга која све пустоши”. Када је
„добрио прилику да наноси зло, Максимин је излио урођену суро-
вост из окрутног срца. То често чине звери у амфитеатру, кад нај-
зад провале на задња врата и ослободе се ... Па, као да му је моћ
удвостручена и уздигнута, Максимин је у Риму могао умножити
несреће, јер је одређен да замењује префекта.” Амијан пише да се
разноврсност његових сурових и немилосрдних дела не може са-
гледати. Тако је описан и Панонац Леон: „А да би истраживао ова-
кве случајеве, који су се на пропаст многих гомили, узео је (Мак-
симин) себи за колегу секретара Леона, касније управника двора.
Иначе је био Панонац, пљачкаш гробова, а из зверских чељусти на-
дирала му је суровост; био је жедан људске крви ништа мање него
сам Максимин. Максиминава склоност ка наношењу зла порасла је
са доласком његовог колеге, као и са ласкавим указом о високом

⁶⁶ Amm. 30.7.3.

⁶⁷ Amm. 30.9.6.

⁶⁸ Amm. 31.14.7

⁶⁹ Hist. Aug. V. Aur. 6.1.

⁷⁰ Hist. Aug. V. Claud. 13.5.

⁷¹ Amm. 25.10.14; cf. Amm. 25.5.6. За друге изворе о Јовијану v. N. Lenski, op. cit.,
45 n. 182.

⁷² Amm. 28.1.42.

звању." Леон и Максимин су, према Амијану, сејали смрт и изазвали пропаст многих људи.⁷³

Окрутност и склоност ка наношењу зла Амијан приписује и царевима Валентинијану и Валенсу. За Валентинијана каже да је понекад „узимао на себе изглед благости, мада је по природи више био склон жестини и љутњи, заборављајући, очигледно, да владар треба избегавати све што је претерано, као шиљке на гребену. Тако се не може наћи неки пример да је био задовољан благом казном, напротив, више пута је заповедио да се обнове крвољачне истраге, једна за другом; а у тим мучилачким испитивањима некима је и живот био угрожен. Био је толико склон да наноси зло да никад никога није поштедео смртне казне, нити је потписао помиловање, што су понекад чинили чак и сурови владари... казне је повећавао огњем и мачем". Амијан каже да се код Валентинијана похлепа помешала са окрутношћу, у чему га пореди са Аурелијаном.⁷⁴ Валенс је, такође, описан као окрутан, похлепан и склон да чини зло: „Бес је стишавао крвљу или благом богаташа". У разним приликама је показао толику суровост „да је жалио што се страшни болови казни завршавају смрћу".⁷⁵

И Серенијан је описан као рђав. „По својој ћуди био је близак цару Валенсу с којим је био у сродству по оцу, а сем тога познавао је тајне жеље цара, који је био склон окрутности." Амијан пореди Серенијана са Фаларисовом, окрутним тиранином из 6. века пре Христа. Као и Максимин, Леон и Валентинијан, Серенијан је „горео од жеље да наноси зло и по природи био сиров".⁷⁶ Максиминов шурак Валентин, панонског порекла, приказан је као охол, похлепан и употребљен са дивљом звери.⁷⁷ Петроније, који је можда био панонског порекла, био је „омраженији од Клеандра", неподношљиве нарави, охол, похлепан и сиров.⁷⁸ Једини Панонац који није приказан у негативном светлу јесте Вивенције из Сисције. За њега Амијан каже да је честит и разборит Панонац, а похвалио га је и Симах.⁷⁹

Као што се може видети из наведених одломака, Амијан је панонске цареve и државнике приказао у изразито негативном светлу. Готово сви Амијанови Панонци поседују урођену суровост, ла-

⁷³ О Максиминоу и Леону: Amm. 26.1.6; 28.1.7, 10, 12–14, 38, 41; 30.2.11. cf. Symm. Ep. 10.3: *ferox ille Maximinus*.

⁷⁴ Amm. 30.8.2–3, 6, 8; cf. 27.7.4. За друге изворе v. N. Lenski, op. cit., 231 n. 111.

⁷⁵ Amm. 26.10.12; 31.14.5. За друге изворе v. N. Lenski, op. cit., 231 n. 113.

⁷⁶ Amm. 26.10.2, 5.

⁷⁷ Amm. 28.3.4.

⁷⁸ Amm. 26.6.7–9.

⁷⁹ Amm. 27.3.11; Symm. Rel. 30.3.

комост и наносе зло. Злочини које су починили Панонци, нарочито Максимин, приказани су веома драматично,⁸⁰ мада треба имати на уму да су Амијанови драматични описи донекле одговарали и књижевном укусу његове епохе.⁸¹ Без сумње, у Амијановом опису има пристрасности – док неке чињенице свесно прећуткује, друге преувеличава у складу са својим личним ставовима.⁸² Амијаново поређење Панонаца са дивљим зверима и змијама се свакако чини претераним. Пристрасност се нарочито види у представљању Максимиана. Када неког прогони, приказан је као дивља звер, а када ипак поштеди, Амијан каже да је непостојан.⁸³

Амијанова претерано негативна слика о Панонцима може бити одраз сукоба који је постојао између сенаторске аристократије и цара Валентинијана.⁸⁴ Његове симпатије су несумњиво биле на страни сенатора, упркос томе што их на појединим местима и критикује.⁸⁵ Амијаново дело сведочи о бројним судским процесима у којима су сенатори оптужени за тровање, блуд и прељубу. Многи од њих су и страдали.⁸⁶ Сенатори су били оштећени и Валентинијановим законима који су ишли у прилог обичном становништву.⁸⁷ Осим тога, Валентинијан је на неке важне функције, које су до тада биле у сенаторским рукама, поставио своје генерале Панонце. Посведочено је да су Панонци вршили службе викара, префекта аноне, па чак и конзулата.⁸⁸ Амијан је са неодобравањем гледао на политичко уздицање необразованих Панонаца и прогоне сенатора.

* *

Панонци су за античке писце били примитивни варвари. Важили су за снажне људе и добре ратнике, због чега је поковање Панонаца у Августово време представљало тежак задатак за Римљане. Општа представа о њима није се променила ни у позноантичком периоду, мада се тада описи Панонаца најчешће односе на појединце. Цареви панонског порекла приказани су као добри војници, али и као прости, необразовани и сурови. Примитивност Панонаца нарочито је изражена у делу Амијана Марцелина.

⁸⁰ A. Alföldi, op. cit., 67: „In describing certain episodes in the terrorism of Maximinus his style rises to the nerve-racking horror of a detective novel”.

⁸¹ Ibid. 4.

⁸² Ibid., 4–5, 42, 65–73.

⁸³ Amm. 28.1.40.

⁸⁴ О сукобу Валентинијана и сенаторске аристократије v. Ibid. 48–95.

⁸⁵ Amm. 28.4.6–27.

⁸⁶ E.g. Amm. 28.1.

⁸⁷ A. Alföldi, op. cit., 56–59.

⁸⁸ Ibid. 54–55, 58.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Alföldy, Andrew. *A Conflict of Ideas in the Later Roman Empire. The Clash between the Senate and Valentinian I.* Oxford: Clarendon Press, 1952.

Dubuisson, Michel. „Barbares et barbarie dans le monde gréco-romain: du concept au slogan”. *L'Antiquité Classique* 70, (2001), 1–16.

Danijel, Dzino. „Velleius Paterculus and the Pannonii: making up the numbers”. *Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja* 35(33), (2006), 145–159.

Dzino, Danijel i Domić, Kunić Alka. „Pannonians: Identity-perceptions from the Late Iron Age to Later Antiquity”. In: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. Ed. Branka Miggoti, 93–115. Oxford: Archaeopress, 2012.

Gruen, Erich. *Rethinking the Other in Antiquity.* Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2011.

Jones, Arnold H. M., Martindale John R. and Morris, John. *The Prosopography of the Later Roman Empire.* Vol. I. A.D. 260–395. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

Lenski, Noel. *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A. D.* Berkley: University of California Press, 2002.

Mócsy, András. *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkrieg.* Budapest: Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1959.

Mócsy, András. „Pannonia”. In: *RE Supp. 9, Acilius-Utis*, 516–776. Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1962.

Mócsy, András. *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire.* London-Boston: Routledge & Kegan Paul, 1974.

Mócsy, András. „The Civilized Pannonians of Velleius”. In: *Rome and Her Northern Provinces: Papers Presented to Sheppard Frere in Honour of His Retirement from the Chair of the Archaeology of the Roman Empire*, University of Oxford. Eds. Brian Hartley and John Wachter, 169–178. Gloucester: Alan Sutton, 1983.

Reynhold, Meyer. *From Republic to Principate: an Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 49-52 (36-29 B.C.).* Atlanta: Scholars Press, 1988.

Šašel Kos, Marjeta. *Appian and Illyricum.* Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2005.

Sara Lazić, M.A, Assistant
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: sara.lazic@f.bg.ac.rs

THE PANNONIANS IN ANCIENT HISTORIOGRAPHY FROM 1ST TO 4TH CENTURY

(Summary)

The Pannonians (as well as other ethnic groups from Illyricum) were depicted as primitive barbarians in ancient historiography. Ancient writers emphasize their bodily strength and military prowess, but also attribute boorishness and cruelty to them. A particularly unfavorable image of Pannonians can be found in testimonies from the 4th century. According to Ammianus Marcellinus, the Pannonian dignitaries in imperial service under Valentinian I were people of "the most despicable kind". They are bloodthirsty and often compared to wild beasts in Ammianus' work. In this paper we will show the general representation of barbarians in Greco-Roman world, and then we will go through some important testimonies about the Pannonians from 1st to 4th century. In the end, we will try to shed more light on 4th-century events that made an impact on, without any doubt, exaggeratedly negative image of the Pannonians in the historiography of the Late Antiquity.

KEY WORDS: *barbarians, Pannonians, Later Roman Empire, Ammianus Marcellinus*

УДК: 355.48(436-89:560)"1664"
COBISS.SR-ID 112491785
DOI broj: 10.5937/vig2202022P

Језик рада: Енглески
Примљен: 04. 07. 2022
Прихваћен: 03. 11. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Dr. Vladimir Prebilič, Associate professor
Faculty of Social Sciences, Ljubljana, Republic of Slovenia
E-mail: vladimir.prebilib@fdv.uni-lj.si

Lara Iva Dreu, M. A.
Faculty of Social Sciences, Ljubljana, Republic of Slovenia
E-mail: dreu.lara@gmail.com

THE WINTER MARCH OF NIKOLA ZRINSKI AND JULIUS HOHENLOHE AND THE ARSON OF THE OSIJEK BRIDGE IN 1664

ABSTRACT: The year 1664 represented an important historic milestone in Southeast Europe. The Ottoman Empire reached its peak size in Europe, but at the same time the gradual decline of their rule began to be obvious. The Habsburg court, headed by the Caesar Leopold I, was not prepared to carry out an extensive military operation against the Ottomans. The latter, well aware of this fact, substantially raided the lands of Ban Nikola Zrinski, especially the beglerbeg of Kanizsa with his constant invasions into the surroundings of Varaždin. In order to protect his lands, the Croatian Ban decided to build fortresses at the borders with the Ottoman estates. However, the Habsburg court did not approve of those decisions. When the Ottoman Army decided to spend the winter in Belgrade, the Viennese court expected the extensive military operations to take place in the summer months of 1664. As the sentiment that the attack is the best defence prevailed, the preparations for the Winter March against the Ottoman units began. The instigator was the Croatian Ban Nikola Zrinski, who counted on the support and participation of Count Julius of Hohenlohe. The primary strategic goal of this military operation was to destroy or at least damage the renowned Suleiman Bridge in Osijek, which served as an entry point into the Hungarian region

for all Ottoman military units, so its destruction would represent a huge logistic challenge for the crossing of the Drava River.

KEY WORDS: *Nikola Zrinski, Julius of Hohenlohe, Fazil Ahmed Pash Ćuprilić, Osijek, Winter March, 1664*

Introduction

The 17th century was one of the most turbulent centuries in European history. Both the beginning and the end of this century were marked by the war with the Ottoman Empire - the Thirty Years' War in the first half and the final twist in Austro-Ottoman wars, in addition to a minor "ice age" in the second half of the century. In the light of these facts, the fourth Austro-Turkish War (1663-1664) seems like a minor episode in the tumultuous 17th century. Nevertheless, it represented an important turning point in the history of Europe, as it took place during the time when the scope of the Ottoman power reached its peak in the old continent, but, at the same time, the decline of their power and supremacy in Southeast Europe began.

After the end of a long war (1593-1606), both the Habsburg monarchy and the Ottoman Empire could enjoy the blessings of peace only for a short period of time. The conflict between Catholics and Protestants between 1618 and 1648 practically devastated German lands and almost brought Habsburg economy to its knees. Almost simultaneously, the wars with Persia (1624-1639) and the war with Venice for Crete brought the Ottoman Empire to the brink of existence.¹

In the second half of the 17th century, the relations between the countries became strained because of the pressing issue of Transylvania. Due to the decline of power and the crisis in the Ottoman Empire, the Turkish supremacy in Transylvania in the mid-17th century was barely noticeable. The Prince of Transylvania, George I Rákóczi, well aware of this fact, attacked Poland with the help of his allies in order to assume its throne, in spite of the opposition of the High Porte. The Grand Vizier Mehmed Paşa Köprülü, unhappy with the Prince's self-willed actions, decided to intervene, which initiated a civil war during which Rákóczi succeeded in restoring his power with the help of Austria for the following two years. For the Ottomans, however, this was the last straw that broke the camel's back: in 1660, the Grand vizier and his army invaded Transylvania and ravaged the land. In May 1660, the Ottomans defeated Rákóczi in the battle of Gyál, where the Prince received fatal wounds.

Mehmed Paşa's death on October 31st, 1661, prevented the restoration of order in Transylvania. He was succeeded by his son Ahmed Paşa, who carried

¹ Bertrand Michael Buchmann, *Österreich und das Osmanische Reich* (Wien: WUV-Universitätsverlag, 1999), 25-50.

on with the preparations for war with Venetians in Dalmatia in 1662. However, the preparations for the campaign took place in the shade of dark clouds that gathered over the events in Transylvania. The Turks demanded that the Austrians immediately leave fortresses Kolojvar and Székelyhíd, but the latter wanted to retain their power in Transylvania at all costs and delayed their withdrawal, which further augmented the Ottoman dissatisfaction. The diplomatic negotiations between Turkish and Austrian diplomats consequently focused predominantly on the withdrawal of Austrian troops from Transylvania, the status of Székelyhíd fortress and the demolition of Novi Zrin fortress, which was erected by Nikola Zrinski on Turkish lands in the vicinity of the Ottoman fortress Kanizsa. Following the conversations between the Grand vizier and the Habsburg Ambassador Reiniger in the summer of 1662, the Ottomans prepared the proposition of a peace treaty, which, surprisingly, did not include any impossible demands. Vienna, however, refused to sign it and wanted to continue with the negotiations. Interestingly, this proposition was the basis for the peace treaty in Vasvár on August 10, 1664, but under much worse conditions than those that the Grand vizier offered in the summer of 1662.²

The Grand vizier, however, had enough and stopped the negotiations. During the spring of 1663, he decided to put an end to the conflict regarding Transylvania and chose the Habsburg monarchy and its Hungarian estates as the objective of the Ottoman 1663 military march. The result of the war in 1663 was very unfavourable for the Habsburg monarchy, as they lost a vitally important fortress Neuhausel (today Nový Zamky in Slovakia) right at the gates of Vienna, along with several smaller fortresses and some lands in upper Hungary. On the other hand, Austrians managed to retain the major part of the Caesar's army intact, even though they were outnumbered, which, in such conditions, was a great success. Tatar invasions caused havoc in upper Austria, Moravia and Silesia, but they also uncovered a military shortcoming – the lack of cavalry in the Austrian Army.³

The Winter March

Shortly after the new year (1664), the Grand vizier received a message that approximately 30 thousand Hungarian, Austrian and Croatian troops with 30 to 40 cannons gathered and attacked palankas Babócsa (north of the

² Markits Köhbach, "Die diplomatische beziehungen zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich (Vom Frieden von Zsitva Torok bis zum 1. Weltkrieg)", in: *The Journal of Ottoman Studies IV*, editors Halil Inalcik, Nejat Goyunc, Heath W. Lowry (Istanbul: Enderun Kitabevi, 1984), 237–260.

³ Gábor Ágoston, "Empires and Warfare in East Central Europe, 1550–1750: The Ottoman–Habsburg Rivalry and Military Transformation", in: *European Warfare, 1350–1750*, editors Frank Tallett and D. J. B. Trim (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 110–134.

Drava River in Hungary) and Pressnitz near Szigetvár (south of Nagykanizsa in Hungary) and occupied them. In the meantime, Mehmed Aga, one of the Grand vizier's agas, who was sent to the commander of Kanizsa, settled in the Szigetvár fortress, as the road to Kanizsa had already been closed. Mehmed Aga sent messengers with letters for Tatar commanders, who were stationed in Bácska winter quarters asking for help, together with the report of the events for the Grand vizier in Belgrade. Almost simultaneously, Murad beg's messenger arrived in Belgrade and also asked the Grand vizier for help. Upon hearing the news, the latter was initially surprised, but later got mad at the border guards in the area, saying: "How is it possible that we have not received any news about the march of these infidels, neither from Kanizsa nor from Székesfehérvár or any other fortress by the border?"⁴

Picture 1 – Hungary, 1664⁵

For the first time in the history of Austro-Turkish wars, the entire Ottoman Army spent winter in Belgrade and its surroundings. In this way, they shortened the journey (for their new campaign) from Hungary to Austria for two whole months, which meant that they could carry on with the

⁴ Erich Prokosch, *priv., Krieg und Sieg in Ungarn – Die Ungarnfeldzüge des Grosswesirs Körprülüade Fazil Ahmed Pascha 1663 und 1664 nach den "Kleinodien der Historien", seines Sigelbewahrers Hasan Aga (Osmanische Geschichtschreiber)*, (Graz: Verlag Styria, 1976), 1–287.

⁵ Münchener Digitalisierungs Zentrum, Bayerische Staatsbibliothek, Sandrart, Jakob von: *Neue Land-Tafel von Hungarn und dessen incorporirten Königreichen und Provinzen, auß den besten Mappen verfertigt und gebessert*, Nürnberg, 1664. http://daten.digitalisierungen.de/bsb00095574/image_1 (accessed December 2022).

military operations for two additional months. Since the balance of power remained practically the same, an even worse summer than the fall of 1663 was awaited Hungary and Austria. Consequently, the Viennese War Court Council decided to take the Turks by surprise by performing a military action during the winter of 1664, which would prevent or at least decelerate the Ottoman march. For this purpose, cannons, gunpowder, bullets and military gadgets needed for the Winter March were sent from Graz armoury to Novi Zrin. The aim of the military campaign was to destroy or at least damage the renowned Suleiman Bridge at Osijek, which crossed over the swamps by the Drava River and that all Ottoman armies traversed during their military marches to Hungary. The second objective was to seize the important Turkish fortress Kanizsa. If Austrians could achieve both goals, the Ottoman 1664 military march would be made incredibly difficult and most importantly, it would be delayed.⁶

Picture 2 – Count Hohenlohe⁷

⁶ Steiermärkisches Landesarchiv Graz, LAA, Antiquum XIII. Sch. 155.

⁷ Landesarchiv Baden-Württemberg, Hohenlohe-Zentralarchiv Neuenstein, SB 35 Nr. 17, Graf Wolfgang Julius von Hohenlohe-Neuenstein (1622–1698). <http://www.landesarchiv-bw.de/plink/?f=3-218757-1> (accessed December 2022).

Counts Wolfgang Julius of Hohenlohe and Nikola Zrinski embarked on the winter military march that started on January 10th, 1664, and ended on February 6th, 1664, with 6000 infantry and 110 mounted soldiers of the Rhein Alliance Army, 1200 infantry and 200 mounted soldiers from Bavaria, commanded by the cavalry General von Puchard, 700 infantry soldiers of the Imperial Infantry Spickishev Regiment, 1200 mounted soldiers of the Piccolomini regiment under the command of the Lieutenant Colonel Leslie (from Ptuj), approximately 10 000 Croatian border guards and around 10 000 Hungarian soldiers under the command of Count Budiani – altogether, approximately 30 000 soldiers.⁸

On February 9th, 1664, Count Hohenlohe, who spent winter in Ptui (Slovenia), headed to Novi Zrin with the Rhein Alliance Army, where they arrived on January 10th and joined the troops of Count Nikola Zrinski. On January 13th, the Pressnitz fortress surrendered to them without fight. They confiscated five smaller 4- and 6-pounder cannons, one bigger 15-pounder cannon and one smaller mortar there.⁹

Picture 3 – *Nikola Zrinski, 1664*¹⁰

⁸ Steiermärkisches Landesarchiv Graz, I. Ö, Hofkammer Sach K. 133.

⁹ Meyer, Martin. Hieronymus Ortellius (Oertel), *Ortelius Redivivus et continuatus Oder Der Ungarischen Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung, ...* (Ausführliche Beschreibung Der Ungarischen und Siebenbürgischen Kriegs-Händel, von Anno 1395. biß an das 1665. Jahr), Frankfurt am Main, 1665.

¹⁰ Bayerische Staatsbibliothek, Zrínyi, Miklós: Nicolaus Comes Serini, Dux Exercitus Hungarici Contra Turcos Generalissimus etc. Diß ist Herr Graf Serin. der weitberühmte Rächer.

On the following day, the troops headed towards the fortress Babócsa. Before the siege even began, however, the Turks sent negotiators, who were granted a peaceful retreat of the inhabitants and their families, on condition that the defenders surrender the fortress. On January 15th, Babócsa surrendered peacefully, too.

In both fortresses – Pressnitz and Babócsa – Hohenlohe and Zrinski's troops confiscated weapons and flags, but mostly food supplies, gunpowder and other military equipment. These two fortresses were not only well-stocked and prepared to survive long siege, but also had a large number of cannons at their disposal. The Ottoman crews in Pressnitz and Babócsa predominantly consisted of the border guards that were used to fighting in smaller conflicts in open fields, but had neither experience nor the zeal for long-lasting sieges. Furthermore, they did not expect an attack in the middle of harsh winter. Consequently, both strong fortresses surrendered without firing a single shot.¹¹

Picture 4 – The surrender of the Ottoman fortress Babócsa, 1664¹²

der grossen Türcken Macht! nechst Gott bewehrte Schwächer ..., [Augsburg], [ca. 1664] [VD17 12:700523L]. http://daten.digitalle-sammlungen.de/bsb00100250/image_1 (accessed December 2022).

¹¹ Bayerische Staatsbibliothek, München, Res/4 Turc. 88,3. Relation wasmassen durch Herrn Graf Serini, die Oerter in Nieder-Hungarn Berzenche, Koppan, Seges, Babocza, und Fünfkirchen, den Türcken ab-erobert: von denen auch die Vestung Canischa allbereit meist verlassen worden: M. Januarius A. 1664. <https://www.digitalle-sammlungen.de/en/details/bsb10911078> (accessed December 2022).

¹² Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, AT-OeStA KA KSP KS H III c 28, Übergab der Türkischen Vöstung Babotscha in Nieder Hungarn ... Anno 1664.

On the same day of seizing Babócsa, which had previously been under the Ottoman rule from 1555, Zrinski and Hohenlohe headed towards Siget (Szigetvár) with their armies; Count Zrinski did so on January 16th. The fortress (and city) Siget lies on three islands in the middle of a swamp that Almus River flew into and that also flew into the Drava River. Siget, connected to the land by two bridges, was located 7 miles (German miles – 1 mile is 14 km) from Lake Balaton and 10 miles from Kanizsa. The fortress and the city were surrounded by a strong defensive wall and trenches made out of wood and soil.¹³

Zrinski and Hohenlohe thought that Siget would surrender as easily as the previous two fortresses, which would have probably happened, had it not been for Mehmed Aga, one of the Jannisary commanders of the Grand vizier. After two failed attacks with a great number of casualties and without realistic options to seize it, as the attackers did not bring heavy siege cannons, on January 17th, Zrinski and Hohenlohe headed towards Pécs.¹⁴

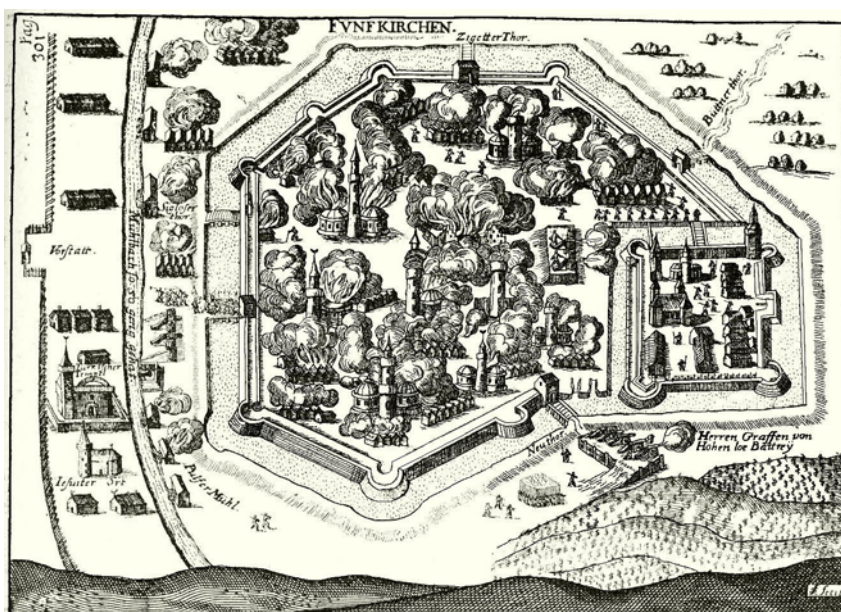
Picture 5 – The siege of Siget, 1664¹⁵

¹³ Bayerische Staatsbibliothek, München, Res/4 Turc. 87/37. Beschreibung der Hungarischen Haupt-Vestung Zygeth. (S.I.) 1664.

¹⁴ Bayerische Staatsbibliothek, München, 4 J.publ.e. 329,54/55. Feldzugs-Journal oder sonders-ausführliche Erzählung, was bey der, Beyder Herrn Grafen von Serini und Hohenloh, Hochgräfl. Excellenzen, gegen die Türcken bis an die berühmte Brücken Zu Esseck, beschehenen Remarquablen Expedition denckwürdig passiret: mit Berennung Aller derer Teutschen hohen Officiers, welche hiebey geblieben sind. 1664. <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV001489366> (accessed December 2022).

¹⁵ Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Einbl. YA 9503 kl, Engendlicher Abriß/ der Eroberung der weitberühmten Vöstung Sigeth in Nider Ungern/ durch Herrn

The siege began on January 18th. Even though Hohenlohe and Zrinski's troops managed to break in soon, the Turks fought fiercely in the streets and from defense towers and managed to resort to the main stronghold – the citadel. The enraged soldiers slaughtered all captured civilians, predominantly women and children. The Army spent the rest of the day looting and burning the city, despite a strict prohibition from the commanders (due to the possibility of accommodation and, of course, the loot). On the same night, Nikola Zrinski and the equestrian General Baron Puchard attacked the citadel, while Count Hohenlohe attacked a fortified convent and church.

Picture 6 – The siege of Pécs, 1664¹⁶

As they were, however, unable to seize these strongly defended places, Counts Hohenlohe and Zrinski convoked a military consultation on January 20th, 1664, where the necessity to achieve the main objective of this winter operation – to prevent or at least withhold the Ottoman military march in spring of the same year – was emphasized. According

Generalissimum Graf Niclaus von Serin/ und Herrn Graf Wolffgang Julium von Hohenloe/ General Leuthnant über die Kayserl. ReichsArmee volzogen/ den 5. Februari dises 1664. Jahrs. https://vd17.gbv.de/vd17_image_full_view?zuid=62fbd518-8628-4e6f-8037-f26462fef45b (accessed December 2022).

¹⁶ Bayerische Staatsbibliothek. Übergab und Eroberung der Türckischen Handels-Statt Fünfkirchen in Nider Hungarn, durch die Coniungirte Christl. Armeen, unter dem H. Grafen Nic von Zerini, v. H. Grafen von Hohenlohe, den 19/29. Jan. 1664. Frankfurt am Main, 1672. <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV013139452> (accessed December 2022).

to the plan, Count Zrinski was to head towards Osijek with the entire Hungarian cavalry and half of the German one under the command of Colonel von Rauchhaubt and set the bridge over the Drava River and the swamps on fire. On their return, they were to burn and destroy all villages along the way and chase away or kill the inhabitants.¹⁷

In the meantime, the Grand vizier sent letters to all winter quarters where his army was stationed and ordered them to set off and join Mehmed Paşa, who he entrusted with the command of this army, in Osijek. However, only Yaliagasi, Tatar General, arrived to the assembly point of the Turkish Army in Osijek with around 2000 Tatars. Mehmed Paşa then rushed to the aid of the besieged Pécs along with the Tatars and some of his own troops.¹⁸

Picture 7 – Tatar, 1664¹⁹

¹⁷ Bayerische Staatsbibliothek, München, Res/4 Turc. 88/3, Relation wasmassen durch ...

¹⁸ E. Prokosch, *gen. quote*, 1-287.

¹⁹ Bayerische Staatsbibliothek, Birken, Sigmund von / Sandrart, Jakob von [k.]: Myrsa Aligeri Filius Mag. Chan Tartar. Crimens. Eorumq. In Hungar. Ductor, Dieser Junge Tartar Chan thut die Bestien Commandiren, die entmenschte Wolfeswut unter Menschenstirnen führen ..., Nurnberg, [1664] [VD17 12:700627W]. http://daten.digitalle-sammlungen.de/bsb00101152/image_1 (accessed December 2022).

Immediately after the military consultation on January 20th, 1664, Count Zrinski set off on the road and crossed Siklós Hills.²⁰ The following day, Count Zrinski arrived to Darda fortress that was surrounded by a deep defensive trench. Nevertheless, he immediately attacked it and occupied both the palanka and the fortress, killed the crew and set the Suleiman Bridge on fire. The bridge was made of strong oak logs and was 8565 feet long and 17 (in certain areas even 24) feet wide, so that four wagons could drive on it side-by-side. A mile-long toughened road over the swamp led towards it. Even though the bridge was burning for two more days, only a small part of it burnt to the ground. Upon his return, Zrinski captured and burnt Baranyvar (today Baranji Vrh, north of Osijek in Croatia), looted, ravaged and burnt a great part of Baranya and Somogy district. Such fate befell practically all villages between Osijek and Pécs with the purpose of making the march of the Ottoman Army difficult, as they would not be able to get any food supplies. On February 19, 1664, Zrinski wrote to Caesar Leopold I and optimistically told him that the Ottoman Army would not be likely to cross these lands and would probably be stopped in Baranya due to the devastation that the Count caused in the area.²¹

Picture 8 – *The arson of Osijek bridge, 1664*²²

²⁰ Bayerische Staatsbibliothek, München, 4 J.publ.e. 329,54/55, Feldzugs-Journal oder sonders-ausführliche Erzählung...

²¹ Ibid.

²² Münchener Digitalisierungszentrum Digitale Bibliothek, Ausführliche Erzählung, was bey der Herrn Grafen von Serini unnd Hohenloh, Hochgräfl. Excellenzen, gegen die Türcken bis an die berühmte Brücken zu Esseek beschehenen Remarquablen Expedition denckwürdig passirt : mit Benennung aller derer Teutschen hohen Officiers, welche hierbey geblieben sind. Anno 1664.

However, the Turks crossed the renovated Osijek bridge without any problems, ended the siege of Kanizsa and, in a relatively short amount of time, captured the pride of Nikola Zrinski – the fortress Novi Zrin. The devastation of a large part of Baranya was unnecessary, as well, as the Ottoman Army's food supplies did not depend solely on Turkish provinces in Hungary, but mainly on Turkish provinces in the Balkans, as well as Turkish vassal countries, mostly Moldova and Wallachia. Therefore, the arson and destruction of villages had no effect on the Ottoman Army's spring march.²³

When Count Zrinski left with the cavalry and headed towards Osijek bridge, Count Hohenlohe tried to seize the remaining parts of the city until January 27th, but his attempts were futile.²⁴

Picture 9 – Janissary²⁵

München, Bayerische Staatsbibliothek -- Res/4 Austr. 51 t#S.701a. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00100118?page=1> (accessed December 2022).

²³ Geza Palffy, "Scorched-Earth Tactics in Ottoman Hungary: On a Controversy in Military Theory and Practice on the Habsburg–Ottoman Frontier", in: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* 61. nr. 1-2 (2008), 181–200.

²⁴ Bayerische Staatsbibliothek, München, Res/4 Turc. 88/3. Relation wasmassen durch...

²⁵ Ottoman Turkish Military Illustrations, Janissaire, Henri II Bonnart. <http://warfare.tk/Ottoman/byEuropeans/Bonnart-Janissaire.htm> (accessed December 2022).

After 12 days of besieging and the last failed attack on January 27th, the bulk of the Army withdrew from Pécs on Thursday, January 28th and set the city on fire upon their departure.²⁶

Picture 10 – Grand Vizier Fazıl Ahmed Paşa, 1664²⁷

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Universitätsbibliothek Heidelberg, Achmet Bassa Turcarum Tyranni Archistrategus (Köprülü Fâzıl Ahmed Pascha), Jakob von Sandrart, Klebeband Nr. 2 der Fürstlich Waldeckschen Hofbibliothek Arolsen. <https://doi.org/10.11588/diglit.3865#0327> (accessed December 2022).

At the end of January 1664, the Grand vizier and his small army arrived to the village of Mitrovica (today Sremska Mitrovica, located on the left bank of the Sava River in Serbia), where they made a camp, hoping that the troops from winter quarters in Hungary would meet the Grand vizier there or Mehmed Paşa in Siklós. Around 10 000 soldiers gathered in Siklós, but there were no Tatars among them. When the troops from Bosnia and Kanizsa and the cavalry from Bihać and Zvornik joined Mehmed Paşa, the latter headed towards Pécs on January 28th. Only 12 hours prior to his arrival, the Christian army retreated from the city.²⁸

However, Mehmed Paşa managed to catch up with and surprise the German rearguard, which resulted in a large number of casualties among German soldiers. After receiving the news that strong Ottoman units are right behind the German Army and that they defeated a part of the rearguard, Count Hohenlohe hastily sent the cavalry and some of the infantry to the rear guard's aid. Before these units managed to arrive to the battlefield, however, the Turks had already retreated.²⁹

Picture 11 – Janissary General³⁰

²⁸ E. Prokosch, *gen. quote*, 1-287.

²⁹ Staatliche Bibliothek, Regensburg, 999/4Hist.pol.1186. Continuatio, Was kürztzlich bey Canischa, Serinwar und andern Orten, zwischen den Christen und Türcken vorgelauffen, Im Monat Junii, 1664. <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV011341032> (accessed December 2022).

³⁰ Universitätsbibliothek Heidelberg. Haly Agha General de Giannizzari - Ali Agha, General der Janitscharen, Klebeband Nr. 2 der Fürstlich Waldeckschen Hofbibliothek Arolsen. <https://doi.org/10.11588/diglit.3865#0313> (accessed December 2022).

On February 3rd, hajduks from Mali Komorn (today Zalakomár) occupied the Turkish fortress Segesd, which, taking into account the prior occupation of Pressnitz and Babócsa, meant that the Kanizsa fortress was practically cornered.³¹

As Hohenlohe was aware of the proximity of the Ottoman Army (but did not know how strong it was), he decided to carry on with the journey, despite the exhaustion of his soldiers. On February 4th, Hohenlohe's army passed the Pressnitz fortress, bypassed Kanizsa and made a camp a mile away from Novi Zrin, where, on the following day, the troops crossed the Mura River, then individual units headed towards their winter quarters.³²

In the meantime, khan's son Ahmed Giray Sultan finally managed to gather a part of his Tatar units. In the beginning of February 1664, they crossed the frozen Danube and joined Mehmed Paşa's army in Pécs. Almost simultaneously, they were joined by Paşa from Timișoara and his troops, which meant that Mehmed Paşa had a relatively large army at his disposal. Since the gathering of the Turkish Army took so long, the Christian army managed to retreat and cross the Mura River safely. On February 21st, the Grand Vizier returned to Belgrade, which marked the end of the winter battles. The fact that the Sava and Danube Rivers not only completely froze over, but also the ice collapsed the bridge over the Sava in Belgrade, speaks volumes of the harshness of winter in January and February 1664.³³

Picture 12 – The Winter March, 1664³⁴

³¹ Bayerische Staatsbibliothek, München, Res/4 Turc. 88/3. Relation wasmassen durch...

³² Relation von Belägerung der beyden Vestungen Canischa und Neutra ... S.l., 1664. https://books.google.si/books/about/Relation_von_Bel%C3%A4gerung_der_beyden_Vestungen?id=TmlcAAAACAAJ&redir_esc=y (accessed December 2022).

³³ E. Prokosch, *gen. quote*, 1-287.

³⁴ Wolfenbütteler Digitalen Bibliothek (WDB), Situation der Festungen an der Drau im Januar und Februar 1664, "Hungaria Turcica" und "Sclavonia", Schlacht und Türken mit

Conclusion

Even though the Christian army with approximately 30000 soldiers did manage to invade the Ottoman territory and completely take by surprise not only the crew in Turkish fortresses in Hungary, but also the Grand Vizier himself, it can be said that Hohenlohe and Zrinski's Winter March in the midst of an incredibly cold and harsh winter in the beginning of 1664 was, essentially, unsuccessful. They occupied a few of the relatively strong Ottoman fortresses that were in the middle of the winter slumber, but did not manage to achieve the main objective of the campaign, which was to destroy Suleiman Bridge in Osijek, as it only burned down partially. For over 150 years, it served as the gateway for the Ottoman armies into Austrian lands. The Winter March caused great losses among German soldiers; those who survived, returned exhausted and sick. And it was precisely due to the lack of skilled soldiers during the siege of Kanizsa in the spring of 1664 that this vitally important Ottoman fortress did not fall. Hungarian and Croatian soldiers already turned out to be practically useless during the siege of Pécs and that did not change during the siege of Kanizsa, where German soldiers needed to take over and replace Hungarian and Croatian soldiers from the areas they besieged. As German soldiers, who had the experience in besieging fortresses, were scarce, Kanizsa managed to persevere until the arrival of the Grand Vizier in the spring of 1664. The fall of Kanizsa would have had a decisive impact on the course of the war. The Turks would surely recapture it, but the question is how long it would take. In any case, Austrians would have much more time to bring backup, which would equilibrate the power balance. Such turn of events would have undoubtedly been reflected in the peace treaty.

The Winter March damaged the reputation and the authority of the Grand Vizier not only from the viewpoint of the Army, but also in the eyes of the entire Ottoman Empire and the Sultan himself. The fact that the soldiers from winter quarters in Belgrade and its surroundings and Tatars from Bácska completely ignored the Grand vizier's order to join the military march in the middle of an incredibly harsh winter showed that the Grand vizier did not yet have a real authority among his soldiers, despite a successful campaign in 1663.

Tatars were a special part of this story. Although excellent warriors, they lacked discipline and were not as reliable as regular Turkish military units. The Grand vizier also punished those Tatars that did respond to his order, but only after the danger had passed by not sending them in the

abgeschlagenen Köpfen, Nürnberg: Hoffmann, 1664, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Einbl. Xb FM 328. <http://diglib.hab.de/drucke/einbl-xb-fm-328/start.htm> (accessed December 2022).

interior of Croatia and Styria to plunder, so that they were deprived of the loot, which was the reason they took part in the campaigns.

Picture 13 – Turkish sultan Ahmet, 1664³⁵

For the Grand Vizier, Sultan's reaction to the Winter March and the burning of the Osijek bridge presented a much bigger problem than the actual burning down of a part of the bridge itself. In a letter, Sultan offered to send additional units and money to the Grand Vizier if he could not even protect the Osijek bridge with the army at his disposal. For this purpose, Sultan sent him three beglerbegs with all their units.³⁶

³⁵ Universitätsbibliothek Heidelberg, Sultan Ahmet Chan Turcarum Tyrannu, Fürstlich Waldeckische Hofbibliothek, Klebebände (Band 2).
<https://doi.org/10.11588/diglit.3865#0329> (accessed December 2022).

³⁶ Hakan Karagöz, "Der Habsburgisch-Osmanische Krieg von 1663/64 und der Friede von Eisenburg/Vasvár aus osmanischer Sicht", In: *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664*, edited by Karin Sperl, Martin Schetz, Arno Strohmeyer (Eisenstadt: Burgenländische Forschungen Band 108, 2016), 121-135.

SOURCES AND LITERATURE

Sources

Bayerische Staatsbibliothek. Birken, Sigmund von / Sandrart, Jakob von [k.]: Myrsa Aligeri Filius Mag. Chan Tartar. Crimens. Eorumq. In Hungar. Ductor, Dieser Junge Tartar Chan thut die Bestien Commandiren, die entmenschte Wolffeswut unter Menschenstirnen führen ..., Nurnberg, [1664] [VD17 12:700627W].

http://daten.digital-e-sammlungen.de/bsb00101152/image_1 (accessed December 2022).

Bayerische Staatsbibliothek, München, Res/4 Turc. 88,3. Relation wasmassen durch Herrn Graf Serini, die Oerter in Nider-Hungarn Berzenche, Koppan, Seges, Babocza, und Fünfkirchen, den Türcken aberobert: von denen auch die Vestung Canischa allbereit meist verlassen worden: M. Januarius A. 1664.

<https://www.digital-e-sammlungen.de/en/details/bsb10911078> (accessed December 2022).

Bayerische Staatsbibliothek, München, Res/4 Turc. 87/37. Beschreibung der Hungarischen Haupt-Vestung Zygeth. (S.I.) 1664.

Bayerische Staatsbibliothek, München, 4 J.puble. 329,54/55. Feldzugs-Journal oder sonders-ausführliche Erzählung, was bey der, Beyder Herrn Grafen von Serini und Hohenloh, Hochgräfl. Excellenzen, gegen die Türcken bis an die berühmte Brücken Zu Esseck, beschehenen Remarquablen Expedition denckwürdig passiret: mit Berennung Aller derer Teutschen hohen Officiers, welche hierbey geblieben sind. 1664. <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV001489366> (accessed December 2022).

Bayerische Staatsbibliothek. Übergab und Eroberung der Türckischen Handels-Statt Fünfkirchen in Nider Hungarn, durch die Coniungirte Christl. Armeen, unter dem H. Grafen Nic von Zerini, v. H. Grafen von Hohenlohe, den 19/29. Jan. 1664. Frankfurt am Main, 1672. <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV013139452> (accessed December 2022).

Bayerische Staatsbibliothek, Zrínyi, Miklós: Nicolaus Comes Serini, Dux Exercitus Hungarici Contra Turcos Generalissimus etc: Diß ist Herr Graf Serin, der weitberümbte Rächer, der grosen Türcken Macht! nechst Gott bewehrte Schwächer ..., [Augsburg], [ca. 1664] [VD17 12:700523L]. http://daten.digital-e-sammlungen.de/bsb00100250/image_1 (accessed December 2022).

Landesarchiv Baden-Württemberg, Hohenlohe-Zentralarchiv Neuenstein, SB 35 Nr. 17. Graf Wolfgang Julius von Hohenlohe-Neuenstein (1622-1698). <http://www.landesarchiv-bw.de/plink/?f=3-218757-1> (accessed December 2022).

Münchener Digitalisierungszentrum Digitale Bibliothek. Außführliche Erzehlung, was bey der Herrn Grafen von Serini unnd Hohenloh, Hochgräfl. Excellenzen, gegen die Türcken bis an die berühmte Brücken zu Esseck beschehenen Remarquablen Expedition denckwürdig passirt : mit Benennung aller derer Teutschen hohen Officiers, welche hierbey geblieben sind. Anno 1664. München, Bayerische Staatsbibliothek -- Res/4 Austr. 51 t#S.701a. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00100118?page=,1> (accessed December 2022).

Münchener Digitalisierungszentrum, Bayerische Staatsbibliothek. Sandrart, Jakob von: Neue Land-Tafel von Hungarn und dessen incorporirten Königreichen und Provinzen, auß den besten Mappen verfertigt und gebessert, Nürnberg, 1664. http://daten.digitale-sammlungen.de/bsb00095574/image_1 (accessed December 2022).

Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, AT-OeStA KA KSP KS H III c 28, Übergab der Türkischen Vöstung Babotscha in Nieder Hungarn ... Anno 1664.

Relation von Belägerung der beyden Vestungen Canischa und Neutra ... S.l., 1664.

https://books.google.si/books/about/Relation_von_Bel%C3%A4gerung_der_beyden_Vest.html?id=TmlcAAAAcAAJ&redir_esc=y (accessed December 2022).

Staatliche Bibliothek, Regensburg, 999/4Hist.pol.1186. Continuatio, Was kürztzlich bey Canischa, Serinwar und andern Orten, zwischen den Christen und Türcken vorgelauffen, Im Monat Junii, 1664. <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV011341032> (accessed December 2022).

Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz. Einbl. YA 9503 kl, Engendtlicher Abriß/ der Eroberung der weitberühmten Vöstung Sigeth in NiderUngern/ durch Herrn Generalissimum Graf Niclaus von Serin/ und Herrn Graf Wolffgang Julium von Hohenloe/ General Leuthnant uber die Kayserl. ReichsArmee volzogen/ den 5. Februari dises 1664. Jahrs. https://vd17.gbv.de/vd17_image_full_view?zuid=62fbd518-8628-4e6f-8037-f26462fef45b (accessed December 2022).

Steiermärkisches Landesarchiv Graz, LAA, Antiquum XIII. Sch. 155.

Steiermärkisches Landesarchiv Graz, I. Ö, Hofkammer Sach K. 133.

Universitätsbibliothek Heidelberg. Achmet Bassa Turcarum Tyranni Archistrategus (Köprülü Fâzıl Ahmed Pascha), Jakob von Sandrart, Klebeband Nr. 2 der Fürstlich Waldeckschen Hofbibliothek Arolsen. <https://doi.org/10.11588/diglit.3865#0327> (accessed December 2022).

Universitätsbibliothek Heidelberg. Haly Agha General de Giannizzari - Ali Agha, General der Janitscharen, Klebeband Nr. 2 der Fürstlich Waldeckschen Hofbibliothek Arolsen.

<https://doi.org/10.11588/diglit.3865#0313> (accessed December 2022).

Universitätsbibliothek Heidelberg. Sultan Achmet Chan Turcarum Tyrannu, Fürstlich Waldecksche Hofbibliothek, Klebebände (Band 2). <https://doi.org/10.11588/diglit.3865#0329> (accessed December 2022).

Wolfenbütteler Digitalen Bibliothek (WDB). Situation der Festungen an der Drau im Januar und Februar 1664, "Hungaria Turcica" und "Sclavonia", Schlacht und Türken mit abgeschlagenen Köpfen, Nürnberg: Hoffmann, 1664, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Einbl. Xb FM 328. <http://diglib.hab.de/drucke/einbl-xb-fm-328/start.htm> (accessed December 2022).

Bibliography

Ágoston, Gábor. "Empires and Warfare in East Central Europe, 1550–1750: The Ottoman–Habsburg Rivalry and Military Transformation". In: *European Warfare, 1350–1750*, editors Frank Tallett and D. J. B. Trim, 110–134. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Buchmann, Bertrand Michael. *Österreich und das Osmanische Reich*. Wien: WUV-Universitätsverlag, 1999.

Karagöz, Hakan. "Der Habsburgisch-Osmanische Krieg von 1663/64 und der Friede von Eisenburg/Vasvár aus osmanischer Sicht". In: *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664*. Editors Karin Sperl, Martin Schetz, Arno Strohmeier, 121–135. Eisenstadt: Burgenländische Forschungen Band 108, 2016.

Köhbach, Markits. "Die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich (Vom Frieden von Zsitva Torok bis zum 1. Weltkrieg)". In: *The Journal of Ottoman Studies IV*. Editors Halil Inalcik, Nejat Goyunc, Heath W. Lowry, 237–260. Istanbul: Enderun Kitabevi, 1984.

Meyer, Martin. Hieronymus Ortelius (Oertel), *Ortelius Redivivus et continuatus Oder Der Ungarischen Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung*, (Ausführliche Beschreibung Der Ungarischen und Siebenbürgischen Kriegs-Händel, von Anno 1395. bis an das 1665. Jahr), Frankfurt am Main, 1665.

Pálffy, Géza. "Scorched-Earth Tactics in Ottoman Hungary: On a Controversy in Military Theory and Practice on the Habsburg–Ottoman Frontier". In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 61. nr. 1–2 (2008), 181–200.

Prokosch, Erich, priv. *Krieg und Sieg in Ungarn – Die Ungarnfeldzüge des Grosswesirs Körprülüzade Fazıl Ahmed Pascha 1663 und 1664 nach den "Kleinodien der Historien", seines Sigelbewahrers Hasan Aga (Osmanische Geschichtschreiber)*. Graz: Verlag Styria, 1976.

Electronic sources

Ottoman Turkish Military Illustrations. Ianissaire, Henri II Bonnard. <http://warfare.tk/Ottoman/byEuropeans/Bonnart-Ianissaire.htm> (accessed December 2022).

Др Владимир Пребилич, ванредни професор
Факултет друштвених наука,
Љубљана, Република Словенија
E-mail: vladimir.prebilib@fdv.uni-lj.si

Лара Ива Дреу, М. А.
Факултет друштвених наука,
Љубљана, Република Словенија
E-mail: dreu.lara@gmail.com

ЗИМСКИ ПОХОД НИКОЛЕ ЗРИЊСКОГ И ЈУЛИЈУСА ХОЕНЛОА 1664. ГОДИНЕ И СПАЉИВАЊЕ СУЛЕЈМАНОВОГ МОСТА У ОСИЈЕКУ

(Резиме)

Година 1664. представљала је важну прекретницу у историји југоисточне Европе. Отоманско царство достигло је врхунац ширења у Европи, али је у исто време почело да показује знаке постепеног слабљења. Хбазбуршки двор на којем је столовао Леополд I. није још увек био спреман да предузме опсежну војну операцију против Османлија. Свесни те чињенице, Турци су стално упадали у земље бана Николе Зрињског. У томе се нарочито истицао беглербег Кањиже који је нарочито угрожавао околину Вараждина. Да би заштитио своје поседе хрватски бан је одлучио да подигне утврђења на граници према османским поседима. Међутим, бечки двор није одобрио те одлуке. Пошто је турска војска одлучила да презими у Београду, Бечки двор је очекивао да ће до војних операција већег обима доћу у летњим месецима 1664. године. Како је превладало мишљење да је напад најбоља одбрана, почеле су припреме зимског похода против Османлија. Иницијатор похода био је хрватски бан Никола Зрињски који је рачунао на подршку и учешће грофа Јулијуса Хоенлоа. Примарни стратешки циљ ове операције био је да се уништи или барем оштети чувени Сулејманов мост у Осијеку, који је представљао улазну тачку у мађарске области за све турске војне јединице. Његово уништење представљало би велики логистички изазов за потоњи прелаз реке Драве. Иако је хришћанска војска јачине око 30.000 људи успела да упадне на османску територију, и потпуно изненади не само посаде у турским тврђавама у Угарској, већ и самог великог везира, може се закључити да је поход Хоенлоа и Зрињског усред хладне и оштре зиме био у суштини неуспешан. Иако су освојили неколико јаких османских тврђава и уздрмали Османлије, они нису успели да остваре главни циљ похода, односно да униште Сулејманов мост у Осијеку, који је био само делимично изгорео.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Никола Зрињски, Јулијус Хоенлоа, Фазил Ахмед паша Туприлић, Осијек, Зимски поход, 1664.

УДК: 355.02(497.11)"1839/1840"
94(497.11)"183/184"
COBISS.SR-ID 112496393
DOI број: 10.5937/vig2202043M

Језик рада: Српски
Примљен: 15. 09. 2022.
Прихваћен: 03. 11. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Милић Ј. Милићевић, виши научни сарадник
Историјски институт
Београд, Република Србија
E-mail: milicevicm@live.com

ВОЈСКА СРБИЈЕ У ВРЕМЕ ПРВОГ НАМЕСНИШТВА 1839–1840. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Краткотрајна, деветомесечна владавина првог намесништва представљала је нову фазу развоја војске у Србији. У њој није дошло до повећања већ, напротив, до квантитативног умањења војне силе, па чак и нестанка неких од родова (коњица). Улога војске такође је редукована на углавном полицијску службу, као и заштиту државних граница. Известан напредак огледао се искључиво у чињеници да је војска по први пут (од времена Устанка) добила свој први писани војни закон. Тиме је, поред осталог, изузета од директног кнежевог утицаја и подређена највишим државним органима, односно Савету и министарству унутрашњих дела.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, војска, Прво намесништво 1839–1840. године, војно уређење, историографске контроверзе

Поједине етапе развоја оружане силе у Србији, од времена њених почетака 1804. године, добиле су и назив по својим уставним предводницима или пак каснијим владарима. Тако је војска из времена Првог устанка у литератури позната и као Карађорђева. Народна војска, мада не увек оправдано, везује се за име кнеза Михаила, док је стајаћа војска синоним за владавину краља Милана.

Намесничка војска или војска из времена трију намесништава, при чему користимо искључиво њихов официјелан историографски

број, остала је готово непозната.¹ То треба нагласити јер су намесништва, поготово последња два, од 1868. до 1872. и од 1889. до 1893. године, релативно дуго трајала,² дуже него друга, или прва владавина два Обреновића, кнеза Милоша и кнеза Михаила. Ипак, њихово укупно трајање, преко девет година, дуже је и од друге владавине кнеза Михаила. Према томе, временски распон, мада наизглед кратак, ипак је довољно дуг да се сагледају промене које су се у војсци догодиле током деветомесечне владавине првог намесништва у времену од јуна 1839. до марта 1840. године.³

Сваку државну институцију по правилу формирају људи. Тада су то били први намесник, председник Владе и министар иностраних дела Аврам Петронијевић, председник Државног савета и кнежев брат Јеврем Обреновић и саветник Тома Вучић Перишић.⁴ Јеврем Обреновић и Тома Вучић су, поред свих звања, првенствено били војници, без формалног војног образовања, али са вишегодишњим ратним и старешинским искуством.

Јеврем Обреновић и његов неколико година старији савременик Тома Вучић своје војничко каљење започели су у Првом српском устанку, у којем је Вучић имао знатно запаженију улогу, као, уосталом, и у Другом српском устанку у којем је досегао чин буљубаше. Током двадесетих година Вучић, као и господар Јеврем, учествује у гушењу низа побуна против Милошеве власти. Током наредне декаде Јеврем и Вучић знатно напредују у хијерархији, нарочито оној војној. Вучић је од 1834. до 1835. године био командант кнежеве гарде, главни војни сердар и, у кратком периоду постојања ове установе, од јуна 1834. до априла 1835, и министар војни. Јеврем је пак, 1837. године, био изабран за шефа новоосноване Војне канцеларије у звању *милитарног команданта*, и из ранијег чина генерал-мајора унапређен у виши чин – генерал-дивизионара.⁵

¹ У неким новијим радовима већ је указано на неразликовање термина „намесништво” и „заступништво”. Види: Радош Љушић, *Прво намесништво 1839–1840*. (Нови Сад: Просвета, 1995), 3.

² Уз ова три постоји и низ других различитог назива, као оно из 1835, 1842, 1843. и 1868. године. На ове чињенице указао ми је колега Радомир Поповић, коме се овом приликом посебно захваљујем. Због обима и тематике овог рада овде их наводимо само у виду напомене.

³ Датуми, осим ако то није посебно наглашено, наведени су према новом календару.

⁴ О њиховим биографијама опширније: Радомир. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић 1791–1852* (Београд: Фреска, 2012), Небојша Јовановић, *Господар Јеврем и његов штап. Биографија Јеврема Обреновића (1790–1856)* (Београд: Службени гласник, 2012), Даница Дојчиловић, *Јеврем Обреновић*, (Шабач: Годишњак међуопштинског архива, 1988), 183–275; Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић* (Београд: Службени гласник, Историјски Институт, 2003).

⁵ Ови чиновни уведени су 1835. године. Опширније: Радосав Марковић, *Војска и наоружање кнеза Милоша* (Београд: САНУ, 1957), 104–107.

Током двогодишњег периода (1835–1837) Вучић је, поред осталог, обављао и дужност надзорника државних грађевина, у шта је спадала и градња тзв. „Велике касарне“, окончана 1836. године. Треба нагласити да је тада функција министра грађевина, односно надзорника, била тесно везана за положај министра војске, због чега су многи потоњи министри грађевина били високе војне старешине.⁶

Угушење „Јованове“, „крагујевачке“ или војне буне, у пролеће 1839, довело је до абдикације кнеза Милоша. Одмах затим, главни угушитељ буне, врховни војни заповедник Тома Вучић Перишић успије се на највишу лествицу своје каријере. Уз Јеврема Обреновића и Адама Петронијевића постаје намесник. Ову функцију обављаће наредних девет месеци, све до марта 1839. године.

Дакле, управо су војници, носиоци највиших војних чинова и звања, били носиоци првог, великим делом и другог, а још више трећег намесништва. Војна компонента, у смислу личности и функција, била је најзначајнији елемент намесничког и уопште државног поретка кнежевине, потоње краљевине Србије.

О уређењу војске у време првог од три званична намесништва постоје различита, контроверзна, па чак и потпуно опречна мишљења. Старији аутори сматрају да је укидање Милошевих војних институција и превођење у управно нове, у време намесништва, било потпуно неоправдано, и да је управо тада почело свођење војске на полицијску и граничну службу. Тиме јој је дата пасивна улога која је трајала све до шездесетих година 19. века и времена владавине кнеза Михаила. Неки новији аутори деле ово мишљење, сматрајући да је у њеном организационом смислу учињен „корак назад“ јер је дошло до ликвидације постојеће регуларне војске. Трећа група аутора делимично усваја претходна мишљења, али при томе наводи и извесне позитивне чињенице. Само врло ретки у домену војних питања, делимично позитивно оцењују рад првог намесништва.⁷ Ипак, при анализи свих ових позитивних или негативних ставова свакако треба узети у обзир и чињеницу да је прво намесништво трајало непуних

⁶ О њима: Љубодраг Поповић и Милић Милићевић, *Министри војни кнежевине и краљевине Србије 1862–1918* (Београд: Војноиздавачки завод, 1998).

⁷ Упореди: Јово Дамјановић, *Историјско уређење нашег генералштаба са главним основама уређења наше војске* (Београд: Штампарска радионица министарства војног, 1900), 9; Радош. Љушић, *Прво намесништво, (1839–1840)* (Нови Сад: Просвета, 1995), 69–70; Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, (Београд: Војноисторијски институт, 2006), 20–21; Мило Ђурђевац, „Организација српске војске у доба кнеза Милоша и уставобранитеља (1815–1860)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 6 (1957), 52–80; Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије*, 127–128; Бранко Богдановић, *Два века полиције у Србији* (Београд: Министарство унутрашњих послова Републике Србије, 2002), 27.

девет месеци, од јуна 1839. до марта 1840. године, што је свакако било неповољна околност и много краћи рок рада него када су у питању остала два. При томе, треба напоменути да је државно-политички оквир првог намесништва био аутономна кнежевина.

Зачетак неких највиших војних органа који ће у времену првог намесништва доживети потпуну промену догодио се 1836. године, убрзо после кнежевог повратка из Цариграда.⁸ Те године из Милошеве дворске канцеларије издвојени су сви војни послови и поверени новооснованој Војнополицијној канцеларији, која је, као део Савета, обављала дужност ранијег министарства војног. Две године касније, у мају 1838, кнежевим указом Војнополицијна канцеларија бива издвојена из надлежности Савета, након чега наставља свој рад као самостално тело. У септембру исте године дошло је до нове, овог пута организационе промене. Канцеларија је подељена на два одељења: Војно (касније Главни војни штаб) и Комесаријатско (касније Главни војни комесаријат). На чело првог, као главни војни шеф постављен је пуковник Илија Гарашанин, а на чело другог, као војни комесар, Ђорђе Протић; оба су била кнежеви противници.⁹

Други по реду устав, познат као Турски устав, донет је крајем децембра 1838. године и званично предат кнезу Милошу у фебруару наредне године. Овај уставни акт је, у првом реду, значајно начелну поделу између судске, законодавне и извршне власти, при чему је прва припала Суду, а друге две Савету, односно кнезу. Ипак, подела у случају Савета и кнеза, како неки историчари сугеришу, није извршена доследно, што је могло доводити до сталних укрштања компетенција.¹⁰

Доношење новог устава одразило се и на тадашњу регуларну војску, односно на њено управљање и, убрзо, њену ликвидацију. Кнезу је формално и даље била поверена врховна војна команда, али му је непосредно војно управљање у стварности било одузето, исто као што је и војска после само годину дана (од маја 1838. до јуна 1839) престала да постоји као самостално тело, што се догодило 10. јуна 1839 године. На тај дан кнез Милош је потписао Закон о уређењу централне земаљске управе и закон о *Устроениу гарнизоне воиске*.¹¹ Потписивање овог другог закона била је директна после-

⁸ Кнез Милош је напустио Цариград крајем октобра 1835. Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)* (Београд: САНУ, 1986), 285.

⁹ Р. Марковић, *Војска*, 115–122; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 253; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске*, 20–21; Ј. Дамјановић, *Историјско развиће*, 3–6, Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба* (Београд: Слово љубве, 1979) репр, 93–98, 578–580.

¹⁰ Опширније Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 165–191.

¹¹ *Сборник Закона и уредба у књажевству србском* (даље ЗЗУ) 1, (Београд: Државна штампарија, 1840), 41–44, 66.

дица неуспеле буне крагујевачког гарнизона и опредељење стајаће војске да стане на страну кнеза Милоша, што је довело и до њене ликвидације. То се уједно може сматрати и кнежевом предабдикацијом потписаном само три дана касније.

Према наведеним законским актима, главну управну надлежност над *Гарнизонном војском*, иначе последњом од укупно шест, имао је министар унутрашњих дела који је био подређен Савету чији је уједно био и члан. У оквиру његовог министарства било је образовано Војно одељење које је преко Главног штаба гарнизона управљало Гарнизонском војском.

Наведену сложеност у оквиру највише управне хијерархије неки су сматрали очигледним пропустом, па је нови Закон о војној дисциплини, или „Извод закона военог”, донет у новембру 1839. године, управо у време првог намесништва, као покушај да се он исправи.¹² У суштини, Закон о *Гарнизонној војсци и Извод*, представљали су разраду овлашћења војне струке садржане у Турском уставу из 1838. године, што се свакако не може третирати као пропуст већ, у извесном организационом смислу као корак напред, без обзира на то што је војска, за разлику од раније, била изузета из кнежеве надлежности и пренета у искључиву надлежност министра унутрашњих дела, односно њему подређених органа.¹³

Негативна оцена у погледу организације војске у доба намесништва много је утемељенија када је у питању квантитет и њена будућа улога у државном устројству. Наиме, војни састав је знатно смањен, првенствено због тога што су војници који су били обавезни да служе до Ђурђевдана 1840. године, односно још годину дана, једноставно отпуштени кућама. Коњица, у функцији гарде, била је укинута, а њени коњи продати на лицитацији. Састав артиљерије такође је знатно редукован. Уместо четири батерије са укупно 33 топа, колико их је било 1838. године, целокупан артиљеријски парк сведен је на само једну полубатерију.¹⁴ Радило се само о шест оруђа, која су добијена од султана приликом кнежеве посете Цариграду. Састав полубатерије чинило је 14 коња, као и 158 војника и старешина.¹⁵ Управо –артиљерија је, уз војну музику и само једну чету пешака, стационирану у месту где се

¹² ЗЗУ, књ. 1, стр. 157-161. Закон који носи датум 31. октобар по старом календару, или 12. новембар по новом, обзнањен је пред трупима београдског гарнизона месец дана касније, у децембру 1839. године. Р. Љушић, *Прво намесништво*, 70.

¹³ Р. Марковић, *Војска*, 127.

¹⁴ Радило се о 11 топова преосталих из устанака, 16 купљених у Бечу 1837. и 6 добијених од султана на поклон приликом кнежеве посете Цариграду 1835. године. Р. Марковић, нав. дело, 22-23, 157; М. Ђурђевац, *Организација српске војске 1860*, 63-64, 71-72.

¹⁵ Р. Марковић, *Војска*, 157.

налазило *Централно правлјеније* (Београд па Крагујевац), имала карактер сталног састава. Бројчано, било је то свега 430 војника и официра, док је све остало људство заправо била милиција.¹⁶

Милицијски карактер трупа одсликавао је недостатак униформе. Наиме, комплетне униформе имала је само једна чета пешадије, она при *Централном правлјенију*, као и војна музика (банда) и артиљерци. Сви остали имали су само мундир и капу, а обично народно одело сваки војник је био дужан сам да набави. Од оружја војник је имао пушку и патронаш за муницију.¹⁷

Број официра, што је такође податак у корист тезе о враћању уназад, смањен је за око трећину. Године 1838. било је 87, а следеће само 63 официра. Године 1840. официрски кор поново је био, истина у минималном порасту, досегавши број од 69.¹⁸ При томе треба напоменути да је број војних старешина од 1825. до 1842. био прилично променљив, мада је увећан неколико десетина пута.¹⁹

Према новом закону о устројству *Гарнизоне воиске* из 1838. године, укупан састав требало је, изузимајући војну музику, да има 4307 војника и официра – поред начелника, пет штабсофицира, 57 оберофицира 312 унтерофицира, 68 добошара, 34 сигналисте и 3.672 редова. Међутим, до окончања првог намесништва њихов стваран број био је тек 4.149.²⁰ То је искључиво била пешадија са тек неколико топова и већ наведених 158 артиљераца, укључујући и четири официра, једног фелдвебела, једног писара, 14 унтерофицира, три добошара и 135 редова.²¹ Пешадијске јединице састојале су се од укупно 17 чета (*рота*), сходно броју тадашњих округа, а четири су образовале по један од четири батаљона. Преостала 17. чета, иначе у саставу првог батаљона, била је лоцирана у округу где се тренутно налазило *Централно правление* (Београд па Крагујевац) и била је ослобођена пограничне службе.²² Закон је по први пут дефинисао и бројно стање јединица: чету од 243 и батаљон од 972 војника и официра.

¹⁶ Р. Марковић, 50.

¹⁷ М. Ђурђевац, нав. дело, 71; Р. Марковић, *Војска*, 187; Павле Васић, *Униформе српске војске 1808–1918*. (Београд: Југославија/Просвета, 1980), 28.

¹⁸ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. 1, (Београд: Државна штампарија, 1901), 543; Р. Марковић објашњава пад овог броја тиме што су многи носиоци официрских звања (не професионалне старешине) враћени међу полицијске чиновнике где су и раније били. *Војска*, стр. 51.

¹⁹ Од само двојице 1825. на чак 97 у 1842. години. Види табелу: М. Петровић, *Финансије и установе*, 543.

²⁰ Р. Љушић вероватно због пермутације бројава погрешно наводи 4159. *Кнежевина Србија*, 252. Р. Марковић, *Војска*, 50; С. Ратковић-Костић, *Европеизација*, 21.

²¹ ЗЗУ, књ. 1, 60.

²² ЗЗУ, књ. 1, 58-59.

До 1838. године војни рок се служио шест година, да би Законом од јуна 1839. био скраћен на четири. У војску су примани младићи од 18 до 25 година старости. По правилу, били су то ожењени или неожењени добровољци, али само у случају када се радило о пешадији. За артиљерце су бирани само неожењени момци из најбогатијих кућа. Четворогодишњи војни рок важио је, заправо, само за артиљерце. Пешадијска обука спроводила се само два пута годишње и то по петнаест дана – за четну, у мају, и батаљонску, у септембру месецу, што је укупно било само четири месеца за четири године.²³ Уз граничну службу, служење у пешадији је уместо номиналних четири трајало тек нешто мање од годину и по дана. У пракси се овај принцип неће битније изменити током читавог времена постојања српске државе, односно њене војске.²⁴

Гарнизона војска имала је, уз жандармеријску, као првенствену, и улогу и дужност чувара државних граница.²⁵ Наиме, постојећа граница са Турском уређивана је у три маха: 1834/1835, 1837. године и, коначно, у време намесништва 1839. године.²⁶ У септембру 1839. године образована је посебна комисија са циљем да састави план у складу са новим војним законом, односно њиме прописаном војном организацијом.²⁷ Како је закон, као што је већ наведено, прописивао образовање четири батаљона са по четири чете, тако је и читава српско-турска граница, од ушћа Тимока у Дунав и ушћа Дрине у Саву, подељена на четири сектора: од Крагујевца до реке Топлице, од Топлице до ушћа Рашке у Ибар, од Ибра до планине Јањца и од Јањца низ Дрину до Саве. На сваком од њих налазила се по једна чета батаљона, која би се након три месеца ротирала са осталима. Међутим, овај начин обезбеђења границе делимично је остварен тек на крају намесничке владе. До тада су границу обезбеђивале 152 карауле са посадом коју су чинили један заповедник (буљубаша) и четири војника.²⁸

²³ ЗЗУ, књ. 1, 64-65.

²⁴ Закон о устројству војске из 1883, Закон из 1886, као и онај из 1901. године предвиђали су, углавном, пун двогодишњи војни рок, али га је служила само половина регрута, док су остали служили петомесечни или само једномесечни рок, због чега је регрут проводио у касарни практично само око годину дана. Уп. Службени војни лист, даље СВЛ (Београд: Министарство војно, 1883), 4-6; ЗЗУ, књ. 42, 246-247; ЗЗУ, књ. 56, 96-97.

²⁵ Према члану 11 наведеног закона. ЗЗУ, књ. 1, 60.

²⁶ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 265-268; Исти, *Намесништво*, 71.

²⁷ Комисија је затекла 115 караула са посадом од 90 буљубаша и 585 војника. Према њеном мишљењу, гранични кордон требало је да броји 152 карауле, при чему би људство чинило 8 официра, 46 подофицира и 972 војника. односно укупан састав четири чете.

²⁸ Границу је тако, бар на папиру, обезбеђивало укупно 152 буљубаше и 608 стражара. О томе опширније: В. Стојанчевић, „Административно и војно-полицијско уређење српско-турске границе за време прве владавине кнеза Милоша”, *Историјски гласник*, даље ИГ, бр. 3-4 (1951), 29-44; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 265-268.

Постоје и позитивна мишљења о уређењу војске новим законом, јер је то био први писани војни закон, апстрахујући, наравно, оне из времена Првог српског устанка.²⁹ До његовог доношења, јуна 1839. године, војно уређење заснивало се на указима, што је војсци делимично давало карактер кнежеве личне војске. По новом уређењу, војска је била подређена Савету, односно постала је знатно „државнија” него раније. Овај период у развоју њене организације трајаће у наредних двадесет година. Тада ће, после промене на престолу и повратка кнеза Милоша на трон, у мају 1859. године, војска бити изузета из надлежности Министарства војног и, преко Главне војне управе, поново бити стављена под кнежеву непосредну команду.³⁰

Једна релативно непозната епизода из времена владавине првог намесништва, истина без његовог директног учешћа, везана је за доделу дотад највишег чина у војсци Србије – чина маршала. Наиме, будући кнез Михаило је након посете султану, приликом опроштајне аудијенције, првог дана фебруара 1840. године, почашћен чином мушира (маршала).³¹ Тиме ће он постати носилац највишег војног ранга, све до увођења чина војводе шест деценија касније.³²

* * *

Историјат српске војске у време првог намесништва 1839–1840 године није до сада довољно обрађиван. Један од разлога је кратак период од свега девет месеци, али и то што га је већина историчара углавном негативно оценила. Упориште за овакво мишљење су углавном бројчани подаци или једноставна чињеница да се војска по обиму знатно смањила и то на број од нешто преко четири хиљаде војника и официра. Формацијски, радило се о само четири батаљона пешадије и једној полубатерији од свега шест оруђа, при чему је коњица била потпуно укинута. Улога тадашње војске такође је била ограничена до нивоа милиције, вршећи уједно и пограничну службу. Ионако скраћен у односу на ранији период, војни рок од свега четири године, у погледу обуке, сведен је на тек пар месеци. Ипак, треба напоменути да је Закон о *Устроениу гарнизоне воиске* од јуна 1839. године, заправо, од времена Првог српског устанка, прво писано војно

²⁹ Мисли се на правила о оснивању првих регуларних трупа из 1808. године и *Военни устав* из 1813. године. Опширније: Миленко Вукићевић, *Из војних установа Карађорђева времена*, Годишњица Николе Чупића, књ. 31, (Београд: Задужбина Николе Чупића, 1912); Ј. Мишковић, *Српска војска и војевање за време устанка од 1804–1815* (Београд: Глас САНУ, књ. 42, 1895).

³⁰ С. Ратковић-Костић, *Европеизација*, 24.

³¹ Р. Љушић, *Прво намесништво*, 145.

³² Чин *Војводе* уведен је Законом о устројству војске из 1901. године. ЗЗУ, 56, 103.

правило. Њиме је војска Србије од статусно полуприватне гарде кнеза Милоша претворена у праву државну институцију, у то време подређена Савету. То сигурно представља даљу развојну етапу ка коначном организовању војске каква је била после 1883. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Архив Србије, Државни Савет 1835–1912.
Жујовић, Младен. *Белешке Младена Жујовића државног саветника*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1902.
Петровић, Мита. *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901.
Србске новине 1834–1918,
Службени војни лист, Београд, Министарство војно 1881–1914.
Закон воени, Зборник закона и уредаба, књ. 1, Књигопечатња књажевства српског, 1840, 132–162.
Устроение гарнизоне воиске, Зборник закона и уредаба, књ. 1, Књигопечатња књажевства српског, 1840, 58–66
Шематизам кнежевине Србије 1839–1851, пр. Љубодраг А. Поповић, Београд: Архив Србије, 1999.

Литература

- Бабац Душан и Чедомир Васић, *Гарда у Србији*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.
Богдановић, Бранко. *Два века полиције у Србији*. Београд: Министарство унутрашњих послова Републике Србије, 2002.
Група аутора, *Београд у 19. веку* (кат. изложбе). Београд: Музеј града Београда, 1967.
Васић, Павле. *Униформе српске војске 1808–1918*. Београд: Југославија/Просвета, 1980.
Гавриловић, Михаило. *Милош Обреновић 1827–1835*. књ. 3, Београд: 1908–1912, репр. 1979.
Грујић, Сава. *Војна организација Србије са критичким прегледом војне организације старих и нових народа*. Крагујевац: Крагујевачка Друштвена штампарија, 1874.
Група аутора, *Обука српске војске 1804–1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 2007.
Дамјановић, Јово. *Историјско развиће уређења нашег генералштаба са главни основама уређења наше војске*. Београд: Штампарска радионица Министарства војног, 1900.
Дојчиновић, Даница. „Јеврем Обреновић”, *Годишњак међуопштинског архива*, бр. 22 (1988), 183–296.

Ђорђевић, Владан. *Историја српског војног санитета*, књ. 1. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1879.

Јовановић, Небојша. *Господар Јеврем и његов штап. Биографија Јеврема Обреновића (1790–1856)*. Београд: Службени гласник, 2012.

Јовановић, Слободан. *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*. Београд: Државна штампарија Србије, 1912, репр. 1990.

Крајачић, Гордана. *Војна музика и музичари 1831–1945*. Београд: НИУ центар, Војска, 2003.

Љушић, Радош. *Кнежевина Србија (1830–1839)*. Београд: САНУ, 1986.

Љушић, Радош. *Прво намесништво (1839–1840)*. Нови Сад: Просвета, 1995.

Марковић, Радосав. *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*. Београд: САНУ, 1957.

Милићевић, Ђ. Милан. *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*. Београд: Српска краљевска штампарија 1888, репр. Слово Љубве, 1979.

Милићевић, Јован. *Милан 2. Обреновић (прилог биографији)*, Нови Сад: Зборник матице српске за друштвене науке, бр. 50(1968), 150–159.

Петровић, Мита. *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901.

Поповић, Ј. Радомир. *Тома Вучић Перишић*. Београд: Службени гласник, 2003.

Ратковић-Костић, Б. Славица. *Европеизација српске војске 1878–1903*. Београд: Војноисторијски институт, 2006.

Станојевић, Владимир. *Историја српског војног санитета. Наше ратно искуство*, Београд: 1925, репр. Војноиздавачки и новински центар, 1992.

Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow
Institute of History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: milicevicm@live.com

THE ARMY OF SERBIA AT THE TIME OF THE FIRST REGENCY 1839–1840

(Summary)

The history of the Serbian Army during the period of three regencies (1839–1840, 1868–1872, 1889–1892) has not been in the focus of researches so far. There is no published monography on the topic. When we talk about the First regency, one of the reasons for an inadequate interest was the

short duration of it (only 9 months), and negative assessment of historians regarding it. The main reason for this negative attitude was the fact that the Army at that time was significantly decreased to only four thousand officers and soldiers. The Army comprised only four infantry battallions and one half-battery equipped with only six guns, while the Cavalry was completely abolished. At that time, the Army played a role of the police and boarder guard, with the most of its members acting like militia. Although military service was reduced from six to four years, military training was conducted for a few months. However, it has to be noticed that the Law on the establishment of military garrisons passed in June 1839 was the first written military law in Serbia since the time of the First Serbian Uprising. Owing to that Law, the Serbian Army was transformed from the semi-private guard of Prince Miloš Obrenović to the real state institution, subordinated to the State Council. It was the initial stage in the development of the military organization in Serbia towards the regular army, which was established in 1883.

KEY WORDS: *Serbia, Army, First Regency 1839–1840, military organization, historiographical controversies*

УДК: 355.929 Алексејев М. В.
94:355.1(470)"186"
COBISS.SR-ID 112498185
DOI број: 10.5937/vig2202054A

Језик рада: Српски
Примљен: 08. 09. 2022.
Прихваћен: 03. 11. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Доц. др Олег Р. Ајрапетов

Факултет државне управе

Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов”

Москва, Руска Федерација

E-mail: oleg_airapetov@list.ru

ГЕНЕРАЛ-АЋУТАНТ М. В. АЛЕКСЕЈЕВ. ПОЧЕТАК ЖИВОТНОГ ПУТА КОЈИ СЕ ЗАВРШИО НА БЕОГРАДСКОМ НОВОМ ГРОБЉУ*

АПСТРАКТ: Из биографије генерала од инфантерије Михаила Васиљевича Алексејева може се видети да је војска у последњем периоду постојања царске Русије побољшавала социјални статус својих припадника. Начелник штаба руске Врховне команде (Ставке) у Првом светском рату и један од вођа Белог покрета Алексејев био је унук обичног сељака и син добровољца, који је официрске еполете заслужио у време Кримског рата, учествујући у одбрани Севастопоља. Свој пут до положаја генерал-ађутанта из царске свите последњег императора започео је са веома скромног места на друштвеној лествици. Реконструкција тог пута даје могућност за представљање праве слике живота у Русији 60-их и 70-их година XIX века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Михаил Васиљевич Алексејев, породица, порекло, цивилно и војно образовање, почетак каријере, Русија, 1860–1870. године

* Са руског језика текст превео пуковник др Далибор Денда.

Будући начелник Штаба Врховне команде (Ставка) Руске царске армије и њен главнокомандујући из 1917. године, генерал од инфантерије Михаил Васиљевич Алексејев био је учесник у три рата: Руско-турском 1877–1878, Руско-јапанском 1904–1905. и у Првом светском рату. У децембру 1917. године започео је формирање Добровољачке армије у Новочеркеску, поставши један од оснивача Белог покрета на југу Русије. Грађански рат био је четврти рат у којем је учествовао и из којег се није вратио жив. Преминуо је од запаљења плућа у Јекатеринодару, 23. септембра /6. октобра 1918. године. На дан његове смрти, командант Добровољачке армије генерал А. И. Дењикин издао је наређење које се завршавало речима: „Бог му није дао да види свитање, али оно је близу! Нека одлучност Добровољачке армије да његов подвиг жртвовања доведе до краја буде најскупљи венац на свежој могили сабиратеља руске земље!”¹ Након пораза Белогардејаца, посмртни остаци Алексејева пренети су у Севастопољ, а затим у престоницу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, где је на Новом гробљу прах генерала нашао свој вечни покој. То је био крај његовог животног пута који је започео далеко од Балкана.

М. В. Алексејев се родио 3(15). новембра 1857. године у Вјазми. Будући генерал од инфантерије дошао је на свет у скромној породици штабс-капетана 64. казањског пешадијског пука Василија Алексејевича Алексејева и Надежде Ивановне Алексејеве, рођене Голахов. Родитељи будућег генерала били су веома скромног порекла. Отац је био војничко дете из Владимирске губерније, а мајка кћи нижег губерњског чиновника XII класе,² професора књижевности у гимназији.³

У књизи заповести Казањског пука записано је: „Штабс-капетан Алексејев известио је да му се родио син Михаил. Ову промену треба унети у досије штабс-капетана Алексејева”.⁴ Очев прелазак у више офицере драматично је изменио друштвени положај његовог сина. У досијеу Алексејева било је назначено да потиче из редова наследних почасних грађана Тверске губерније.⁵ Почасно грађанство установљено је 10(22). априла 1832. године манифестом цара Николе I. Оно се односило на становнике градова који су добијали разне привилегије, укључујући и ослобађање од плаћања главарине, регрутне оба-

¹ Федор Кирилин, *Основатель и Верховный Распорядитель Добровольческой Армии генерал М. В. Алексеев*. (Ростов на Дону: издање аутроа, 1919), 16.

² Российский Государственный военно-исторический архив (даље РГВИА). Ф.400. Оп.9. Ед.хр. 5139. Л.12.об.

³ Вера Алексеева-Борель, *Сорок лет в рядах русской императорской армии: Генерал М.В.Алексеев* (Санкт Петербург: Бельведер, 2000), 9.

⁴ Ф. Кирилин, *наведено дело*, 3.

⁵ Одељење Рукописа Руске државне библиотеке (даље ОР РГБ). Ф.855. Карт.1. Ед.хр.1. Л.1. об.

везе и забрану телесног кажњавања. Права почасног грађанства су се стицала или наслеђивала. Наследно право односило се на закониту децу из породица почасних грађана и указног племства.⁶ За војника је једини начин стицања указног племства био да се истакне на бојном пољу и добије први официрски чин.

Василиј Алексејевич уписао се у Јарославски батаљон за обуку регрута и 1831. године, након завршене обуке, ступио у војну службу као редов. Уписници су добијали за оно време солидно војничко образовање, па је 1836. године, када му је било 20 година, Алексејев старији унапређен у подофицира. Први официрски чин прапоршчика (заставника) добио је 1849. године, након чега је прекомандован у Казањски пук, у коме ће наставити да служи. У пролеће 1853. године Василиј Алексејевич је унапређен у чин потпоручника и постављен за командира неборачке чете. У том чину и на тој дужности учествовао је у Кримском рату.⁷

Казањски јегерски пук његовог царског величанства великог кнеза Михаила Николајевича улазио је у састав 16. пешадијске дивизије. Дивизија је била најбоља јединица којом је у лето 1854. године располагао руски главнокомандујући, генерал-ађутант, адмирал А. С. Мењшиков. Њена четири пука – Владимирски, Суздаљски, Углицки и Казањски јегерски представљали су основу руске одбране.⁸

У саставу дивизије Казањски јегерски пук борио се код Алме, где је претрпео осетне губитке. Из строја су избачена три генералштабна официра (погинуо је и командант пука), 25 виших официра и 1.254 нижих официра, подофицира и војника.⁹

Касније су се казањци борили и на Малаховом кургану, код Селенгинског и Волинског рова, 5. бастиона и Жервеове батерије, где су имали 2.078 погинулих, и изгубили готово читаво људство. Од официра из састава пука, само један поручник и један прапоршчик (заставник) нису били рањени.¹⁰

⁶ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. (даље ПСЗ РИ). Собрание второе. Т.7. (1832) №5284. (Санкт Петербург: Типография 2-го Отделения Собственной ее императорского величества канцелярии, 1833), 193-194.

⁷ РГВИА. Ф.400. Оп.9. Ед.хр. 5139. Л.12.об.

⁸ Николай Ф Дубровин, *История Крымской войны и обороны Севастополя* Т.1. Приложение №6. *Состав войск, собранных на Альме* (Санкт Петербург: тип. т-ва "Обществ. польза", 1900), 410.

⁹ Вячеслав Борисов и Александр Сыцяно, *Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества Великого Князя Михаила Николаевича полка. 1642-1700-1886* (Санкт Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1888), 397.

¹⁰ *Сборник рукописей, представленных Его Императорскому Высочеству Государю Наследнику Цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами.* (Санкт Петербург: Тип. и лит. А. Траншеля, 1872), 38-42.

Од 10(22). марта до 27. августа (8. септембра) 1855. године пук је претрпео енормне губитке у саставу 16. пешадијске дивизије, бранећи град од напада коалиционих снага. Одликован је Георгијевским стегом с натписом „За Севастопољ 1854. и 1855. године”.¹¹

Василиј Алексејевич учествовао је у бици код Алме, у одступању према Севастопољу и крилном маневру према Бахчисарају, где је и провео највећи део рата са неборачком четом. Ипак, треба рећи да се целокупно његово учешће у одбрани Севастопоља сводило на 12 дана, од 13. до 25. септембра 1854. године (по старом календару).¹² Заправо, у том периоду главне операције вођене су у околини, док битка за сам град још није почела. Ипак, судбина његовог сина Михаила Васиљевича Алексејева умногоме ће бити повезана са Севастопољем. Он је 1894. године записао да места бојне славе у том граду „... морају да буду светиње у памћењу сваког Руса, а за руског војника посебно она из рата 1854/55. године. На тим местима су славно гинули наши очеви, који су нам оставили у аманет да бранимо отаџбину онако како су је они бранили”.¹³

Прве године живота Алексејев је провео у Вјазми, малом окружном средишту Смоленске губерније у коме је живело око 9.000 становника. Градић је имао 22 цркве и 1.500 кућа, од којих 250 тврдо зиданих.¹⁴ Казањски пук обављао је редовне дужности, са изузетком периода између 1861. и 1863. године. Почетак тог периода затекао га је у Пензи.¹⁵ Велику реформу укидања кметства пратили су бројни немири. Почевши од 1856. године у земљи је стално растао број сељачких устанака. Током тог периода било их је између 100 и 190 годишње, али је у првих пет месеци 1861. године било 1.340 побуна, од којих се већина десила између марта и маја.¹⁶

У Манифесту од 19. фебруара 1861. године „О најмилосрднијем давању кметовима права и статуса слободних становника села и о уређењу њиховог живота”, речено је да се “права која су земљопоседници законски стекли не могу одузети без пристојне накнаде, или добровољног уступања, те да би било противно свакој правди користити

¹¹ "Историческая справка о полках, празднующих в сем году 200-летние юбилей", *Военный сборник* (даље ВС). №6 (1909), 228.

¹² РГВИА. Ф.400. Оп.9. Ед.хр. 5139. Л.15.об.

¹³ ОР РГБ. Ф.855. Карт.1. Ед.хр.28. Л.28.об.

¹⁴ *Военный энциклопедический Лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов*, Т. 3 (Санкт Петербург: типография Штаба воен. учеб. заведений, 1853), 670.

¹⁵ В. Борисов., А. Сыцялко, н. д, 458.

¹⁶ Семён Б. Окунь, "Предисловие" у: *Крестьянское движение в России в 1857 - мае 1861 гг.*, сборник документов. Под ред. С.Б. Окуня и К.В. Сивкова. Главный редактор Н.М. Дружинин (Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1963), 11-12.

спахијску земљу и за то не сносити одговарајуће трошкове.”¹⁷ Уочи објављивања Царског манифеста, губернаторима је стављено на располагање седам батаљона, две самосталне чете и 600 оренбуршких козака.¹⁸ Након штампања и објављивања овог изузетно важног документа, почели су масовни немири. За њихово сузбијање било је потребно ангажовање војних јединица јачине од чете до батаљона.

Највећи немири захватили су тада Подољску, Черниговску, Саратовску, Јекатеринославску, Пензењску и Казањску губернију. За смиривање нереда у Пензењској и Казањској губернији употребљено је и оружје, укључујући и оно ватрено.¹⁹ Приликом отварања ватре на окупљену масу, 12(24). априла 1861. године, у селу Бездна у Казањској губернији, које је наредио генерал-мајор из царске свите А. С. Апраксин, убијен је 51 сељак, а 77 је било рањено.²⁰ Након тога уследиле су репресалије. Сељак Антон Петров стрељан је као покретач немира.²¹ У суседној Пермској губернији сељаци такође нису имали поверења у такву „слободу” и захтевали су праведно ослобођење. Судбина земљопоседа и њихових власника била је угрожена.²²

У априлу 1861. године Казањски пук је послат да сузбије сељачке немире у Пензенској губернији. Побуне су биле многобројне, и нису се, нажалост, завршиле без крви.²³ Казањци су штитили спахилуке у Моршанском, Чембарском и Керенском округу, укључујући и имање грофа А. С. Уварова (сина министра просвете за време владавине Николаја I и једног од зачетника руске археологије), где се побунило око 10.000 људи.²⁴ Маса од неколико хиљада сељака, наоружаних вилама, будацима и секирама, напала је војнике из једне чете 67. тару-

¹⁷ *ПСЗ РИ. Собрание второе*, Т.36 (1861), №56650, 133.

¹⁸ "Часть Генерального Штаба. Передвижения войск. По случаю объявления Высочайшего Манифеста помещичьих крестьян из крепостной зависимости", *Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. Представлен Государю Императору 1 января 1863 года* (Санкт Петербург: типография Ю. А. Бокрама, 1863), 71-72.

¹⁹ *Исто*, 73.

²⁰ "1861 г., апреля 16. Рапорт свитского генерал-майора А.С. Апраксина Александру II о волнениях крестьян в Спасском у. и о расстреле их в с. Бездне" у: *Крестьянское движение в России в 1857 - мае 1861 гг.*, 350-355.

²¹ *Исто*, 365-366.

²² "1861 г., ранее апреля 8. Рапорт священника с. Покровского Чембарского уезда Ефимия Глебова чембарскому исправнику А.И. Андрееву о волнении крестьян в имении Веригина с. Покровском, деревнях Петровской, Ивановке и Екатериновке Чембарского" у *Крестьянское движение в России в 1857 - мае 1861 гг.*, 418-421.

²³ В. Борисов, А. Сыцялко, н. д, 459-464.

²⁴ "1861 г., апреля 15. Рапорт штаб-офицера корпуса жандармов в Пензенской губ. Лакса шефу Корпуса В.А. Долгорукову о волнении крестьян Волкова в с. Кандеевке Керенского уезда и о быстром распространении волнений в Чембарском и Керенском уездах" у: *Крестьянское движение в России в 1857 - мае 1861 гг.*, 423-424.

тинског пешадијског пука,²⁵ који је, заједно са Казањским, био је ангажован на гушењу немира у целој губернији.²⁶ Њихов задатак био је прилично тежак, јер сељаци нису увек одустајали од побуне када би се појавило неколико чета војника. Тако је у селу Кандејевка, после неколико испаљених плотуна, смртно страдало осморо сељака, док је 27 било рањено. Након што су сељаци показали подстрекаче побуне, они су кажњени шибом кроз шпалир.²⁷ Тим поводом, командант казнене експедиције у губернији, генерал-мајор из царске свите А. М. Дрењакин упутио је телеграм цару: „Казањци и Тарутинци показали су се одлично, достојни заклетве!“ У знак захвалности, монархија је офицере унапредила у више чинове или им доделила друга признања, док су сви нижи чинови добили по једну рубљу.²⁸

На будућег генерала од инфантерије највећи утисак из тог времена оставили су пожари који су избили у лето 1862. године, од којих је страдао Санкт Петербург, као и низ других градова.²⁹ Пожари који су избили средином маја у северној престоници, до 20. маја постали су свакодневни. Жаришта су стално ницала у различитим деловима града, јер се, због јаког ветра, ватра брзо ширила на зграде изграђене од дрвета или камена и дрвета. Пожари су често избијали један за другим.³⁰ Стога су у Санкт Петербургу 30. маја (11. јуна) уведене дневне и ноћне патроле које су обилазиле куће. У њихов састав улазили су полицајци, домари и власници зграда.³¹ Следећег

²⁵ "Рапорт свитского генерал-майора А.М. Дренякина Александру II о волнениях крестьян в Чембарском и Керенском уездах и о расправе с ними" у: *Крестьянское движение в России в 1857 - мае 1861 гг.*, 424.

²⁶ Михаил А. Рышков, *Очерки из истории 67-го пехотного Тарутинского Великого Герцога Ольденбургского полка* (Санкт Петербург: Типо-Литография Инжен. М. С. Персона, 1896), 67.

²⁷ "Рапорт свитского генерал-майора А.М. Дренякина Александру II о волнениях крестьян в Чембарском и Керенском уездах и о расправе с ними" у: *Крестьянское движение в России в 1857 - мае 1861 гг.*, 424-438.

²⁸ М. А. Рышков, н. д, 68-69.

²⁹ "Телеграфическая депеша. Могилев, 28 мая", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел* (115) 30 мая 1862 г., 458 ; "Из донесений губернских начальств о происшествиях", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел* (124) 9 июня 1862 г., 494-495; "Приказ московского обер-полицеймейстера", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел* (129) 15 июня 1862 г, 514-515; "Подробности о пожаре в г. Боровичах", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел* (129) 15 июня 1862 г, 515; "Пожар в слободе Такмыцкой", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел* (143) 3 июля 1862 г., 571; "Зажигательство в Луге", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел* (144) 4 июля 1862 г., 575.

³⁰ "Приказ с.-петербургского обер-полицеймейстера по с.-петербургской полиции, 25 мая 1862 г.", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел* (115) 30 мая 1862 г., 458.

³¹ "С.-Петербург, 30 мая. Распоряжение с.-петербургского обер-полицеймейстера", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел* (116) 31 мая 1862 г., 462.

дана је царским указом формирана истражна комисија на чијем челу је био генерал-ађутант Н. В. Зиновјев. Предмети подстрекача и изазивача пожара пренети су у надлежност војних судова, који су поступак завршавали за 24 часа.³² Иста правила за паликуће уведена су 6.(18) јуна и у губернијама.³³ Међутим, ни ванредне мере нису помогле. Један савременик је писао: „И заиста, горе села и засеоци, градови по губернијама и срезовима, па и сама њихова средишта”.³⁴ Ако су 1861. године пожари начинили штету у Санктпетербуршкој губернији у износу од 500.000 рубаља, то су само пожари на престоичким трговима Апраксинов и Шчукинов двор 1862. године проузроковали штету од 20.000.000 сребрних рубаља.³⁵ Тада је за збрињавање погорелаца са Апраксиновог и Шчукиновог двора на полигону Семјоновског пука никао читав градић од шатора.³⁶ Само у Санкт Петербургу подељено је 900.000 рубаља помоћи, од којих су престонички трговци сами прикупили 400.000 рубаља.³⁷

Могло се уочити да је велики број пожара био подметнут. Полиција није успела да докаже да се радило о врсти револуционарног терора, али се сумњало на револуционаре пољског или руског порекла.³⁸ Јавност је била врло радикално расположена и тражила је одмазду према пироманима. Људи су „још више били убеђени у то да се од наших бонапартиста и кромвеловаца ништа добро не може изродити”.³⁹ Године 1905. Алексејев се присетио ових догађаја под Мукденом: „Већина богатих градова Поволжја изгорела је у пожару. Било је то време активности пољске деснице – почетак шездесетих година. Енглески и француски новац обилато је притицао за ову намену за извршиоце чисто руског порекла, за које није било одмора”.⁴⁰ Наиме, Пољска је представљала традиционални проблем руске политике, како унутрашње, тако и спољне.

³² "Отдел официальный. Высочайшее появление", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел.* (117) 1 июня 1862 г., 465.

³³ "Внутренние известия. О предании военному суду виновных в поджоге, в губерниях", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел* (122) 7 июня 1862 г., 486.

³⁴ Н. Митрополитов, "Пожары в России и меры к их уменьшению", *Тверские губерньские ведомости.* Неофициальная часть. (2) 11 января 1864 г., 8.

³⁵ Исто. 9.

³⁶ "Внутренние известия. Санкт-Петербург, 12 июня", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел* (127) 13 июня 1862 г., 505.

³⁷ Извлечение из отчета министра внутренних дел за 1861, 1862 и 1863 гг. (Санкт Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1865), 137.

³⁸ А. С. Харламов, "Отрывки из воспоминаний", *Исторический Вестник* (далее ИВ) (1) 1889, 97.

³⁹ Корреспондент, "Московские письма", *Северная почта. Газета Министерства Внутренних дел* (130) 16 июня 1862 г., 517.

⁴⁰ ОР РГБ. Ф.855. Карт.1. Ед.хр.33. Л. 38 и об.

У поноћ 10/11(22/23). јануара 1863. године изведени су једновремени напади на руске гарнизоне у (конгресној) Краљевини Пољској. Као одговор на то уведена је војна управа.⁴¹ Већ 15(27). јануара о актуелним догађањима писао је часопис *Руски инвалид* (*Русский инвалид*).⁴² Устанак није било могуће брзо угушити, а постојала је и опасност од спољног мешања. Трупe су ужурбанo пребациване у (конгресну) Краљевину Пољску и Вилнско и Кијевско генерално губернаторство. Војска и морнарица спремале су се за рат великих размера.⁴³ Почетком 1863. године под заставом руске војске било је 818.105 људи, а кроз годину дана 1.076.124 борца.⁴⁴ Армија је повећала бројно стање за 334.743 подофицира и војника.⁴⁵ До краја 1863. године бројност трупа на западним границама порасла је са 289.000 на 637.000 људи. Стање комуникација у земљи није било задовољавајуће, па се транспорт углавном обављао теглећим баржама на рекама.⁴⁶

Борбена готовост руских трупа била је на веома ниском нивоу. Опасност да се претрпи пораз у случају сукоба са снагама бивших противника у Кримском рату била је више него реална. Није било довољно резерви и материјалне спреме. Питање преоружања артиљерије изолученим оруђима поставило се одмах након окончања Кримског рата. Спорови око тог питања, као и технолошке промене, довели су до тога да је нова артиљерија почела да пристиже у јединице тек 1860. године, да би 1862. године у војсци било тек 88 изолучених оруђа.⁴⁷ Од 1856. године почело је и преоружавање војске на прерађене изолучене пушке, али оно није далеко одмакло.⁴⁸ Казањски пук остао је у својим

⁴¹ Олег Р Айрапетов, "Царство Польское в политике Империи в 1863-1864 гг.", у: *Русский сборник: Исследования по истории России*. Т. 15, *Польское восстание 1863 года*. Редакторы-составители: О.Р. Айрапетов, Мирослав Иванович, М.А. Колеров, Брюс Меннинг, Пол Чейсти (даље РуСб). (Москва: Модест Колеров. 2013), 45

⁴² Внутренний отдел. Варшава, 12 января. // *Русский инвалид*. 15(27) января 1863 г. №11. С.50.

⁴³ О.Р. Айрапетов, "Царство Польское в политике Империи в 1863-1864 гг.", 56; 88-90.

⁴⁴ *Столетие Военного министерства 1802-1902, Т.4 Главный штаб. Исторический очерк*. Ч.3. Кн.1. Отдел.2. Комплектование войск с 1855 по 1902 г. (Санкт Петербург: Типография Поставщиков Двора Его Императорского Величества Товарищества М. О. Вольф, 1914), 56; 60.

⁴⁵ "Часть Инспекторская. Числительная сила регулярных войск", у: *Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1863 год. Представлен Государю Императору 1 января 1865 года*. (Санкт Петербург: типография Ю. А. Бокрама, 1865), 2.

⁴⁶ "Часть Генерального Штаба. Передвижения войск", у: *Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1863 год. Представлен Государю Императору 1 января 1865 года*. 7-8.

⁴⁷ *Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования Государя Императора Александра Николаевича (1855-1880)*, под ред. ген.-лейт. Модеста Богдановича. Т.2. (Санкт Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1879), 250-253.

⁴⁸ Владимир Г. Федоров, *Вооружение русской армии за XIX столетие* (Санкт Петербург: Т-во Художественной Печати, 1911), 119-120.

касарнама, али се са мирнодопске (1.804 борца) прешло на попуну по ратној формацији (3.140 људи). Официрима су прекинута сва одсуства и отпочело се са убрзаном обуком регрута.⁴⁹ У животу Алексејева ништа се значајно није догодило у то време, са изузетком једног мањег несрећног случаја, када је пао и повредио нос. У класичну гимназију Алексејев је пошао већ у Тверу,⁵⁰ који је био седиште губерније, па је још 1804. године у њему основана прва гимназија.⁵¹ То је био и родни град његовог оца Василија Алексејевича, у коме су живели сви његови рођаци, као и сестра Олга Васиљевна, па је тамо послао своју децу, сина Михаила и кћерку Олгу, рођену 1864. године.⁵²

Током 60-их година IX века у Тверу су већ постојале две гимназије: мушка и женска, које су до 1871. године постале четворогодишње.⁵³ До почетка 60-их година под Министарством народне просвете биле су регистроване свега 94 средње образовне установе, међу којима су 83 биле гимназије. Њихов број се споро повећавао, тако да у многим прилично просперитетним и добро насељеним градовима није било средњих школа.⁵⁴ У Вјазми је мушка гимназија, на пример, отворена тек 1869. године.⁵⁵ Тверска гимназија била је класична. У њој се учио само један стари језик – латински,⁵⁶ који се, очигледно, није много допадао малом Михаилу, будући да га никада није користио у својим писмима и белешкама. Године 1872, приликом пресељења пука у нову касарну, Надежда Ивановна се прехладила и умрла. Рано оставши без мајке, Михаил је одрастао као затворена и некомуникативна особа.⁵⁷ Будући генерал није бриљирао у школи, па није успео да заврши гимназију. Ипак, положивши

⁴⁹ В. Борисов, А. Сыцялко, н. д, 466.

⁵⁰ Ф. Кирилин, н. д, 4.

⁵¹ Сергей В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902* (Санкт Петербург: Министерства народного просвещения, 1902), 71.

⁵² В.Алексеева-Борель, *Сорок лет в рядах...*,10.

⁵³ "Народное просвещение. Учебные заведения", *Обзор Тверской губернии за 1871 год*. (Тверь: без издавача,1872), 44.

⁵⁴ С.В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения...*, 432-433.

⁵⁵ Приложения. "Правила о приведении к Присяге на верность службы Государю и Отечеству молодых солдат в частях войск" в. *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*. (Санкт Петербург: Государственная типография, 1907), Кн. 6. Комплектование войск и управлений, заведений и учреждений военного ведомства, 53.

⁵⁶ Приложения. "Форма Присяги для лиц христианских вероисповеданий". у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*. Кн. 6. Комплектование войск и управлений, заведений и учреждений военного ведомства, 54.

⁵⁷ Раздел Первый. О производстве в чины. Глава Вторая. Об обязанностях военнослужащих. Ст.13. у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*. Кн. 7. Прохождение службы по военному ведомству, 12.

улазне испите, у новембру 1873. године ступио је као добровољац у 2. ростовски гренадирски пук.⁵⁸ Испити су се организовали у гимназији, пред посебно састављеном комисијом за тестирање оних кандидата који су желели да добровољно ступе у војску⁵⁹ и тиме начине први корак ка официрској каријери (прим. преводиоца). Испит се полагао из веронауке, руског језика, геометрије са алгебром, географије и историје. О постигнутим резултатима издавало се уверење које се достављало штабу јединице у којој је кандидат одлучио да служи.⁶⁰ Други ростовски пук улазио је у састав 1. гренадирске дивизије која је била стационирана у Москви.⁶¹ Пук је био размештен у Спаским касарнама у Садовој улици (данас Садово-спасовска улица бр. 1). Њиме је командовао пуковник В. А. Толмачев.⁶² Избор тог пука очигледно није био случајан, с обзиром на место сталног седишта. Наиме, Михаил није намеравао да остане у нижим чиновима већ је себе видео као официра, а и његова будућа официрска школа (училиште) такође се налазила у Москви.

Алексејев је спадао у добровољце 3. категорије, у које су улазили свршени ђаци 6. разреда гимназије и реалке или другог разреда богословије или они који би положили испит по наставном програму тих школа. Таквих добровољаца по чети (ескадрону или батерији) могло је бити највише четворица.⁶³ Да би ступио у војну службу, добровољац је морао имати најмање 17 година и поседовати сведочанство о завршеној вишој или средњој школи (није се морала комплетно завршити). Место службовања имао је право да изабере сам подносилац молбе за пријем.⁶⁴ Млади војници су морали да прођу самосталну обуку, која је подразумевала „усвајање знања о дужностима војника, значењу заклетве, заставе и војничке дисциплине”,

⁵⁸ ОР РГБ. Ф.855. Карт.1. Ед.хр.1. Л.2.

⁵⁹ "Правила о приеме вольноопределяющихся в войска и прохождения ими службы" у: Владимир Д. Коссинский, Приложения к систематическому сборнику Приказов по Военному ведомству и Циркуляр Главного Штаба, за время с 1 января 1869 года по 1 января 1887 года. Для руководства в войсках и войсковых управлениях (Санкт Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1887), 348-349.

⁶⁰ Исто, 350.

⁶¹ *Расписание сухопутных войск, исправленное по 25 сентября 1873 года* (Санкт Петербург: Военная типография, 1873), 15.

⁶² *Адрес-календарь разных учреждений города Москвы на 1875 год. Год четвертый* (Москва: Городская типография, 1875), 167.

⁶³ "Правила о приеме вольноопределяющихся в войска и прохождения ими службы" у: В.Д. Коссинский *Приложения к систематическому сборнику Приказов по Военному ведомству...*, 345-346.

⁶⁴ Раздел Первый. Общий порядок комплектования. Глава Первая. Комплектование по составу мирного времени. Ст.7-9 у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*. Кн. 6, *Комплектование войск и управлений, заведений и учреждений военного ведомства*, 6-7.

након чега су полагали заклетву под заставом.⁶⁵ Њен садржај остао је непромењен још од времена Петра Великог: „Служићу верно и поштено, не жалећи сопствени живот, до последње капи крви”.⁶⁶ Након полагања заклетве, војник је био дужан да следи принципе изложене у Збирци војних прописа : „Света дужност свакога ко служи јесте да поштује и чува, до крајњих граница, снага и могућности сва права и привилегије које у складу са самодржављем, силом и влашћу припадају нашем Најсветлијем Императорском Величанству”.⁶⁷ Лењост, небрига и „немар према извршењу наређења” сматрани су за срамоту,⁶⁸ а познавање војних прописа и државних закона за обавезу.⁶⁹ У 2. ростовском пуку Алексејев је унапређен у подофицирски чин.⁷⁰ Обични војници могли су бити унапређени у ово звање одслуживши најмање две године од укупног војног рока који је трајао шест или седам година, али су добровољци били привилеговани, па им је стаж за унапређење у подофицирски чин могао бити краћи до три месеца на годину.⁷¹ Притом су кандидати за подофицере морали да прођу кроз систематску обуку, која је подразумевала да су писмени, да добро познају четири рачунске радње са целим бројевима и разломцима и, наравно, војна правила. Добровољци су морали да положи испит по програму који се примењивао у пуковским јединицама за обуку,⁷² али су унапређивани у чин тек уколико је било

⁶⁵ Приложения. "Правила о приведении к Присяге на верность службы Государю и Отечеству молодых солдат в частях войск" у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*, Кн. 6. Комплектование войск и управлений, заведений и учреждений военного ведомства, 53.

⁶⁶ Приложения. "Форма Присяги для лиц христианских вероисповеданий" у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*, Кн. 6, Комплектование войск и управлений, заведений и учреждений военного ведомства, 54.

⁶⁷ Раздел Первый. О производстве в чины. Глава Вторая. Об обязанностях военнослужащих. Ст.13, у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*. Кн. 7, Прохождение службы по военному ведомству, 12.

⁶⁸ Исто. Ст.14. у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*. Кн. 7, Прохождение службы по военному ведомству, 13.

⁶⁹ Исто. Ст.15. у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*, Кн. 7, Прохождение службы по военному ведомству, 13.

⁷⁰ ОР РГБ. Ф.855. Карт.1. Ед.хр.1. Л.2.

⁷¹ "Правила о приеме вольноопределяющихся в войска и прохождения ими службы" у: В.Д. Коссинский, *Приложения к систематическому сборнику Приказов по Военному ведомству...*, 355.

⁷² Феликс Ростовский и Владимир Патковский, *Пособие обучающимся в полковых учебных командах при прохождении ими курса на основании программ, приложенных к Положению о приготовлении рядовых к унтер-офицерскому званию, объявленному при приказе по Военному ведомству 14 февраля 1875 года за № 52 (Санкт Петербург: Военная топография, 1875). Ч. 1, 5-97; Ч. 2, 7-29.*

упражњених формацијских места.⁷³ Улазак у подофицирски кор давао им је право да ступе у официрска училишта.⁷⁴ Подофицир Алексејев је захваљујући томе, 8(20). септембра 1874. године, упућен у Московску јункерску официрску школу.⁷⁵

Јункерске школе увео је министар војни Д. А. Миљутин 1864. године. То је био један од резултата рада комисије на чијем челу се налазио начелник Главне управе војношколских установа, генерал-ађутант Н. В. Исаков.⁷⁶ На бази укинутих кадетских корпуса основане су Константиновска, Павловска и Александровска московска јункерска пешадијска школа. Обука у овим школама трајала је две године, а све заједно могле су војсци дати од 350 до 400 свршених официра годишње.⁷⁷ Убрзо затим основане су и Николајевска коњичка, Михајловска артиљеријска и Николајевска инжењеријска школа.⁷⁸ Пешадијске школе требало је да имају један батаљон за обуку од по четири чете.⁷⁹ Нижих официра у јединицама очигледно није било довољно.

На пример, почетком 1865. године у војсци је било 31.704 генерала, штабних и нижих официра. Током године, из различитих разлога, војску је напустио 2.501 генерал и официр, а примљено је 1.304 генерала и официра. Од подофицира је у официрске чинове унапређено 566 људи, док су војне школе дале 466 новопроизведених официра.⁸⁰ На почетку следеће, 1866. године у строју се налазило 30.507 генерала, штапских и нижих официра. Током године, из војске је отишло 2.474 официра, док је њене редове попунило 1.810

⁷³ Раздел Второй. О производстве в чины. Глава Вторая. О производстве нижних чинов. Ст.73 у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*, Кн. 7, Прохождение службы по военному ведомству, 23.

⁷⁴ "Правила о приеме вольноопределяющихся в войска и прохождения ими службы" у: В.Д. Коссинский, *Приложения к систематическому сборнику Приказов по Военному ведомству...*, 356.

⁷⁵ ОР РГБ. Ф.855. Карт.1. Ед.хр.1. Л.2.

⁷⁶ *Столетие Военного министерства. 1802-1902. Главное Управление военно-учебных заведений. Исторический очерк*, Ч.3 (Санкт Петербург: Типография Поставщиков Двора Его Императорского Величества Товарищества М. О. Вольф, 1914), 21.

⁷⁷ Матвей С. Лалаев, *Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению*, Ч. 2 (Санкт Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1880), 177.

⁷⁸ Глава Вторая. О военных училищах: Пехотных, Николаевском Кавалерийском, Михайловском Артиллерийском и Николаевском Инженерном. Отделение первое. Цель и состав училищ. Ст.288. у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*, Кн. 15. *Заведения военно-учебные*, 30.

⁷⁹ *Исто*, Ст. 289.

⁸⁰ Часть Инспекторская. Числительная сила регулярных войск у: Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1865 год. Представлен Государю Императору 1 января 1867 года (Санкт Петербург: типография Ю. А. Бокрама, 1867), 1-2.

нових. Пред крај године у служби је било 29.843 официра свих категорија. Од подофицира је у официрске чинове 1866. године унапређено 974 лица, док су 503 новопроизведена официра стигла из војних школа.⁸¹ Да би се повећао број школованих официра, одлучено је да се формира још 10 пешадијских и две коњичке официрске школе, по једна у седишту сваке војне области.⁸²

Миљутин је полагао велике наде у новоформиране војношколске установе. У извештају о раду Министарства рата од 1. јануара 1865. године, он је забележио: „Будућност наше војске лежи у јункерским школама. Ако се буду показале успешне у пракси, онда ће војска добити трупне официре на стручном нивоу који ће задовољити потребе службе. Друге војнообразовне установе имају другачије циљеве, али од јункерских школа треба очекивати да оне подигну ниво моралне и стручне спреме највећег дела официрског кора”.⁸³

Већ 1864. године отворена су Московска и Вилнска, 1865. године Варшавска, Хелсингфорска, Чугуевска, Одеска, Кијевска и Ришка, 1866. године Казањска и Тифлиска, 1869. године Петербуршка и 1874. године Иркутска пешадијска јункерска официрска школа (училиште). Такође, 1866. године формирају се Казањска и Тверска коњичка школа, а 1869. и 1870. године Новочеркеска и Ставропољска козачка јункерска школа. Захваљујући томе, број јункера брзо је растао. Од 1864. до 1879. године, те школе дале су армији 17.280 официра.⁸⁴ На тај начин, апсолутну већину новопроизведених официра у време Миљутиновог министровања представљали су исписници тих школа. Могућности Константиновске, Павловске и Александровске официрске школе биле су у поређењу с тим минималне. За непуних 12 година, од 1864. до 1876. године, годишњи прилив свршених официра из ових школа повећао се тек незнатно у односу на потребе, са 402 на 486 људи.⁸⁵

Јункерске школе, а пре свега оне обласне, биле су извор попуне официрског кора лицима која нису припадала племству. Члан 297 Збирке војних прописа из 1869. године гласио је: „У све разреде школа примају се лица са спахилука која не подлежу војној обавези, као и

⁸¹ Часть Инспекторская. Числительная сила регулярных войск у: *Все-подданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1866 год. Представлен Государю Императору 1 января 1868 года* (Санкт Петербург: типография Ю. А. Бокрама, 1868), 1-2.

⁸² М. С. Лалаев, *Исторический очерк...*, Ч. 2, 196.

⁸³ цит по: Петр А. Зайончковский, *Военные реформы 1860-1870 годов в России* (Москва: Издательство Московского университета, 1952), 243.

⁸⁴ М. С. Лалаев, *Исторический очерк...*, Ч. 2, 190-192.

⁸⁵ П.А. Зайончковский, *Военные реформы...*, 240.

добровољци из свих сталежа који служе у војсци”.⁸⁶ Године 1872. у војнообразовним установама Русије било је 8.600 питомаца, а школовање је завршило 445 новопроизведених официра. Њих 82,35% били су православци, 67,96% деца наследног племства, 1,8% деца указног племства, 12,51% деца нижих официра, чиновника и намештеника (као што је био случај са Алексејевом), 7,92% деца свештених лица, 7,47% деца других слободних грађана и 2,34% козачка деца.⁸⁷

До 1877. године јункерске школе дале су 11.500 официра, од којих су три четвртине били племићи, али су они из редова наследног племства били у мањини.⁸⁸ Офицерски кор све више се попуњавао припадницима различитих сталежа, што се може видети на примеру Московске официрске школе. У годинама од 1864. до 1869. наследни племићи чинили су 81% њених јункера. Већ у периоду 1876–1877. године 43%, да би 1888–1889. године њихов проценат пао на свега 12%. Остатак питомаца долазио је из породица указног племства, углавном нижих официра (они су чинили и највећи проценат у односу на остале: 9%, 33% и 57%), те почасних грађана, трговаца и свештеника.⁸⁹

Московска јункерска пешадијска школа била је у почетку под јурисдикцијом Главног генералштаба и попуњавала се искључиво од добровољаца из цивилства или оних који су добровољно служили војни рок, при чему за похађање наставе није било потребно претходно војничко искуство.⁹⁰ Школе су примале оне који су завршили војне гимназије или одговарајуће цивилне образовне установе и добровољце. Према истраживањима П. А. Зајончковског, број оних који су примани из грађанства, односно оних који нису завршили војну гимназију није прелазилу једну трећину.⁹¹ Да би се уписали у школу добровољци су морали претходно да одслуже три месеца као подофицири, добију сагласност својих

⁸⁶ Глава Вторая. О военных училищах: Пехотных, Николаевском Кавалерийском, Михайловском Артиллерийском и Николаевском Инженерном. Отделение третье. Прием в училища. Ст.297. у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*, Кн. 15. *Заведения военно-учебные*, 31.

⁸⁷ Часть Главного Штаба. Часть Военно-Учебная. Личный состав воспитанников у: *Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1872 год. Представлен Государю Императору 1 января 1874 года* (Санкт Петербург: типография Ю. А. Бокрама, 1874), 46-48.

⁸⁸ Bruce W. Menning, *Bayonets before bullets. The Imperial Russian army, 1861-1914* (Bloomington: Indiana University Press. 1992), 34.

⁸⁹ Mayzel Matitiah, *Generals and Revolutionaries. The Russian General Staff During the Revolution: A Study in the Transformation of Military Elite* (Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung Bd. 19) (Osnabrück: Biblio Verlag, 1979), 22.

⁹⁰ Павел А. Нечаев, *Алексеевское военное училище 1864-1896*. (Париж: Le pass? militaire, 1964), 3.

⁹¹ П. А. Зајончковский, *Военные реформы...*, 237.

претпостављених и положије пријемни испит из пет општеобразовних предмета (матуранти шестог разреда гимназије полагали су само испит из руског језика и морали су да постигну најмање оцену 7).⁹²

Упркос чињеници да је значајан део оних који су примани у школе поседовао изузетно низак ниво општег образовања, оне су давале добро обучене офицере, како у теоретском, тако и у практичном смислу. Томе је много допринела политика Министарства војног које се трудило да што више ојача наставни кадар у њима. Академик Никодим Павлович Кондаков, који је студирао заједно са В. О. Кључевским и био познати проучавалац историје византијске уметности, предавао је руски језик и њиховност јункерима у Москви 60-их година XIX века. Часови нису били тешки, али ни посебно пријатни. Међу јункерима је било много полуписмених младића: „Чувени Д. А. Миљутин, који је дошао у Москву након постављења за министра војног, бануо је на мој час и замолио ме да наставим са радом. Док је посматрао како сам пропитивао једног по једног ученика исправљајући њихове претходне грешке, окренуо сам се према јункерима и назвао их 'православна неписмена руска војска' покушавајући да изазовем код њих осећај стида. Наравно, то на њих није имало никаквог утицаја. Они су и даље правили исте грешке све време док сам ја предавао у тој школи”.⁹³

Могуће је да су та искуства навела Д. А. Миљутина да дâ следећу оцену: „Јункереске школе учиниле су колико су могле. Стварале су ваљане трупне офицере, поуздане у служби и задовољавајуће обучене за обављање својих дужности.”⁹⁴ Чини се да је ова оцена била тачна само у свом првом делу – „учиниле су колико су могле”. Наставни програм обухватао је општеобразовне предмете (веронаука, историја, статистика, математика, хемија, руски и страни језик), војностручне предмете (тактика, артиљерија, утврђивање, војна топографија, основи војне администрације, војни правни прописи) и цртање (топографија, артиљерија, утврђивање). У коњичким школама предавала се још и хипологија.⁹⁵ Поред тога, јункери су имали и стројеву обуку, гимнастику, мачевање, стрељаштво, а у коњичким и козачким официрским школама и јахање са прескакањем препона. Школовање је трајало две године. Јункери су у школским клупа-

⁹² Сергей В. Волков, *Русский офицерский корпус* (Москва: Воениздат, 1993), 117.

⁹³ Никодим П. Кондаков, *Воспоминания и думы* (Москва, Индрик, 2002), 123-124.

⁹⁴ П. А. Зайончковский, *Военные реформы...*, 244-245.

⁹⁵ Глава Вторая. О военных училищах: Пехотных, Николаевском Кавалерийском, Михайловском Артиллерийском и Николаевском Инженерном. Отделение четвертое. Обучение и испытание в науках, поощрения и дисциплинарные взыскания. Ст. 320 у: *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*, Кн. 15, *Заведения военно-учебные*, 35.

ма проводили по 10 месеци сваке године, док су у летњим месецима били распоређивани у најближе трупне јединице на практичну обуку у теренским условима.⁹⁶

Зграда Московске пешадијске јункерске школе налазила се у Лефортову, недалеко од обале реке Јаузе, у кући која је некада припадала фелдмаршалу И. Миниху, у непосредном суседству 3. московског кадетског корпуса.⁹⁷ Звала се Црвена касарна. Управник школе био је пуковник А. Н. Кузјајевски, док су двома јункерским четама командовали капетани Н. П. Тимофејев и П. П. Славутински.⁹⁸

Школовање у тим војнообразовним установама, формираним при седиштима војних области, трајало је две године. Академска година трајала је 10 месеци и обухватала је кабинетску и практичну наставу, као и испите. У летњем периоду, након полагања колоквијума и испита, питомци су, по нахођењу надлежних, упућивани у најближе јединице. Тамо су имали теренску наставу: топографска мерења, извиђања, решавање тактичких задатака на терену и инжењеријске радове.⁹⁹ У првој години тежиште је било на изучавању општеобразовних предмета. Од 30 часова недељно, само два часа су била предвиђена за проучавање војних правила, док је преосталих 28 било предвиђено за веронауку (два часа недељно), руски језик укључујући и кратак курс руске књижевности (два часа недељно), математику укључујући алгебру, геометрију и основе тригонометрије (седам часова недељно), основе физике и хемије (по четири часа недељно), руску историју – детаљно од времена Ивана III (четири часа недељно) и за цртање, геометрију и топографију (по два часа недељно). У другој години на општеобразовне предмете (руски, физика, хемија и историја) отпадало је 11 наставних часова недељно од предвиђених 30. Остали часови били су намењени за изучавање војних правила, полске фортификације, војне топографије, науке о оружју (лако стрелачко и хладно оружје, оруђа полске артиљерије), војне хигијене, метода обуке војника у читању и писању, аритметици и војничким дужностима и војнокривичног законика.¹⁰⁰

Треба приметити да војна дисциплина није улазила у главни део обуке будућих официра. Њихово даље образовање, било опште или стручно, зависило је искључиво од личног залагања. Све наведено

⁹⁶ *Столетие Военного министерства. 1802-1902. Главное Управление военно-учебных заведений. Исторический очерк*, Ч. 3, 57-58.

⁹⁷ П. А. Нечаев, н. д, 8.

⁹⁸ Адрес-календарь разных учреждений города Москвы на 1876 год. Год пятый. М. 1876. М.С.146.

⁹⁹ М. С. Лалаев, *Исторический очерк*., Ч. 2, 196-197.

¹⁰⁰ *Исто*, Приложение VI.

резултирало је изузетно ниским нивоом знања официра, посебно у војностручним предметима. То се посебно могло видети код артиљераца, међу којима је проценат свршених питомаца Михајловске артиљеријске школе био изузетно мали. Академик В. Н. Ипатјев, који је ову школу завршио 1877. године, признао је: „Оспособљеност командног кадра за извођење артиљеријских гађања била ми је добро позната пошто сам приликом стационарних логоровања био придодат команданту бригаде (артиљеријске) да пратим извођења гађања. Командир моје батерије, који апсолутно није имао појма о правилима гађања, одмах ме је замолио да му помогнем у извођењу, обећавајући ми различите олакшице, као и наградно одсуство за одлазак у Москву (бригада је била дислоцирана у Серпухов – прим. О. А). Нисам могао да одолим искушењу, па сам му се свесрдно нашао при руци. Са командирима других батерија било је такође сличних анегдота, а ми млади официри црвенели смо пред војницима због тога што они нису знали ништа о артиљерији”.¹⁰¹

За младе официре образовање је често представљало једини начин да се дође до боље будућности. Генерал Н. А. Јепанчин присећао се: „Генерал Алексејев био је вредан и савестан официр. У младости није важио за много интелигентну особу, па је, пошто није могао да савлада наставни план и програм средње школе, у четвртном разреду прешао у јункерску официрску школу чији наставни план и програм је био доста слабији у односу на остале војне школе за официре.”¹⁰² На високом нивоу у школи је извођена стројева обука, а јункери су се бавили и гимнастиком, мачевањем и стрељаштвом.¹⁰³ Услови живота и рада били су тешки. Алексејев је 1909. године писао свом сину, кадету 2. петербуршког кадетског корпуса: „Мене је судбина бацила, када о томе говоримо, у такву школу која питомце није посматрала као дечаке...”¹⁰⁴

Јункери су и даље правили правописне грешке, али се то толерисало, пошто се од њих није очекивало да пишу есеје већ да, пре свега, буду у доброј физичкој форми, да изгледају добро док стоје у ставу мирно и да добро обављају стројеве радње. Били су добри стрелци, вешти у борби сабљама и бајонетима и, наравно, стално су изводили стројеву обуку. Очигледно, мишљење А. И. Дењикина о школама из периода касних 80-их и раних 90-их година XIX века мо-

¹⁰¹ Владимир Н. Ипатјев, *Жизнь одного химика. Воспоминания*, Т. 1 (Нью-Йорк. издање аутора 1945), 45.

¹⁰² Николай А. Епанчин, *На службе трех императоров* (Москва: Полиграфресурсы, 1996), 375.

¹⁰³ М.С. Лалаев, *Исторический очерк...*, Ч. 2, 197.

¹⁰⁴ ОР РГБ. Ф.855. Карт.2. Ед.хр.10. Л.11.

же се односити и на период када их је похађао М. В. Алексејев: „Стројева обука у свим школама била је на одговарајућем нивоу. Војничко муштрање убрзо је трансформисало бивше гимназијалце, богослове и студенте у праве јункере, дајући им оно карактеристично држање које су многи од њих задржали све до смртног часа, и које би одавало војника без обзира какву одећу носио на себи”.¹⁰⁵

По окончању школовања, питомци би се враћали у своје пукове и, по препоруци команде, унапређивани су у офицере. Јункери који су завршили са одличним и врло добрим успехом произвођени су у офицере после летњих маневара, на предлог команданта пука, без обзира на то да ли је у пуку било слободних формацијских места за њихово постављење или не. Они са слабијим успехом постављани су само уколико је било упражњених формацијских места. Већина матураната јункерских официрских школа спадала је у ову другу категорију.¹⁰⁶

У јуну 1876. године Алексејев је завршио јункерску официрску школу као одликаш (у целој класи са таквим резултатима није било више од 10 јункера) и вратио се у 2. ростовски гренадирски пук као пуковски заставник (најбољи јункер), да би октобра исте године, наредбом команданта 1. гренадирске дивизије, био прекомандован у 64. казањски пешадијски пук у коме је служио и његов отац (пенсионисан 1869. године у чину потпуковника). Већ 1(13). децембра 1876. године Алексејев је постао офицер – унапређен је у чин потпоручника.¹⁰⁷

Од 1867. године Казањски пук је био дислоциран у Витебску губернију. Штаб и два батаљона налазила су се у Витебску и околини, а друга два батаљона у Невелу и околини. Хроничари пука описали су овај период службе у провинцији: “нема ничега занимљивог да се каже о овом времену...”.¹⁰⁸ Међутим, то се не може рећи за претходни период. Наиме, локални Пољаци су у устанку 1863. године покушали да подрже своје сународнике. Још 1861. године било је много подметнутих пожара, а 1863. године локални Пољаци (у највећем броју средњошколци и млађи чиновници) покушали су, заједно са земљопоседницима пољског порекла, да организују јединице за спровођење терора над становницима области непољског порекла и државним службеницима.¹⁰⁹ Већина становништва у Витебској,

¹⁰⁵ Антон И. Деникин, *Путь русского офицера* (Москва, Современник, 1990), 40.

¹⁰⁶ С. В. Волков, 118.

¹⁰⁷ Ф. Кирилин, *н. д.*, 4; ОР ГПБ. Ф.855. Карт.1. Ед.хр.1. ЛЛ.2-2.об.

¹⁰⁸ В. Борисов и А. Сыцялко, *н. д.*, 470.

¹⁰⁹ "Историко-статистический очерк г. Витебск", у: *Витебская старина*, Т. 1 (1883), 594-595.

Минској и Могилевској губернији није подржавала побуњенике, већ им се у великој мери и активно супротстављала.¹¹⁰ Ванредно стање у појединим окрузима и градовима у те три губерније укинуто је тек у априлу, а у читавој Витебској губернији коначно тек 10(22). октобра 1868. године.¹¹¹

Витебска губернија представљала је дубоку провинцију. Сељаци су чинили 70% њеног становништва, 29% грађани и 1% племство.¹¹² Област је етнички била већински белоруска, а у градовима су већином живели Јевреји.¹¹³ Град у који је распоређен свршени јункер Алексејев био је провинцијски центар средње величине. Неких 15 година након његовог доласка у граду и околини живело је тек нешто више од 58.000 људи.¹¹⁴ Од 1866. године кроз Витебск је пролазила Динабиргско-витебска, а од 1868. године и Орелско-витебска железничка пруга.¹¹⁵ Приликом унапређења у први официрски чин, свршени јункери добијали су од државе једнократну накнаду у износу од 225 рубаља за куповину униформе.¹¹⁶ То је било од велике важности за младог човека. Нижи официр је у то време живео веома оскудно. „Плата је била бедна“, сећао се на почетку 70-их година XIX века будући министар војни А. Ф. Редигер, „као потпоручник добијао сам 312 рубаља годишње или 26 рубаља месечно плате. Примао сам и дневнице у износу од 96 рубаља годишње или осам рубаља месечно као допуну плати и 57,14 рубаља годишње или 4,76 рубаља месечно за допуну трошкова станарине од града. Све заједно 522,28 рубаља годишње или 43,52 рубље месечно”.¹¹⁷ Војна интендантура је приликом куповине на велико 1875. године плаћала брашно по просечној цени од 6 рубаља и 76 копејки и

¹¹⁰ У вези са догађајима у Пољској видети. "Краткие известия о военных действиях в Варшавском, Виленском и Киевском Военных округах". ВС, №6 (1863), 649-650.

¹¹¹ "Статьи Полного Собрания законов Российской империи, касающиеся г. Витебска и Витебской губернии", *Витебская старина*, Т. 1 (1883), 508.

¹¹² *Витебская губерния. Историко-географический и статистический обзор*, Часть 1. История, природа, население, просвещение (Витебск: Губернаторская типография, 1890), 316.

¹¹³ *Исто*, 231-232; 297.

¹¹⁴ *Исто*, 317.

¹¹⁵ "Историко-статистический очерк г. Витебск", *Витебская старина*, Т.1 (1883), 595.

¹¹⁶ Раздел Второй. Пажеский Его Императорского Величества Корпус; Военные училища: Пехотные, Николаевское Кавалерийское, Михайловское Артиллерийское и Николаевское Инженерное; Военно-Топографическое училище; Кондукторская школа при Главном Инженерном управлении и Юнкерские училища. Глава Пятая. Юнкерские училища. Ст.943 у : *Свод Военных постановлений. Издание 1869 года*, Кн. 15. Заведения военно-учебные. Ст.185.

¹¹⁷ Александр Ф. Редигер, *История моей жизни. Воспоминания военного министра*, Т. 1 (Москва: Канон-пресс; Кучково поле, 1999), 60.

несамлеване житарице за 9 рубаља и 29 копејки за тзв. четврт (осам пудова или 131 килограм). Већ 1876. године цене су се повећале.¹¹⁸ Подразумева се да су veleпродајне цене биле различите од оних у трговини на мало. У Санкт Петербургу је, на пример, 1874. године фунта (409,5 грама – прим. прев.) овчетине прве категорије коштала од 6 копејки лети до 13 копејки зими, а друге класе од 5 до 9 копејки. Цена за фунту говедине прве категорије кретала се од 7 копејки у јесен до 13 копејки у пролеће, а друге категорије од 6 до 11 копејки. Цена шунке по фунти варијала је током целе године од 8 до 11 копејки, а цена усољене говедине прве категорије од 8 до 10 копејки. Свеже пиле коштало је од 60 до 85 копејки, а замрзнуто од 50 до 55 копејки. Цена московске кобасице по фунти била је од 10 до 16 копејки, хељде од 4 до 6 копејки по фунти прве класе, и од 3 до 5 копејки по фунти друге класе, фунта брашна од 5 до 7, ражи од две до три копејке, фунта путера од 55 до 60 копејки. Фунта кафе прве класе коштала је од 45 до 60 копејки, а друге класе од 28 до 40 копејки.¹¹⁹ Наравно, живот у провинцији био је јефтинији, али је требало платити стан. Изнајмљивање две намештене собе са грејањем коштало је од 8 до 10 рубаља месечно. Нижи официр добијао је 12,5 рубаља на рачун увећаних трошкова становања.¹²⁰ Гардероба је такође била доста скупа. Дакле, може се закључити да је млади официр живео, благо речено, оскудно. О посети културним манифестацијама не вреди ни говорити, будући да их у Витебску у то време није ни било, док је, на пример, годишња претплата на илустровани часопис *Нива* 1876. године износила 5 рубаља и 50 копејки.¹²¹

Присећајући се свог унапређења у први официрски чин неких 35 година касније, Алексејев је записао: „Невољно сам пошао у Витебск, и тај дан ми је до данас остао у сећању. Био сам тужан, пун горчине, непресушне горчине...”.¹²² Тако је започела служба Алексејева у војсци, којој је он посветио цео свој живот, који је окончан у јесен 1918. године у Јекатеринодару.

¹¹⁸ "Действия государственного контроля по производству ревизии" у: *Вспомогательный отчет Государственного контролера за 1876 год* (Санкт Петербург, Второе Отделение Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1877), 8-9.

¹¹⁹ Екатерина А. Авдеева, *Полная поваренная книга русской опытной хозяйки или руководство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве* (Санкт Петербург: Издание книгопродавца Д. Ф. Федорова, 1875), Глава XXIV, "Петербургская съестная торговля с ценами припасов во все четыре времени года и с разными подробностями необходимыми для неопытных покупателей и покупателейниц", 489-504.

¹²⁰ В. Борисов и А. Сыцяно, *н. д.*, 674.

¹²¹ *Нива. Иллюстрированный журнал литературы, политики и современной жизни*, (27) 1876, 457.

¹²² ОР РГБ. Ф.855. Карт.2. Ед. хр.3. Л.44.; РГВИА. Ф.400. Оп.9. Ед.хр. 5139. Л.8.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Российский Государственный военно-исторический архив (РГВИА).
Отдел Рукописей Российской Государственной библиотеки (ОР РГБ).

Објављени извори

Александровский, Юрий. *Устав о воинской повинности дополненный позднейшими изменениями по 1 сентября 1912 года (кодифицированное издание) с разъяснениями, извлеченными из решений Правительствующего Сената, приказов по Военному Ведомству, и циркуляров Главного Штаба и Министерства Внутренних дел*. Санкт Петербург: Государственная типография, 1913.

"Действия правительства. Высочайшие повеления". *Правительственный вестник*. (232), 19(31) октября 1876.

"Часть официальная. Действия правительства". *Витебские губернские ведомости* (84), 23 октября 1876 года.

"Правительственные распоряжения. Высочайшие повеления. 3 июня 1869 года. О принятии Его Императорским Высочеством Государем Наследником Цесаревичем, под высшее свое покровительство открываемой в год Вязьма на средства земства гимназии". *Журнал Министерства народного просвещения*. CXLIV (1869).

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Собрание второе. Т.7. (1832). Санкт Петербург: Типография 2-го Отделения Собственной ее императорского величества канцелярии, 1833.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Собрание второе. Т.36. (1861). Санкт Петербург: Типография 2-го Отделения Собственной ее императорского величества канцелярии, 1863.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Собрание второе. Т.46. Отделение второе. (1871). Санкт Петербург: Типография 2-го Отделения Собственной ее императорского величества канцелярии, 1874.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Собрание второе. Т.49. (1874). Санкт Петербург: Типография 2-го Отделения Собственной ее императорского величества канцелярии, 1876.

Свод Военных постановлений. Издание 1869 года. Кн. 6. Комплектование войск и управлений, заведений и учреждений военного ведомства. Санкт Петербург: Государственная типография, 1907.

"Устав внутренней службы рядового, казака, канонира". *Сборник избранных сведений из Устава Внутренней Службы, знание которых обязательно для каждого нижнего чина согласно Высочайше утвержденного перечня*. Разработал Д.А. Александрович. Киев: Городская типография, 1911.

"Часть официальная. Приказ по Военному ведомству. Марта 19-го. №101", *Педагогический сборник, издаваемый при Главном Управлении Военно-Учебных заведений*, №2 (1874).

Књиге

Авдеева, Екатерина А. *Полная поваренная книга русской опытной хозяйки или руководство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве*. Глава XXIV. "Петербургская съестная торговля с ценами припасов во все четыре времени года и с разными подробностями необходимыми для неопытных покупателей и покупательниц". Санкт Петербург: Издание книгопродавца Д. Ф. Федорова, 1875.

Адрес-календарь разных учреждений города Москвы на 1875 год. Год четвертый. Москва: Городская типография, 1875.

Адрес-календарь разных учреждений города Москвы на 1876 год. Год пятый. Москва: Городская типография, 1876.

Алексеева-Борель, Вера [М.]. *Сорок лет в рядах русской императорской армии: Генерал М.В. Алексеев*. Санкт Петербург: Бельведер, 2000.

Боголюбов, Николай П. *Волга от Твери до Астрахани*. Санкт Петербург: Самолет, 1862.

Борисов, Вячеслав и Александр Сыщанко. *Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества Великого Князя Михаила Николаевича полка. 1642-1700-1886*. Санкт Петербург: типография И. Н. Скороходова, 1888.

Военно-статистический сборник. Вып. 4. Россия. Под ред. Николая Н. Обручева. Санкт Петербург: Военная типография, 1871.

Военный энциклопедический Лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов. Т.3. Санкт Петербург: типография Штаба воен. учеб. заведений, 1853.

Волков, Сергей В. *Русский офицерский корпус*. Москва: Воениздат, 1993.

Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. Представлен Государю Императору 1 января 1863 года. Санкт Петербург: типография Ю. А. Бокрама, 1863.

Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1863 год. Представлен Государю Императору 1 января 1865 года. Санкт Петербург: типография Ю. А. Бокрама, 1865.

Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1865 год. Представлен Государю Императору 1 января 1867 года. Санкт Петербург: типография Ю. А. Бокрама, 1867.

Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1866 год. Представлен Государю Императору 1 января 1868 года. Санкт Петербург: типография Ю. А. Бокрама, 1868.

Витебская губерния. Историко-географический и статистический обзор. Часть 1. История, природа, население, просвещение. Витебск: Губернаторская типография, 1890.

Городские поселения в Российской империи. Составлено по приказанию Министра внутренних дел. Т.5. Ч.1 Санкт Петербург: Типография К. Вульфа, 1865.

"Действия государственного контроля по производству ревизии", у: *Всеподданнейший отчет Государственного контролера за 1876 год.* Санкт Петербург, Второе Отделение Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1877.

Деникин, Антон И. *Путь русского офицера.* Москва: Современник, 1990.

Дубровин, Николай Ф. *История Крымской войны и обороны Севастополя.* Т.1. Санкт Петербург: тип. т-ва "Обществ. польза", 1900.

Епанчин, Николай А. *На службе трех императоров.* Москва: Полиграфресурсы, 1996.

Зайончковский, Петр А. *Военные реформы 1860-1870 годов в России.* Москва: Издательство Московского университета, 1952.

Ипатьев Владимир Н. *Жизнь одного химика. Воспоминания.* Т.1. Нью-Йорк: издање аутора, 1945.

"Историко-статистический очерк г. Витебск". у: *Витебская старина.* Т.1. (1883).

Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования Государя Императора Александра Николаевича (1855-1880). Под ред. ген.-лейт. Модеста Ивановича Богдановича, Т.1; Т.2. Санкт Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1879.

Катков, Михаил Н. *Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1876 год.* Москва: Тип. В. В. Чичерина, 1897.

Кондаков, Никодим П. *Воспоминания и думы.* Москва: Индрик, 2002.

Коссинский, Владимир Д. *Приложения к систематическому сборнику Приказов по Военному ведомству и Циркулярв Главного Штаба, за время с 1 января 1869 года по 1 января 1887 года. Для руководства в войсках и войсковых управлениях.* Санкт Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1887.

Кирилин, Федор. *Основатель и Верховный Распорядитель Добровольческой Армии генерал М.В. Алексеев.* Ростов на Дону: издање аутора, 1919.

Крестьянское движение в России в 1857 - мае 1861 гг.: сборник документов. Под ред. С.Б. Окуня и К.В. Сивкова. Главный редактор Н. М. Дружинин. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1963.

Крылов, Дмитрий [П.]. *Столетие Тверской мужской гимназии.* Тверь: издање аутора, 1904.

Лалаев, Матвей С. *Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению.* Ч.2. Санкт Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1880.

Милютин, Дмїтрий А. *Дневник 1876-1877 гг.* Т.2. Москва: Гос. Библиотека СССР им. В. И. Ленина. Отдел рукописей. 1949.

Нейдгардт, Петр П. *Путеводитель по Волге.* Санкт Петербург: тип. В. Безобразова и Комп, 1862.

Нечаев Павел А. *Алексеевское военное училище 1864-1896*. Париж. Le pass? militaire, 1964.

Обзор Тверской губернии за 1871 год. Тверь: без издавача, 1872.

Отчет о действиях и занятиях Витебского губернского статистического комитета за 1868 год. Витебск: без издавача, 1869.

Памятная книжка Тверской губернии на 1868 год. Тверь: без издавача, 1868.

Петрункевич, Иван И. "Из записок общественного деятеля. Воспоминания", у: *Архив русской революции*. Т. 21. Берлин: Слово, 1934.

Расписание сухопутных войск, исправленное по 25 сентября 1873 года. Санкт Петербург: Военная типография, 1873.

Редигер Александр [Ф.]. *История моей жизни. Воспоминания военного министра*. Т. 1. Москва: Канон-пресс; Кучково поле, 1999.

Рожественский, Сергей В. *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902*. Санкт Петербург: Министерства народного просвещения, 1902.

Ростковский, Феликс и Владимир Патковский. *Пособие обучающимся в полковых учебных командах при прохождении ими курса на основании программ, приложенных к Положению о приготовлении рядовых к унтер-офицерскому званию, объявленному при приказе по Военному ведомству 14 февраля 1875 года за № 52, Ч.1*. Санкт Петербург: Военная типография, 1875.

Рышков, Михаил А. *Очерки из истории 67-го пехотного Тарутинского Великого Герцога Ольденбургского полка*. Санкт Петербург: Типо-Литография Инжен. М. С. Персона, 1896.

Сборник рукописей, представленных Его Императорскому Высочеству Государю Наследнику Цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Санкт Петербург: Тип. и лит. А. Траншеля, 1872.

Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е сентября 1894 года. Санкт Петербург: Военная типография, 1894.

Статистические сведения о жителях г. Москвы по переписи 12 декабря 1871 г. Москва: Моск. столич. и губ. стат. ком. 1874.

Столетие Военного министерства 1802-1902. Т. 4. Главный штаб. Исторический очерк. Ч.3. Кн.1. Отдел.2. Комплектование войск с 1855 по 1902 г. Санкт Петербург: Типография Поставщиков Двора Его Императорского Величества Товарищества М. О. Вольф, 1914.

Столетие Военного министерства. 1802-1902. Ч. 3. Главное Управление военно-учебных заведений. Исторический очерк. Санкт Петербург: Типография Поставщиков Двора Его Императорского Величества Товарищества М. О. Вольф, 1914.

Федоров Владимир Г. *Вооружение русской армии за XIX столетие*. Санкт Петербург: Т-во Художественной Печати, 1911.

Чехов Николай В. *Типы русской школы в их историческом развитии*. Москва: Т-во "Мир", 1923.

Январская третья ведомость о справочных ценах на припасы и материалы в Москве. Москва: Московская городская управа, 1875.

Annuaire diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1877. P.2, Saint Petersburg: Imprimerie Trenke & Fusnot, 1877.

Matitiahu, Mayzel. *Generals and Revolutionaries. The Russian General Staff During the Revolution: A Study in the Transformation of Military Elite* (Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung Bd. 19). Osnabrück: Biblio Verlag, 1979.

Menning, Bruce W. *Bayonets before bullets. The Imperial Russian army, 1861-1914*. Bloomington: Indiana University Press. 1992.

Stavrianos, Leften Stavros. *The Balkans since 1453*. London: Hurst, 2002

Чланци

Айрапетов, Олег Рудольфович. "Царство Польское в политике Империи в 1863-1864 гг.", у: *Русский сборник: Исследования по истории России*. Т.15. *Польское восстание 1863 года*. Редакторы-составители: О.Р. Айрапетов, Мирослав Йованович, М.А. Колеров, Брюс Меннинг, Пол Чейсти Москва: Модест Колеров, 7 – 138, Москва: Модест Колеров, 2013.

Бобровский, Павел О. "План учебной части в юнкерских училищах". *Педагогический сборник, издаваемый при Главном Управлении Военно-Учебных заведений*. №3 (1870).

Г.П.Н. "Тверь. 21 февраля". *Тверские губернские ведомости*. Неофициальная часть №9, 27 февраля 1865 г.

"Краткое обозрение десятилетия юнкерских училищ (20го сентября 1864-1874 гг.)". *Русский инвалид*. №205, 20 сентября 1874.

Русский инвалид. №11, 15(27) января 1863 г.

П. Б. "Юнкерские училища в 1875 г.", *Русский инвалид*, №56, 12 марта 1876.

"Приемные экзамены в юнкерские училища в 1874 году.", у: *Педагогический сборник, издаваемый при Главном Управлении Военно-Учебных заведений*. , Санкт Петербург: Тип. В.С. Балашева, 1875.

"Историческая справка о полках, празднующих в сем году 200-летние юбилеи". *Военный сборник*. №6 (1909).

Митрополитов, Н. "Пожары в России и меры к их уменьшению". *Тверские губернские ведомости*. Неофициальная часть. №2, 11 января 1864 г.

Н-н. "О Тверской гимназии". *Тверские губернские ведомости*. Неофициальная часть. №23, 5 июня 1865 г.

Н. "Об устройстве Тверской гимназии по новому образцу". *Тверские губернские ведомости*. Неофициальная часть. №15. 16 апреля 1865 г.

"По поводу событий в Польше. Краткие известия о военных действиях в Варшавском, Виленском и Киевском Военных округах". *Военный сборник*. №6.1863.

"От московской частной гимназии", *Московские ведомости*, №175, 11 июля 1876 года.

"Статьи Полного Собрания законов Российской империи, касающиеся г. Витебска и Витебской губернии". у: *Витебская старина*. Т.1, Витебск: Типография губернаторского правления, 1883.

Харламов А.С. "Отрывки из воспоминаний", №1, *Исторический Вестник*.1889.

Ячменихин, Вадим К. "Институт военных кантонистов в структуре русской армии". *Вестник МГУ*, Сер.8. История, №1 (2000), 55–68.

Dr. Oleg R. Airapetov, Assistant Professor
Faculty of State Administration
Moscow State University "M. V. Lomonosoff",
Moscow, Russian Federation
E-mail: oleg_airapetov@list.ru

GENERAL-ADJUTANT M. V. ALEKSEEV. THE BEGINNING OF A JOURNEY THAT ENDED ON A BELGRADE'S NEW CEMETERY (NOVO GROBLJE)

(Summary)

The biography of the infantry General Mikhail Vasilyevich Alekseyev is an example of how the army in the last period of the existence of imperial Russia played the role of the social lift. The chief of staff of the Headquarters of the Supreme High Command in the First World War and one of the leaders of the White Movement, Alekseyev was the grandson of a serf peasant and the son of a cantonist, who received the rank of an officer during the Crimean War defending Sebastopol. He started his way to adjutant general of the last emperor from very modest positions, whose restoration makes it possible to present a real picture of life in Russia in the 1860s and 1870s.

KEY WORDS: Mikhail Vasilyevich Alekseyev, family, backgrounds, civil and military education, beginning of career, Russia, 1860-1870

УДК: 070.13(497.11)"1912/1915"	Језик рада: Српски
351.751.5(497.11)"1912/1915"	Примљен: 01. 09. 2022.
070БУДУЋНОСТ"1912/1915"	Прихваћен: 03. 11. 2022.
070РАДНИЧКЕ НОВИНЕ"1912/1915"	Тип рада: Оригинални научни рад
COBISS.SR-ID 112500233	
DOI број: 10.5937/vig2202080P	

Др Ненад Ж. Петровић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране, Београд, Република Србија
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

„РАДНИЧКЕ НОВИНЕ” И „БУДУЋНОСТ” 1912–1915. ГОДИНЕ (ПОГЛЕД НА РАТНУ ЦЕНЗУРУ)

АПСТРАКТ: *Тема овог чланка је цензурисање два опозициона социјалдемократска листа: Радничке новине и Будућност током четири године балканских ратова и Светског рата. Наводе се примери цензурисања изостављањем делова или целих текстова, након чега су остајале белине као траг интервенција. Такође, покушано је да се објасне мотиви за примену цензуре над ова два гласила и укаже на примере када цензура није интервенисала. Чланак представља покушај сагледавања проблема слободе штампе у условима ратног стања. Наведене су најзначајније интервенције цензора које су се тицале војске, као и примери када се није интервенисао, што се може видети у доступним текстовима у веома оштећеним комплетима Радничких новина и Будућности у Народној библиотеци Србије. Треба напоменути да су Радничке новине из 1914–1915. године, у оквиру пројекта Велики рат, дигитализоване и могу се наћи на сајту Народне библиотеке Србије, али то није случај са листом Будућност. Стога је, као важна допуна, служило истраживање Сергија Димитријевића који је пре 40 година, приређујући Сабрана дела Душана Поповића, имао увид у комплетнија годишта.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *превентивна цензура, слобода штампе, војска, рат, социјалдемократија*

Увод

Надзор над штампом је тема којом се вреди бавити јер нуди одговоре на питање: шта је у одређеном политичком систему могло да смета и да буде оглашено за неприхватљиво. У сваком поретку, ма колико он себе приказивао као слободан, увек постоје извесне црвене линије. Цензура као феномен прати штампану реч од тренутка појаве штампарских машина, али и у ранијим временима док су књиге биле преписиване. Историја новинарства је неодвојиво повезана са цензуром и борбом за слободу штампе и слободу изражавања друштвенополитичких идеја. Међутим, слобода изражавања је двосекли мач, јер писана и јавна реч могла је, и може, да распростире пропаганду, мржњу, припрема ратове и оправдава разне друштвене неправде и угњетавања. Штампа је од постанка свуда била политички обојена, па кроз њу можемо пратити и друштвена груписања и борбе.¹

Радничке новине су покренуте и кратко су излазиле 1897. године. Од 1901. Излазиле су редовно са два већа прекида: од 14. марта до 13. јуна 1903, као и на почетку Светског рата. Биле су централни орган Српске социјалдемократске партије (ССДП), основане 1903. године. У доратном периоду ова странка и њени листови долазили су у повремене сукобе са војском.² Сходно својој идеологији, ССДП је критиковала појаве милитаризма и наоружавање, противила се националној

¹ Од литературе која се бави штампом, новинарством и цензуром наведено је: Мајкл Скамел, „Цензура и њена историја”, *Књижевна критика*, 3-4, (Београд: 1990), 47-63; Ђуро Шушњић, *Рибари људских душа. Идеје манипулације и манипулације идејама*, (Београд: Младост, 1976); Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*, (Београд: Историјски институт, Просвета, 1984); Сергије Димитријевић, *Библиографија социјалистичког и радничког покрета у Србији са освртом на околне крајеве наше земље*, (Београд: 1953); Радослав Перовић, *Прилог библиографији српског радничког покрета (до 1919.)*, (Београд: Рад, 1957); Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*, (Београд: Просвета, 1966); Душан Поповић, *За слободу штампе*, (Београд: 1911); Један Новинар (Стојан М. Протић), *Наше социјалисте и слободна штампа*, (Београд: 1911); Андрија Раденић, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893-1903*, (Београд: Историјски архив Београда, 1973); Михаило Бјелица, *Хроника Српског новинарског удружења 1881-1941*, (Београд: Удружење новинара Србије, Југословенски институт за новинарство, 1988); Михаило Бјелица, *Велике битке за слободу штампе*, Београд-Титоград: Народна књига, Универзитетска ријеч, 1985); Ненад Ж. Петровић, *Добра стара цензура. Слобода штампе у Србији 1870-1914. године*, (Земун: МостАрт, 2016).

² Триша Кацлеровић, *Крагујевачки кравал. Језива погибија радника*, (Београд: Народни универзитет, 1951); Ненад Ж. Петровић, „Политички сукоби војске и цивила у Краљевини Србији до 1912. године (примери за друштвену историју)”, *Политичка ревија*, 2, (2021), 327-347.

(спољној) политици владајућих кругова која је тежила да ратовима прошири границе Србије и обухвати њима преостале Србе на Балкану и у Средњој Европи. У томе су видели буржоаску ненародну политику хегемонизма и наметања воље другим народима. Њихове концепције решења националног питања полазиле су од заједништва Балкана и ослањале су се на заједничку борбу народа, а не на комбинације влада и династија. Налазиле су исходиште у идејама Светозара Марковића изнетим још 1872. године у *Србији на Истоку*. Социјалдемократи су се залагали за балканску федерацију република којом би се, по њиховом уверењу, уједно решило и национално и социјално питање.

Радничке новине и цензура 1912–1914. године

Према устаљеној пракси, која је постојала и пре Мајског преврата, новине и друге публикације могле су бити забрањене у три случаја: увреде краља и краљевског дома (што је била и најчешћа мотивација заплена); увреде страних владалаца и њихових домова; позивања грађана на оружје. Ови разлози су задржани у *Закону о штампи*, донетом 12. јануара 1904. године, који је са мањим измена важио у периоду који се разматра у чланку.³

Радничке новине биле су током 1912. године до избијања рата полицијски заплењене три пута и то због увреде краља Петра: број 23 због уводника „Наш парламентаризам”; број 31 због уводника „Ко су фузионаши” и број 63 због уводника „Какви су самосталци”.⁴ Подигнут је велики број тужби против одговорног уредника Душана Пешића.⁵ Почетком октобра 1912. године почео је рат. Уочљиво је да нема заплена листова крајем те године, што потврђује претпоставку о јачању аутоцензуре и страховима новинара и друштвених делатника да се сукобе са влашћу по било којем питању. Оптужења против уредника поново почињу у време примирја на фронтима између

³ Ненад Ж. Петровић, *Добра стара цензура*, 223-234 (аутор анализира стање штампе после Мајског преврата и упоређује нови закон са претходним).

⁴ Државни архив Србије (ДАС), Министарство унутрашњих дела – Полицијско одељење (МУД-П), 1912, ф. 4, бр. 104 (заплена броја 23 одобрена је од Првостепеног суда); ф. 4, бр. 109 (заплена броја 31 није потврђена од суда); ф. 11, бр. 122 (заплена броја 63 одобрена је од ПС).

⁵ Историјски архив Београда (ИАБ), Првостепени суд (ПС), подаци из уписа у регистарске књиге ПС за 1912. годину. Треба напоменути да је пракса свих новина у оно време била да се на месту одговорног уредника налазе особе које нису имале никаквог удела у уређивању листа већ су служиле да у случају покретања поступка преузимају кривицу на себе. То се дешавало када је писац неког инкриминисаног чланка био непотписан (што је и био најчешћи случај) и када редакција није хтела да открије његов идентитет.

два рата. Тако је Љубомир Марјановић, кројачки радник, одговорни уредник *Радничких новина* био оптужен због непотписаног текста „Војничко следовање и официри“, објављеног у броју 96 од 25. маја 1913. године. Инкриминисан је пасус: „Опште је позната ствар да многа господа официри војничка следовања клот за себе задржавају. Али се они нису зауставили само на томе, већ свој делокруг отмице и плачке проширују у свима правцима... Тек што је то изрекао а сабља му се већ опружи два пута преко леђа за непослушност.”⁶

Листови грађанских партија, као и булеварска штампа, позивали су Владу на непопуштање захтевима Бугарске за деобом територије у Македонији према савезничком споразуму од пре рата. *Радничке новине* су једине апеловале на обострано попуштање и демобилизацију. Због оваквих написа биле су кажњаване, што показује пресуда Првостепеног суда против одговорног уредника Љубе Марјановића. Он је 13. децембра 1913. године првостепено осуђен на 300 динара новчане казне. Државни тужилац је инкриминисао као увреду Владе део реченице из броја 20 *Радничких новина* из текста „Још се шаље”: „И управљачи Србије, који коцкарски располажу са животима свога народа, и шаљу тамо трупе.”⁷ Велика је штета што *Радничке новине* за 1913. годину због оштећености нису доступне за истраживаче. Међутим, и из овако истргнутог цитата види се да је поменути текст осуђивао непопустљивост српске владе и официрског кора у погледу поделе Македоније, као и због слања појачања пред нови рат.

У том варљивом међувремену, по завршетку заједничких ратних операција против Отоманске империје и избијања међусавезничког рата, Штаб Треће армије обратио се Врховној команди дописом, 10. јуна 1913. године из Велеса, достављајући примерак *Радничких новина* број 107 од 8. јуна. Акт је потписао командант ђенерал Божић Јанковић, а у њему се износи: „...тај орган српске социјалдемократске партије публикује врло оштре написе против војске и напада на њен старешински кадар, тенденциозно, у циљу стварања незадовољства у редовима војске, износећи неистине о приликама у њој, и вршећи на тај начин у овако озбиљним приликама једно издајство према отаџбини. Како сам извештен да се тај лист у доста знатном броју растура и чита међу војницима на војишту, те овакве његове публикације могу бити од врло штетног утицаја по војнички дух, ред, морал и дисциплину у војсци, то част ми је молити Вр-

⁶ ИАБ, ПС, 6-62-1914. Суд је 13. новембра 1913. године донео решење о одустајању од даљег гоњења оптуженог.

⁷ Исто, инв. бр. 1037, упис у регистарску књигу ПС за 1913. годину, под Љуба Марјановић.

ховну Команду за дејство да се шиљање, продаја и растурање тога листа у ново – ослобођеним крајевима што пре сасвим забрани и онемогући.”⁸ Полицијско одељење Штаба Врховне команде је, 17/30. јуна 1913. године, (у дану када је бугарска армија кренула у напад на Брегалници и другим секторима) упутила захтев министру унутрашњих дела да донесе одговарајућу наредбу, на шта је он, депешом 6427 од 20. јуна, одговорио потврдно, а истог дана је другом депешом обавестио министра грађевина да нареди поштанским и железничким органима да не транспортују ове новине у „ново-заузете” крајеве. По престанку ратних операција и потписивању Букурештанског мира, министар унутрашњих дела је опозвао одлуку из јуна и одобрио слободну дистрибуцију листа.⁹

Као „издајнички” били су означени текстови: „Батинање војника”, „На белом хлебу”, „Милитаризам и народна привреда” и „Лесковачки јади”. Чланци су непотписани, осим трећег који је био превод са немачког и није се непосредно тицао Србије, нити рата који се водио. У уводнику „Батинање војника” говорило се о појави која није била нова нити непозната. Официри и подофицири су тукли редове. Писац наводи како су војници приметили да су, док су трајале ратне операције, официри били „меки као памук”. Али, чим су борбе престале све се изменило. „Више нас не зову: браћо!, већ нас обасипају најпоганијим псовкама. Више никакве нежности према нама, већ нас почеше душмански тући и батинати... /.../ Да, овога су рата војници батинани преко сваке мере много. Поједини официри су били у толикој мери подивљали, да су просто пребијали људе ни криве ни дужне. За најмању ситницу њима је, као попиту чашицу ракије, тако лако било повалити човека и одвалити му батине! /.../ Сви су листови о томе извештавани, али су сви и ћутали. Буржоазија је допустила да премлаћују оне које она назива херојима и који су јој освојили толике територије. Само Радничке Новине нису ћутале. Оне су, једине, од прве појаве батинања непрестано писале против тога дивљаштва, и нису ни једну прилику пропустиле а да не подигну свој глас у заштиту тога јадног света. Све су партије извештаване о батинању војника. Присталице њихове тражиле су заштите од њих. Али су оне ћутале јер су одобравале солдатески да њихове бираче мрцваре. Само је Социјалдемократска Партија уложила свој протест, уложила га у Народној Скупштини одмах прве седнице кад је она после дуге паузе сазвана.”

⁸ ДАС, МУД-П, 1913, ф. 11, бр. 146 (уз допис је приложен примерак листа са обележеним текстовима).

⁹ Исто (акти Врховне команде и Министарства унутрашњих дела).

Други чланак са насловне стране под насловом „На белом хлебу” описивао је напето стање на фронту у ишчекивању да се реши међусавезнички спор: „Стотине хиљада људи, наоружани до зуба, на позицијама и око утврђења, стоје сконцентрисани једни према другима, готови да на прву заповест јурну безумно у страшну крваву трагедију. /.../ У свему ономе што се данас на Балкану догађа они не виде ни смисла ни разлога, не налазе никаквога оправдања, и у неком чуду и страху, уз неме али ипак изразите протесте осећања, они живе од данас до сутра, не знајући шта носи дан а шта ноћ. У том психолошком стању које убија свест, мрачи разум и спутава иницијативу они личе на бродоломнике који губе наду, на оне који су осуђени да буду на белом хлебу. Па ипак интервенцијом рускога цара, иза које свакако стоје и остале велике силе, не уништава се свака нада на мир, ма да она никако не значи да ће се лако и брзо моћи решити 'савезнички' спор. Жалосно је, до душе, полагати утеху за васпостављање мира на оне који су нас дражили на сукобе и ратове и који нам не дају да слободно дишемо, али је тај факат данас, после лудо-упорнога и непомирљивог држања српске и бугарске владе, постао једини излаз да се криза ликвидира на основи коју принципијелно усваја национална политика балканских буржоазија, не основи која одговара бићу те политике. /.../ Зашто се онда одбија демобилизација, када је она и нужна и потребна. Спор се има и иначе да реши у Петрограду, зашто онда држати толики свет под оружјем? /.../ Да се ипак не мисли да је рат неизбежан? Да се не мисли да ће пресуда бити немоћна и недовољна да реши спор? Или се и тиме спроводи коцкарска тактика да се пресијом изнуди признање свога супарника? /.../ Маса таквих питања намеће се јер опасност се гомила, критичност ситуације расте у колико се дуже буду држале војске у пуном мобилном стању дуж демаркационих линија спорних области.”

Текст „Лесковачки јади” описивао је тешко стање радничких породица у Лесковцу чији су чланови мобилисани у рат. „У фабрици штофа Илића, Теокаревића и Петровића врши се ординарна пљачка и прети се свакоме да гласа не сме пустити: ко неће да ради за 'надницу' коју сами фабриканти одрежу, ставља му се у изглед да ће бити испраћен у команду! /.../ Благо лоповима у овом благословеном лоповском добу! /.../ Ето, на пример, фабрика штофа држи раднике и раднице на раду преко 10 сати, држи децу и женске на ноћном раду, не даје недељни одмор. У недељу, на први дан Духова, фабрика је свирала и радила као и сваки у Бога други дан! Привредни инспектори крцкају платицу и пуштају фабрикантима да тлаче радну снагу. Заувар (на корист – Н. П.) ће инспекторима бити што ће од фабриканата добити по који пар одела. Ћелепирска је ово земља!”

Постоји један раритет у вези *Радничких новина* из овог ратног годишта и штета је да документа нису сачувана. Наиме, Управа града Београда је известила МУД да је лист, у броју 121 од 25 јуна 1913. године, под насловом „Војнички лешеви” објавио кретање пешадијских пукова. Не наводи се да ли је лист због тога заплешен већ се тражило одобрење за предузимање кривичних мера према одговорнима. Значајно је да у рубрици „Решења” *није ништа уписано*.¹⁰

Ратови су завршени, потписан је уговор у Букурешту, угушен је и упад Албанаца преко новостворене границе између Србије и Албаније и ушло се у нову 1914. годину. До избијања Светског рата пронашли смо још неколико заплена *Радничких новина*: бројеви 96/25. и 97/26. из априла, као и 128/3. из јуна 1914. године. Управа града запленила је и броја 96 због уводника „Официрска буна”. То је био коментар ескалирајућег сукоба цивилних и војних власти, заправо Пашићеве владе са мајским завереницима. О потмулој борби која је у пролеће 1914. године могла довести до новог пуча писале су *Радничке новине* у више наврата, демаскирајући је као сукоб две конкурентске струје унутар истог режима и исте политике. Према полицијском решењу о заплени броја 96, орган ССДП овако је коментарисао сукоб, што је уједно била и инкриминација кривичног дела: „За време ратова нарочито сваки паметан човек, а још пре демократа, морао се згранути на ово нечувено, бестидно и лажно рекламирање једног дечка, који се у тактици и стратегији не разуме, може бити, ни колико један каплар а од кога је међутим, направљен Александар Маћедонски Но 2 – или, ако бисмо узели начин нумерисања који важи за берберске машине, онда Александар Маћедонски Но 0, пошто је оштрији чак и од оног старинског... Могу парламентарни укротитељи буржоазије дресирати краљевског тигра и његове младунце колико год хоће, младунче ће ипак, ма колико припитомљено изгледало, искезити своје официрске зубе чим му се укаже прва згодна прилика!...” У наведеним реченицама полиција је видела увреду краља и престолонаследника. Првостепени суд је, пресудом број 17752 од 26. априла, меру заплене потврдио „јер су употребљени изрази непристојни и увредљиви”. Министар полиције издао је одобрење да се због увреда нанетих краљу Петру и престолонаследнику Александру може повести поступак против одговорног уредника Љубе Марјановића.¹¹

¹⁰ ДАС, МУД-П, 1913, Деловодни протокол, бр. 6590/25. јун. Највероватније је да у чланку ништа важно није откривено о кретању војске, те тако нису предузете мере против одговорног уредника.

¹¹ ДАС, МУД-П, 1914, ф. 16, бр. 86 (акт о заплени и одобрење министра); ф. 26, бр. 100 (препис судског решења, распис свим полицијским властима и Главној пошти у Београду да спречи растурање тиража, реверс Кварта Врачарског за узапћених 520 примерака броја 96, као и 450 примерака броја 97, два рапорта писара Кварта Врачарског о томе како је извршио пленидбу у штампарији и редакцији листа).

Радничке новине и Будућност од избијања рата до повлачења из Србије (1914–1915)

Последњи број *Радничких новина* који је изашао у Београду био је 164. од 15/28. јула, на сам дан објаве рата. Редакција је пресељена у Ниш, где су били евакуисани Влада и Скупштина. Први број који је штампан у Нишу био је 165. од 23. јула/5. августа 1914. године. Лист је, сходно новим прописима, био подвргнут превентивној цензури која је у начелу важила за све листове. Превентивна цензура која обавезује редакцију да пре изласка публикације отисак однесу цензору уведена је *противуставно*. Наиме, Устав донет 5/18. јуна 1903. године, после извршеног пуча, *изричито је забрањивао превентивну цензуру и није предвидео никакав изузетак у том погледу чак ни у време рата!* Тако је члан 22, став 3 и 4, прописао: „Не може се установити ни цензура ни каква друга превентивна мера која спречава излазак, продају или растуривање списа и новина. За издавање новина није потребно претходно одобрење власти.” У истом члану прописивало се да се новине и друге публикације могу забранити, али накнадно после изласка, само у три случаја: увреде краља и краљевског дома; увреде страних владалаца и њихових домова; позивања грађана на оружје. Закону је остављено да пропише детаљан поступак.¹² Влада је на тај начин вратила превентивну цензуру која је постојала пре доношења Закона о штампи 1881. године.¹³ Треба напоменути да Влада није суспендовала важење Устава, он је и током рата формално остао на снази. Према тврђењу Душана Поповића, секретара ССДП-а и главног уредника *Радничких новина*, превентивну цензуру је указом увео министар унутрашњих дела Стојан Протић 12/25. јула 1914. године, дакле на дан када је проглашена општа мобилизација.¹⁴ У сачуваним бројевима службених *Српских новина* не постоји одштампан акт о увођењу превентивне цен-

¹² Душан Мрђеновић, *Устави и Владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, (Београд: Нова књига, 1988), 109; „Закон о штампи од 12. јануара 1904. године”, *Зборник закона и уредаба*, 59, Београд 1906, 20–39. Иста ствар је била у Бугарској. „Трновски устав” из 1879. године није предвиђао превентивну цензуру ни у ком случају, а она је уведена уредбом Министарског савета 14. септембра 1915. године. (Николай Проданов, „Военната цензура и националната сигурност на Бугарија (1879–крај на 40-те години на XX в.). Основни аспекти”, *Сборник. Международна конференција 90 години Балканска војна, Кърджали 2002*, 122–140, податак са стр. 125.)

¹³ О овом закону в. Ненад Ж. Петровић, *Добра стара цензура*, 74–77.

¹⁴ О томе Поповић сатирички пише: „Свето писмо под маказама наших цензора”, *РАДНИЧКЕ НОВИНЕ*, 80, Ниш 21. март 1915. (Према Душан Поповић, *Сабрана дела*, 3, (Београд: Рад, 1985), 184. (Број није сачуван у НБС.)

зуре. Међутим, о тој одлуци, броју и датуму када је донета, посредно се сазнаје на основу чињенице да је, на предлог министра унутрашњих дела, Влада одлучила да допуни своју одлуку НП Бр. 708 од 9. августа 1914. године, те да осим полицијског цензора постави и војног као стручног за преглед текстова који се тичу војске. У допуни одлуке о цензури наводи се да њу према домаћој штампи спроводи месно надлежна полицијска власт. Придодате војне цензоре постављаће за подручје војних операција Врховна команда, а за позадину Министарство војно.¹⁵ То је значило поштрвавање цензуре, до чега долази пред очекивану непријатељску офанзиву.

Одмах по објави рата, у Нишу је 18/31. јула 1914. године одржана седница Народне скупштине на којој су изгласани ратни кредити, чиме је Влада добила подршку за своју политику. Једини посланик који је био дисонантан у општем одобравању политици коју су водили радикали био је Драгиша Лапчевић.¹⁶ Двојица социјалдемократских посланика нису гласали ни за *Нишку декларацију* која је прокламовала ратне циљеве Србије. И на каснијим заседањима Скупштине, све до повлачења из земље, Драгиша Лапчевић и Трифун Триша Кацлеровић захтевали су неодложну обуставу рата, што би подразумевало потписивање мира са Централним силама и стварање балканске федерације од неутралних Србије, Бугарске и Румуније које би се заједно одупрле великим силама и сачувале мир.¹⁷ Јасно је било да су овакви апели у тадашњим околностима подразумевали драстичну промену политике и одустајање од националних циљева, што је било нереално очекивати.

¹⁵ „Објава”, СРПСКЕ НОВИНЕ, 214 Ниш 5. август 1915, 1. (Одлука Министарства унутрашњих дела – полицијског одељења од 30. јула 1915. године.) Поповић иронично коментарише ову одлуку чланком „Судбина штампе у Србији”, БУДУЋНОСТ, 4, Ниш 6. август 1915, 1, где каже: „Као што видите, необично поштовање ужива данас штампа у Србији. Прво су је регулисали Уставом. После законом. Затим уредбом. После правилником. А данас објавом, којом обично траже мангуп коње.”

¹⁶ Говор Лапчевића: Драгиша Лапчевић, *Рат и српска социјална демократија* (репринт издања из 1925. године), (Београд: Слово љубве, 1979), 123-128.

¹⁷ Балканска федерација била је тема више антиратних митинга и апела које су упутиле социјалдемократе. Цензура је забрањивала информисање јавности о њима. Тако је забранила целу брошуру *За Балканску федерацију*, у којој су били говори представника српске, румунске и бугарске социјалдемократије („тесних”), одржани на скупу у Софији 22. фебруара/7. марта 1915. године. У име ССДП-а на митингу је говорио Драгиша Лапчевић. Такође је забрањено објављивање *Манифеста радничкој класи и народима на Балкану* који су потписали социјалдемократи Румуније, Србије, Бугарске („тесних”) и Грчке. Текст је требало да буде публикован у *Радничким Новинама* број 170 од 24. јуна 1915. Овај број није сачуван у НБС, а податке о цензурисању даје Сергије Димитријевић, приређивач *Сабраних дела* Душана Поповића. (Д. Поповић, н.д., 3, 176-177; 306-311.)

Због свега наведеног није неочекивано што су листови ССДП-а били на мети режима. До првог обустављања листа дошло је већ 28. јула/10. августа 1914. године, када је полиција упала у штампарију и растурила припремљени слог, а штампару забранила да га даље штампа. Народни посланик Драгиша Лапчевић писао је из Ниша, 2/15. августа 1914. године, Димитрију Туцовићу (тада на фронту), обавештавајући га о политичкој ситуацији у Европи и Србији, па између осталог каже: „*Радничке новине* су насилно забрањене: штампарима је наређено да их не смеју штампати.”¹⁸

Тираж листа је растао упркос притисцима, па је у јулу удвостручен са две на четири хиљаде примерака. После забране излажења, окружни начелник у Нишу је позвао издаваче *Радничких новина* и саопштио им, у име Владе, услове под којима ће допустити обнову излажења листа: да не пишу против рата, да не пишу о кретању и распореду војске, да не износе ништа о војсци, да поново формално пријаве покретање листа, те да пре изласка сваког броја примерак однесу цензору на одобрење. Тада је руководство ССДП-а проценило да су предложени услови такви да би њихово прихватање значило губитак политичке оријентације листа, па их је одбацило.¹⁹ У Београду је, 6/19. октобра 1914. године, одржана седница чланова Главне партијске управе ССДП-а и других истакнутих социјалиста на којој је одлучено да се обнови излажење *Радничких новина*. Народни посланик Драгиша Лапчевић је, два дана касније, упутио писма окружном начелнику у Нишу и министру унутрашњих дела с питањем да ли је могуће обновити излажење листа. Добивши повољан одговор Лапчевић је обавестио Душана Поповића да се врати у Ниш и преузме редакцију. Прекид излажења је потрајао до изласка броја 170, 21. октобра/3. новембра 1914. године. Када је лист поново покренут, као његов власник и одговорни уредник потписивао се народни посланик Драгиша Лапчевић, док је новине стварно водио Душан Поповић.²⁰ *Радничке новине* биле су угушене забраном дистрибуције у највећем делу Србије, тако да је последњи број 190 изашао 14/27. јула 1915. године.²¹ Међутим, Душан Поповић је већ 3/16. августа покренуо лист *Будућност*, који је под новим именом

¹⁸ Димитрије Туцовић, *Преписка*, (Титово Ужице: Димитрије Туцовић, 1974), 301.

¹⁹ Властимир Лапчевић, Тома Миленковић, *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*, (Београд: Народна књига, Институт за савремену историју, 1979), нап. 2, стр. 19-20 (подаци из сећања Драгише Лапчевића). Д. Поповић, н.д., 3, 854 (коментар приређивача Сергија Димитријевића).

²⁰ В. Лапчевић, Т. Миленковић, н.д., нап. 1, стр. 34. Д. Поповић, н.д., 3, 856 (коментар приређивача).

²¹ Д. Поповић, н.д., 3, стр. 5 (коментар приређивача); стр. 321-325 (текст Душана Поповића „Атентат на Радничке новине”, *Радничке новине*, 190, 14. јул 1915.)

заменио *Радничке новине*. Лист је излазио у Нишу до свог последњег броја 67 од 8/21. октобра 1915. године, када је већ наступила општа офанзива на Србију и почело повлачење.

*

Избијањем рата, *Радничке новине* и каснија *Будућност* нису отупиле своју опозициону оштрицу и темељно неслагање са унутрашњом и спољном политиком Владе. Указаћемо на најинтересантније написе који би се могли окарактерисати као чланци против војске, неких њених поступака и појединих њених личности који су били оштећени цензуром у већој или мањој мери или су, напротив, пример да их је цензура из неких разлога пропустила.

У *Радничким новинама* број 225 од 18. децембра 1914. године, на насловној страни појавио се први део текста „Наредба бр. 8676. Милитаристичка демократија”. Чланак се бавио наредбом којом је регент Александар Карађорђевић изједначио у грађанским правима становнике „нових крајева” (Македоније, Косова и Санџака). Анонимни аутор се питао како је официрска клика која је, у споразуму са радикалима, две године одржавала један бруталан полицијски режим наједном променила став и дошла до закључка да су људи у тим крајевима зрели за демократију?! Званично објашњење било је да су се војници са тих простора храбро борили, онако као и Срби из прекумановске Србије па их зато награђују. Аутор сумња да је толики заокрет у политици могуће протумачити само тиме и најављује своје објашњење у броју који је излазио сутрадан. Међутим, тај 226. број *Радничких новина*, од 19. децембра, претрпео је озбиљно цензорско сакаћење. Осим наслова „Наредба бр. 8676. Прави разлог” *цео текст на два и по ступца је избрисан*.

Један од Поповићевих текстова из сатиричне рубрике *На брзу руку*, који се бавио ситуацијом у војсци, био је испресецан белинама – укупно двадесет седам и по брисаних редова.²² Прилог се на црнохуморан начин бавио устаљеном праксом да официри и подофицири туку и на друге начине малтретирају војнике, па их чак и убијају, а за то не добијају заслужену казну: „Један поручник у Пироту испребијао је једног војника. Осудио га је на 145 батина, од којих му је сопствено опалио 25. Ту ствар треба већ једном регулисати. Треба већ једанпут да се зна колико батина сваки чин има право да оцепи нижем од себе и колико потчињених сваки официр може сербез убити. Овако, уноси се грдна пометња и забуна у војску, па неки бију и убијају више него што би им припало по чину. Кад бих био законодавац, ја бих ту ствар

²² „Нов закон о официрима”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 85, Ниш 28. март 1915. (Према Д. Поповић, н.д., 3, 506-507. Број није сачуван у НБС.)

овако удесио; /Цензура је брисала 1,5 ред/ I. Нижи чиновни /Цензура је брисала 12 редова/ II. Виши чиновни. Мајор има право да убије једног војника. То се већ унеколико и практикује: мајор Вемић, на пример. Додуше, кажу да је под кнезом Милошем било много боље: тада је сваки Србин имао право да убије три Циганина а да за то не одговара. Али, ако се има на уму да један Србин вреди бар три Циганина, онда мислим да је довољно за једног мајора да може убити једног српског војника. /Цензура је брисала 14 редова/”²³

Први текст у 1915. години у којем се појављују белине је један из низа о афери са опанцима које је из Румуније за потребе војске увезла фирма браће Владе и Сотира Илића из Лесковца. О пословању текстилне фабрике „Илић” у Лесковцу и о нељудским условима у којима су радила и деца од шест година писале су *Радничке новине* уочи избијања рата.²⁴ Тада је у Лесковцу избио штрајк радника који је полиција угушила. Наиме, компанија „Илић” увезла је из Румуније опанке који су се распадали после само неколико дана ношења. О томе је Скупштина била обавештена интерпелацијом социјалистичких посланика, па је формиран и одбор за испитивање. Из текста који је написао Душан Поповић под насловом „Нечувена дрскост” цензура је избацила укупно 39 словних места.²⁵ У низу чланака о афери са увозом неисправних опанака не осуђују се само лиферанти браћа Илић већ и војска која је

²³ Поповић овде користи хиперболу, јер никада није било допуштено да Србин убије три Циганина без казне, чак ни у време књаза Милоша. Мајор Велимир Вемић, припадник Црне руке, претукао је пре рата на смрт једног војника и за то није добио казну. Радничке новине су и раније писале о пракси иживљавања над војницима. Тако је објављено писмо Радивоја С. Петровића, типографског радника, који је из Земуна писао какав терор врше поименце наведени официри и подофицири, због чега је одлучио да дезертира. /„Из војске (Јаук једнога војнога бегунца)”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 165, Београд 29. јул 1911, 1-2. О малтретирању припадника назаренске вере који су одбијали ношење оружја такође има доста података. Народни посланици Кацлеровић и Лапчевић интерпелирали су у Скупштини поводом мучења земљорадника Богомира Живковића из околине Алексинца, који је позван на војну вежбу 1913. године и одбио да прими оружје. Командант га је мучио усијаном жицом, читава ноћ га је држао обешеног за руке на дрвету, повремено га поливајући леденом водом и тукући га мотком. Коначно га је одвезао са дрвета, али му је завезао руке на леђима и окачио му две пушке на рамена, натеравши га да тако читав дан хода по кругу логора. („Страдање једног нововерца у војсци”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 63, Београд 14. март 1914, 2. О овој теми пише Ненад Ж. Петровић, „Хришћанска заједница назарена у Србији до 1914. године и проблем цивилног служења војске”, *Религија и толеранција*, 30, (2018), 205-221./

²⁴ „Мали мученици из лесковачких фабрика”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 104, Београд 5. мај 1914, 1. /Уз текст је дата фотографија гомиле деце јадног изгледа која су радила и по дванаест часова дневно у лесковачким фабрикама./

²⁵ РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 57, Ниш 26. фебруар 1915. (Према Д. Поповић, н.д., 3, 137-139. Број није сачуван у НБС.)

прихватила овакву испоруку. Писало се да војска стоји на услузи истим шпекулантима и профитерима, чак и када су после много јавних прозивки и изнетих доказа стављени под истрагу, а скупштинска анкетна комисија обелоданила њихова непочинства.²⁶

У једном од последњих бројева *Радничких новина* брисан је цео текст који је носио наслов „Из дана у дан”.²⁷ После тога убрзо је дошло до потпуног гашења листа. Наиме, Влада је забранила дистрибуцију *Радничких новина* у већем делу Србије. Најпре га је забранила у Македонији и на Косову, а затим и на целој војишној зони. Тако је простор *Радничких новина* сужен на Ниш, Лесковац, Врање, Пирот и Сурдулицу. Невоље листа констатују се у последњем броју, у тексту чији је аутор главни уредник Душан Поповић.²⁸ И у овом чланку цензура је на неколико места интервенисала остављајући белине. Поповић је као „убице” листа означио политичаре из Народне радикалне странке (Николу Пашића, Лазара Пачуа, Љубу Јовановића и Марка Ђуричића), Самосталне радикалне странке (Љубу Давидовића и Милорада Драшковића), као и напредњака Војислава Маринковића. Поред њих као кривце је навео министра војног Радомира Бојовића (Радивоја Бојовића – Н.П.) и Врховну команду.

Будућност која је, од августа 1915. године, наследила *Радничке новине*, такође је бивала на удару цензора и то тим више што се ближила непријатељска офанзива. Уводник „Са запетим орозима” у потпуности је брисан.²⁹ Сudeћи по наслову, текст се тицао војних (не)прилика. Како су се уводници обично односили на преглед стања по ратиштима, у текстове брисане из војних разлога могу се убројати они у бројевима 51 и 52 од 22. и 23. септембра, док је из уводника „Под муњама и громовима” у броју 50 од 21. септембра 1915. године избрисано седам редова.³⁰

²⁶ О томе в. отворено писмо упућено са потписом *Уредништво радничких новина*: „Г. Радомиру Бојовићу, министру војном”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 71, Ниш 12. март 1915 (Према Д. Поповић, н.д., 3, 172-173. Број није сачуван у НБС. Погрешно је наведено име министра који се звао Радивоје Бојовић.) У писму се наводи како је војни шофер додељен на услугу Влади Илићу да управља његовим приватним аутомобилом којим се он возика по Нишу.

²⁷ РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 186, Ниш 10. јул 1915, 2.

²⁸ „Атентат на Радничке Новине”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 190, Ниш 14. јул 1915. (Према Д. Поповић, н.д., 3, 321-325. Број недостаје у НБС.)

²⁹ БУДУЋНОСТ, 41, Ниш 12. септембар 1915, 1. Као занимљивост наводимо запис руком, у горњем левом углу где био почетак белог ступца: „Отац купио и до-нео овај број. Да купим друго, вели, празно. Нема шта да се прочита! 13. IX 1915. (потпис нечитак)”.

³⁰ За текст из броја 51 се не зна какав му је био наслов, јер га је обрисала цензура, а текст у броју 52 био је насловљен са „Катастрофа”, из чега постаје јасно да је предвиђао блиски исход непријатељске офанзиве.

*

Постоје примери чланака који су били изузетно оштри према војсци, а пропуштени од цензуре или незнатно цензурисани, као и бројни текстови о Влади и њеном председнику Николи Пашићу, кога Поповић црнохуморно назива „Бизмарк из Зајечара”.³¹ Најзначајнији међу њима су текстови који су улазили у полемику са јаком струјом око завереника и њиховим гласилом *Пијемонт*. *Радничке новине* осуђују преторијанске и антидемократске теорије које су са одмицањем рата добијале на снази, а према којима се војска проглашавала темељем државе, народа и друштва.³² Наиме, овде се радило о настојању Врховне команде да створи, како писац истиче, своју државноправну теорију. Цитирајући чланак из *Пијемонта*, аутор показује да је намера тих кругова била да Врховну команду ставе изнад свих цивилних власти. Према тој теорији, од избијања рата целокупна државна власт је пренета на Врховну команду. О томе се не пише као о нужном и привременом злу већ, са усхићењем, као на пожељно решење. Обарајући се на ове панегирике, Поповић објашњава појаву и њене претње: „Гледиште је јасно: теорија о Врховној команди, или, још боље, *теорија Врховне команде*, није ни најмање двосмислена. Она је формулисана без икакве дипломатске резерве и најмање нејасности: она је исказана са оном наивном бруталношћу која је одлика официрске психологије и официрског језика. Врховна команда сматра да *она* влада, да треба да влада, да мора да влада: она не признаје никакву другу владу поред себе. /.../ И нису то само празне речи у једном листу, у официрском органу; то је, како нам изгледа, израз фактичке ситуације у земљи, нимало претерана формулација онога што постоји.”³³ Значајно је да се орган НРС *Самоуправа* није усуђивала да овако полемише са завереницима пре него што су неутралисани на Солунском процесу 1917. године. Цензурисано је по неколико речи у тексту „Резултати рата”.³⁴ Овај чланак је значајан по томе што непознати аутор користи један са-

³¹ Такви су текстови: „Нешто о данашњем рату”, РН, 57, Ниш 26. фебруар 1915; „Мој други разговор са српским Бизмарком”, РН, 59, Ниш 28. фебруар 1915; „Мој трећи разговор са српским Бизмарком”, РН, 61, Ниш 2. март 1915. (Према Д. Поповић, н.д., 3, 134-136; 142-144; 150-152. Бројеви нису сачувани у НБС.) У карикатури објављеној на првој страни *Радничких новина* од 7. априла 1915. године, под називом „Успеси Бизмарка из Зајечара” Пашић је приказан као господар смрти који стоји поред гомиле скелета.

³² „Врховна команда”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 100 и 101, Ниш 12. и 13. април 1915. (Према Д. Поповић, н.д., 3, 218-223. У НБС ови бројеви нису сачувани)

³³ Д. Поповић, н.д., 3, 220, подвучено у тексту.

³⁴ РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 180, Ниш 4. јул 1915, 1.

времен термин – *дубока држава*. Он полемише са ставовима изнетим у *Пијемонту*, неформалном гласилу завереника. Аутор осуђује настојања војске која жели створити „јаку државу” и „дубоку државу” у којој би она владала, што би био крај демократије.

Негативно је прокоментарисана и уредба Владе којом је војнодисциплински закон проширен и на цивиле. Наиме, војни закон се односио и на низ категорија цивила: таоце, раднике на војним пословима, продавце животних намирница, *све грађане који у јавност износе прилике и факта којима су били сведоци док су били на војним окупљањима и вежбама*. Непотписани аутор текста се нарочито успротивио пракси узимања талаца,³⁵ јер она кажњава оне који нису извршиоци дела и чини их одговорним за туђе поступке. Примењивање војнодисциплинских одредби на раднике док обављају послове за војску крше се њихова радна права. Запрећено кажњавање цивила пред војнодисциплинским судовима за изношење у јавност онога чему су присуствовали док су били у униформи (мислило се на факте и чињенице који не потпадају под војну тајну већ, на пример, на жалбе и примедбе око поступања официра, на лошу исхрану, протекцију и сл.) представља непримерену репресију. То је већ задирало и у слободу штампе, јер би такви деликти могли да се чине путем средстава јавне комуникације. Аутор истиче да се за кривице учињене путем штампе, као и на јавним зборовима, може судити само пред грађанским, а никако пред војним судовима. Солдатеска нема права да суди цивилима за изнето мишљење о војсци. Оваква уредба очито је донета ради спречавања критике војних власти и њихових представника. Јавност је дужна да буде обавештена о свему што се дешава, што и Устав гарантује – закључио је непознати текстописац.³⁶

Радничке новине су упркос свему наставиле да критички пишу о војсци и по доношењу уредбе о проширењу важења војнодисциплинске уредбе. На пример, прозиван је генерал Кондић за пораз и тешке

³⁵ Није јасно од када је та пракса уведена. Да ли од почетка Светског рата или је, можда, постојала и у ранијим ратовима које је Србија водила? Још мање, какав је био њихов положај и какве су им санкције претиле? У српској правној теорији давно се писало о разним проблемима међународног ратног права. Први је о томе писао професор Глигорије Гершић, „Нешто о ратном праву у опште и о његовој примени у последњим великим ратовима”, РАТНИК, Београд 1881, април, 367-397; мај, 495-522; јун, 613-636. Гершићево мишљење је било да се таоци могу узети као гаранتي за испуњење одређених обавеза окупираног становништва, али да се њихови животи не смеју угрозити: „То би се данас с правом сматрало као противуправно варварство.” (Исто, 622.) Више о овоме в. Ненад Ж. Петровић, „Полемике око међународног ратног права у часопису РАТНИК крајем XIX века”, *Војноисторијски гласник*, 1, (2013), 181-199.

³⁶ „Поводом једне уредбе”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 7, Ниш 7. јануар 1915, 1.

губитке на Чеврнтији.³⁷ За погибију шест хиљада војника војни суд га је казнио са само једном годином затвора и то зато да не би изгубио чин (који се губио казном већом од једне године безусловног затвора – Н.П.). „Сад нам је јасно зашто мајор Вемић није издржао ни дана затвора за убиство оног војника. Он би, према овоме Кондићевом делу, имао да убије још петнаест војника и да једног тешко рани, па тек да буде осуђен (на) један дан затвора.“³⁸ Генерал се слободно шетао по Нишу у друштву министра војног. „Рећи ће ми неко: па он ту казну има да издржи после рата! Да – кад га не би предухитрио указ о амнестији којим ће се опростити кривице и казне двојици-тројици редова и десеторици генерала... Правда у Србији је спора али достижна!“³⁹ Сви наведени текстови нису били оштећени цензуром.

Значајан је текст којим се анонимни аутор противи иницијативи већег броја посланика, махом са села, који су Скупштини поднели предлог за повећање плата официрима и да се као „народни дар“ војводи Путнику исплати 250.000 динара у знак захвалности за вођење војске. Аутор резонује да у време рата сви страдају и трпе, читав народ је у невољи, па зашто би се повећавале плате само официрима који су добро плаћени, а још им се ратна служба дупло рачуна у пензијски стаж? Нико осим њих не добија такве олакшице, а сви су мушкарци војни обвезници и у случају рата одлазе у борбу где могу погинути. Влада никога није ослободила измиривања дугова и плаћања пореза, а нису укинуте ни зеленашке камате. Иницијатива је одраз партијског (радикалског) лакејства официрском кору како би војску имали уз себе и обезбедили неограничену власт.⁴⁰

На истом фону је и текст који доноси „ценовник“ којим су исплаћени официри за победе које су војници, а то значи народ, извојевали у биткама:

„Врховна команда у Крагујевцу није седела баш сасвим скрштену руку сад за време ове паузе од пола године. Она је, истина, оставила из руку Стратегију, али је зато узела у руке Рачуницу, и пре неки дан поднела српском народу на исплату овај мали рачун:

Да се плати у готову:

1. За победу на Церу 700.000 динара и један војвода.
2. За победу на Крупњу 600.000 динара.
3. За победу на Суворору 1,700.000 динара, један војвода и 13 генерала.

³⁷ „Тешка казна“, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 2, Ниш 2. јануар 1915; „Правда...“, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 39, Ниш 8. фебруар 1915. (Исто у Д. Поповић, н.д., 3, 401, 444. Број 39 недостаје у НБС.) О тешком поразу српске војске код Чеврнтије на Сави, 6. септембра 1914. године в. *Војна енциклопедија*, друго издање, 2, (Београд: Војноисторијски институт, 1971), 283.

³⁸ „Тешка казна“, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 2, Ниш 2. јануар 1915.

³⁹ Д. Поповић, н.д., 3, 444.

⁴⁰ „Лакејство“, БУДУЋНОСТ, 6, Ниш 8. август 1915, 1-2.

Наш министар војни нека наплати овај цех.”⁴¹

Присуствујући добротворном концерту у нишком хотелу „Европа”, Поповић се питао зашто се новац на овај начин прикупља искључиво за помоћ сирочадима погинулих официра, а никада и за помоћ породицама погинулих војника? „Отмени и сити слушаоци разилазе се задовољни: подмирили су своју естетичку потребу фином музиком која им је олакшала варење тешке вечере, и одговорили су у исти мах својој патриотској и хришћанској дужности према породицама ратника.”⁴² Ни претходна три текста нису цензурисана.

*

За поређење могу се навести два булеварска листа: *Балкан* (Београд) и *Новости* (Ниш). Као редак пример цензуре према неком другом листу, осим према социјалдемократским гласилима, може се навести пример *Новости*. О томе дознајемо посредно из једног Поповићевог осврта: „Најзад се и код `Новости` пробудила као нека демократска и револуционарна чувства. Пошто им је цензура збрисала цео један чланак, оне су упутиле један трогателан апел, тако да речемо, министрима опозиционарима: то јест двојици самосталаца и једном напредњаку, апел у коме се тражи укидање цензуре. /.../ Све је то лепо и вешто. Ама зашто се `Новости` не сетише да протестују против цензуре и онда док њих она није била закачила? Кукамо ми на цензуру још од прошле године; кукамо и запомажемо до неба; али наша журналистика ни једном речи да помогне нашу оправдану борбу против те немани. /.../ Читавих осам месеци, док је давила социјалистичку штампу, цензура није била ни реакционарна ни антиуставна установа; тек данас када је зграбила за гушу и буржоаску штампу, она је и реакционарна и антиуставна.”⁴³ У *Балкану*, који је доступан само за 1914. годину,

⁴¹ „Патриотски рачуни”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 163, Ниш 17. јун 1915. /Број недостаје у НБС па текст наводимо према Д. Поповић, н.д., 3, 614./

⁴² „Ни пред куршумима нису једнаки!”, БУДУЋНОСТ, 20 (погрешно је одштампано 19), Ниш 22. август 1915. (Исто и у Д. Поповић, н.д., 3, 684-685)

⁴³ „Тракалица”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 155, Ниш 9. јун 1915. (Број недостаје у НБС, па се текст доноси према Д. Поповић, н.д., 3, 600-601) Овде имамо једну врло важну информацију: Поповић каже да су уназад осам месеци на мети цензора биле само *Радничке новине*, што се поклапа са почетком цензорских интервенција у септембру 1914. године. То значи да је тек у мају-јуну 1915. године цензура почела да интервенише у буржоаској штампи, што се поклапа са Лондонским уговором и уласком Италије у рат. То указује да је то био окидач за почетак негативног писања са десних позиција према Пашићевом коалиционом кабинету. Може се само претпостављати какви су били аргументи у тим чланцима. *Новости* су за 1914–1915. годину делимично сачуване у НБС, али много бројева недостаје, а у случају *Балкана* постоји непотпуно 1914. годиште, док је цело 1915. годиште недоступно због конзервације. Из онога што је доступно види се да у оба листа нема белина. Нисмо пронашли број о коме је реч у тексту уз ову напомену, али је у последњем сачуваном броју *Новости* 546, од 13. октобра 1915. године, приметна белина у само једном чланку.

нема белина, а његов главни текстописац био је бивши анархиста Крста Цицварић који је жестоко нападао социјалдемократске листове и Поповића као плаћенике и издајнике.

После октобра 1915. године, и повлачења на Крф и Солун, у егзилу нису обновљени листови ССДП-а. Тек почетком 1918. године једна група српских социјалдемократа у Паризу покренуће седмични лист *Будућност* који осим назива није имао ништа заједничко са *Радничким новинама* и *Будућношћу* из 1914. и 1915. године. *Радничке новине* биће обновљене у ослобођеном Београду децембра 1918. године, у време припрема за стварање нове уједињене социјалдемократске партије на подручју целе новостворене државе.

Закључак

Када је реч о времену од 1903. до 1914. године најпре се мора демистификовати раширена заблуда да је то доба потпуне слободе штампе и јавности. Као и под Обреновићима, наставило се са праксом заплена, углавном због увреде краља, ређе због увреда чланова његовог дома, најређе због увреда страних владара, а забележен је само један поступак због позивања народа на супротстављање властима (Крста Цицварић 1907. године). У Краљевини Србији штампа је, у начелу, била слободна и подлежала је само пост фестум надзору: ништа се није могло унапред забранити, дакле превентивна цензура није постојала. Штампар је био обавезан да примерак листа неодложно достави надлежној полицијској управи одмах по изласку, а она је имала право да донесе писано решење о привременој заплени, наводећи инкриминисане изразе. Затим би, у кратком законском року, Првостепени суд одлучивао да ли ће потврдити меру заплене или је одбацити. После пресуде није било места жалби и решење је постајало извршно. Овакав поступак задржан је и током балканских ратова, односно тада није уведена превентивна цензура.

На почетку Првог светског рата Влада је противуставном уредбом увела превентивну цензуру. Док о цензури над штампом у времену до почетка Првог светског рата податке црпимо из докумената полиције и судова, дотле о цензорским интервенцијама током ратног периода сазнајемо посредно према белинама у штампаном тексту. Цензор је у поднетом примерку обележавао неподобан текст, а словослагач би га из спремљеног слога морао избацити. За разлику од доратне праксе, у случају новоуведене цензуре цензор није био у обавези да писмено образлаже меру забране, те тако не располажемо документима из којих бисмо сазнали шта је писало у тексту који је избрисан. О томе се може само нагађати из контекста чланка.

Избијањем рата и пооштравањем режима према штампи логично би било очекивати да се она силом прилика морала умерити и дисциплиновати. Ако под тим подразумевамо обустављање критике према Влади и избегавање било каквог негативног коментарисања заузете стране у светском сукобу, може се рећи да је наступила унисоност. Додуше, већ до избијања рата претежни део гласила у Србији подржавао је политички курс који је наступио заокретом од Аустро-Угарске после раскида насталог у периоду од 1906. до 1911. године. Међутим, то није важило за листове Српске социјалдемократске партије. Због тога смо у деловима посвећеним ратним годинама обратили пажњу на *Радничке новине* и *Будућност*. Њихова доратна борбеност и доследност у зацртаним политичким и друштвеним циљевима није отупела, нису се дали завести паролама о потреби националне хомогености која би подразумевала слагање са сваким ма и најпогубнијим поступком власти. Због тога су трпели разне облике притисака и критике, како од владиних, тако и булеварских гласила. Српска социјалдемократска партија и њени листови непрестано су били на мети, оптужени за издају националних интереса, јер су од почетка рата заузели доследан антиратни став.

У њима су, готово из броја у број, објављивани уводници који су из извора са разних страна пратили развој ситуације на фронтима. Местимично су цензурисани текстови који су се бавили описивањем тешког стања, корупције и злоупотребе рата за богаћење несавесних трговаца и лекара, а поједини сатирични прилози које је писао главни уредник Душан Поповић у целости су брисани. Са приближавањем и почетком нове непријатељске офанзиве, у лето и јесен 1915. године, белине у уводницима постају учесталије. Коначно, до друге половине октобра угасили су се сви листови, најпре они који су излазили у Београду, а затим и они у привременој престоници Нишу. Последњи број социјалдемократског дневног листа *Будућност* изашао је 8/21. октобра 1915. године. То је био један од најкритичнијих листова, међу последњима који су, услед ратних дејстава, морали прекинути излагање.

Коначно, да би се стекла слика о теми овог чланка, требало би упоредити начине и домете, оштрину или пак благост цензуре са праксом у другим зараћеним државама, како у суседству, тако и у другим државама.⁴⁴ Оно што се може закључити из увида у два социјалдемократска листа јесте да им је цензор пропуштао највећи

⁴⁴ Већ је речено да је бугарска влада, пред ступање у рат септембра 1915. године, противуставно увела превентивну војну цензуру. Почетком 1918. године Министарство војно је израдило нови Правилник о војној цензури, у којем је, поред ранијих бројних ставки, додато и да се неће допустити остављање белина у новинама како се не би видела делатност цензуре. (Николај Проданов, „Военната цензура”, 134)

број текстова, односно да није спречавано критичко писање о политици Владе, нити, веома оштро, према војсци. Иако је уредништво листа, које је спало на Душана Поповића и још неколицину људи, било изложено сталним прозивкама и сумњичењима за издају, па чак и за примање новца од непријатељских сила ипак није било у тако тешком положају да не би могло истрајати на свом уверењу. Чињеница је да је постојала штампарија која је штампала ове листове. Од лета 1915. године она је чак била у закупу Душана Поповића. У сваком броју излазили су комерцијални огласи трговаца и занатлија, што значи да се нису плашили да оглашавају у „издајничким“ листовима. Такође, објављивани су и подужи спискови приложника, са пуним подацима, који су помагали партију и лист. Тираж листа и читаност су расли упркос кампањи против њега, а нема ни података о физичким нападима на редакцију и штампарију. Из Поповићевих свакодневних чланака види се да је пратио и учествовао у друштвеном животу Ниша, одлазио у кафане, на концерте и политичке скупове, а, што је најважније, није био хапшен и осуђиван, што значи да му кретање и слобода нису били угрожени. Све то је показатељ политичке зрелости Србије онога доба.

На крају, треба рећи: ако би се тадашњи циљеви српске националне политике узели за светињу над светињом и исправну ствар, онда би заиста српски социјалдемократи својим дисонантним гласом, који квари општи патриотски тон, могли бити оквалификовани као „издајници свете националне идеје“. Век који је за нама дао је, по нашем мишљењу, за право Туцовићу, Лапчевићу, Кацлеровићу, Поповићу и другима који су прозрели сву утопичност и погубност одређених мегаломанских идеја.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

ДРЖАВНИ АРХИВ СРБИЈЕ (ДАС), фондови:

МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ДЕЛА – ПОЛИЦИЈСКО ОДЕЉЕЊЕ (МУД-П)

Регистри и деловодници: 1903–1914.

Документа: 1903–1914.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ БЕОГРАДА (ИАБ), фондови:

ПРВОСТЕПЕНИ СУД ЗА ГРАД БЕОГРАД (ПС)

Регистри и деловодници: 1903–1914.

Документа: 1903–1914.

Штампа

Радничке новине (1911–1912; 1914–1915)

Будућност (1915)

Српске новине (1914–1915)

Балкан (1914)

Новости (1914–1915)

Зборник закона и уредаба, 59, Београд: Државна штампарија, 1906.

Литература

Кацлеровић Триша, *Крагујевачки кравал. Језива погибија радника*, Београд: Народни универзитет, 1951.

Лапчевић Властимир, Миленковић Тома, *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*. Београд: Народна књига, Институт за савремену историју, 1979.

Лапчевић Драгиша, *Рат и српска социјална демократија*. (репринт издања из 1925. године), Београд: Слово љубве, 1979.

Мрђеновић Душан, *Устави и Владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд: Нова књига, 1988.

Петровић Ненад Ж., *Добра стара цензура. Слобода штампе у Србији 1870–1914. године*. Земун: МостАрт, 2016.

Петровић Ненад Ж., „Хришћанска заједница назарена у Србији до 1914. године и проблем цивилног служења војске”, *Религија и толеранција*, 30, (2018), 205–221.

Петровић Ненад Ж., „Полемике око међународног ратног права у часопису РАТНИК крајем XIX века”, *Војноисторијски гласник*, 1, (2013), 181–199.

Петровић Ненад Ж., „Политички сукоби војске и цивила у Краљевини Србији до 1912. године (примери за друштвену историју)”, *Политичка ревија*, 2, (2021), 327–347.

Поповић Душан, *За слободу штампе*, Београд 1911.

Поповић Душан, *Сабрана дела*, 3. Београд: Рад, 1985.

Проданов Николай, „Военната цензура и националната сигурност на Българија (1879–края на 40-те години на XX в.). Основни аспекти”, *Сборник. Междунационална конференција 90 години Балканска војна, Кърджали 2002*, 122–140.

Протић Стојан М., („Један Новинар”), *Наше социјалисте и слободна штампа*, Београд 1911.

Раденић Андрија, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*. Београд: Историјски архив Београда, 1973.

Туцовић Димитрије, *Преписка*. Титово Ужице: Димитрије Туцовић, 1974.

Dr. Nenad Ž. Petrović, Research Fellow
Strategic Research Institute, University of Defense
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

„RADNIČKE NOVINE” AND „BUDUĆNOST” NEWSPAPERS 1912–1915 (A VIEW ON CENSORSHIP IN WAR)

(Summary)

The paper deals with the censorship of two opposition social-democratic newspapers during four years of the Balkan wars and the First World War. "Radničke Novine" moved its editorial office to Niš in the summer of 1914. The newspaper was the target of censorship. After its closure in the summer of 1915, "Budućnost" was launched as a nominally new newspaper, which continued the publication of "Radničke Novine". The paper deals with the examples of censorship by omitting parts or whole texts, leaving white parts as a trace of intervention. Also, the paper tries to explain motives for the implementation of censorship over these two newspapers and points to examples when censorship did not intervene. The paper presents an attempt to look at the problem of freedom of press in the conditions of war. At the beginning of the First World War, the Government introduced anti-constitutional preventive censorship. While data on the press censorship before the beginning of the First World War are obtained from the police and court documents, we learn about censorship intervention during the war period indirectly according to white parts of the printed text. The censor used to mark inappropriate parts in a submitted text, and then the typesetter had to delete the text from the prepared setting. In contrast to the pre-war practice, in case of the newly introduced censorship, the censor was not obliged to explain in writing the measure of prohibition, and therefore we do not have documents, from which we could find out what was written in those parts of the text that were deleted. One can only speculate about this from the context of the paper.

KEY WORDS: preventive censorship, freedom of press, army, war, social democracy

УДК: 94:616.927-036.22(497.11)"1915"

314.117-053.18(497.11)"1915"

COBISS.SR-ID 112502025

DOI број: 10.5937/vig2202102K

Језик рада: Српски

Примљен: 24. 10. 2022.

Прихваћен: 15. 12. 2022.

Тип рада: Оригинални научни рад

Проф. др Владимир Кривошејев, виши научни сарадник
Народни музеј Ваљево
Ваљево, Република Србија
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

УМРЛИ ОД ТИФУСА 1915. ГОДИНЕ У ПАРОХИЈАМА ЦРКАВА У ДРАЧИЋУ И КОСЈЕРИЋУ – ПРИЛОГ ДЕМОГРАФСКОЈ АНАЛИЗИ РАТНИХ ЖРТАВА

АПСТРАКТ: Иако је од завршетка Првог светског рата прошло више од једнога века, многа питања остала су отворена, међу њима и она најважнија – колике су укупне ратне жртве. Важно је знати, такође, колико је било страдалих на бојишту, а колико умрлих од последица различитих, већих или мањих епидемија, међу којима је и велика епидемија тифуса 1915. године. У овом раду презентована је кратка општа синтеза ратне епидемиолошке ситуације у Србији. Наведени су резултати посебних истраживања заснованих на анализама матичних, црквених књига умрлих, које се одnose на кретање смртности становника по годинама у различитим селима ваљевског и ужичког краја. Посебно су анализирани подаци умрлих од тифуса у дванаест села која су припадала парохијама црква у Драчићу и Косјерићу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, епидемије, тифус, 1915. година, Ваљево, Ужице, Драчић, Косјерић

У широј историјској свести упамћена је велика епидемија тифуса која се ширила Србијом од последњих дана 1914. и током прве половине 1915. године. Фактички, то је била епидемија три различите, удружене болести, са сродним симптомима и истим основ-

ним називом. Трбушни тифус се и раније периодично појављивао у војсци и међу цивилним становништвом, а затим и нешто ређе болести – пегави и повратни тифус, а вероватно и различити паратифуси. Паратифуси су били најбенигнији, док је најморталнији био пегави тифус. Истраживања А. Недока указују да је од 120 лекара, српских и страних, коју су у целој Србији умрли током трајања епидемије, убедљиво највише, 112 њих страдало од пегавог тифуса, 6 од трбушног, а 2 од рекуренса.¹ Међутим, неопходно је да се нагласи да лекари не могу да буду репрезентативни узорак. Због свог знања и веома развијене здравствено-хигијенске културе, али и због додатне бриге коју су као пацијенти добијали од колега, они су ређе умирали од релативно бенигнијег трбушног тифуса, док је међу припадницима других занимања стање било другачије. Тако је 1905. године од последица трбушног тифуса само у ваљевским касарнама умрло 9 војника, три особе више него лекара у целој Србији 1915. године. А у забитим руралним срединама, без лекарске бриге и са неразвијеним здравствено-хигијенским навикама, смртност је сигурно била и већа.

Друга велика епидемија, са драстичним последицама по становништво Србије, био је налет пандемије шпанске грознице, са главним морталним ударом на крају 1918. године. Поред наведених, било је и других епидемија које су се међу војском и локалним становништвом шириле током ратних година, али и пре њих. Обилне падавине су у пролеће 1905. године у Ваљеву довеле до изливања септичких јама у кругу касарне 17. пука, узрокујући појаву трбушног тифуса, а четири године касније дошло је до појаве дизентерије. Регистровано је да се 1905. године из ваљевског 17. пука од тифуса разболело 136 војника (16% од укупног састава). Из њихове касарне епидемија се проширила и на друге војне објекте. Оболено је 5 војника из 5. пука, један возар и 9 болничара (22,5% од 40). Очигледно је да су, због природе свога посла, болничари били најугроженији. Како је поменуто, умрло је 9 војника (5,96% од укупног броја оболелих).²

Касарна из које је зараза кренула саграђена је 1885. године, а хигијенско-здравствени проблеми уочени су убрзо по њеном увођењу у функцију. На то указују констатације начелника санитета др Мике Марковића, писане осам година касније (1893. године): „При пра-

¹ Александар Недок, *Рат Србије са Аустроугарском: рад српског војног санитета* (Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво – Архив Војводине, 2021), 223.

² Милан Пецић, „Епидемија тифуса у 17. пешадијском пуку 1905”, *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 11, (1905), 489-499; Сима Карановић и Д. Петковић, „Истина о сузбијању трбушног тифуса у Ваљевском гарнизону”, *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 3, (1906), 119-133; Здравко Ранковић, *Ваљевска болница: споменица о њеној 140. годишњици* (1867–2007). (Ваљево: Издавачко предузеће Колубара, 2007).

вљењу планова за касарне и одређивање земљишта на коме ће се ове подићи ваља увек саслушати лекарско мишљење, јер није довољно да су нам касарне само архитектонски лепе, а земљиште и његова околина за вежбање подесно, већ ваља водити рачуна и о хигијенским захтевима, као што се у целом образованом свету и чини. Да су приликом подизања нових касарни у Пироту, *Ваљеву* (подвукао ВК!), Горњем Милановцу и т. д. надлежни хтели да чују и лекарско мишљење, нити би се онаквог система касарне, нити на онако неподесном и нездравом земљишту, подизале.”³

Мање изоловане епидемије различитих болести биле су честе у сеоским, планинским и забаченим крајевима. Уочавале су се на ограниченим територијама појединих села или групе села, а да се понекад у суседним областима нису појављивале. Смртност од њих је неретко била релативно велика.⁴ Томе је доприносио, с једне стране, недостатак имунитета због нередовне и лоше исхране, а с друге неповољни хигијенски услови живота и недостатак хигијенско-здравствене културе, као и тежа приступачност лекарској бризи. У сеоским срединама била је уобичајена егзистенција у породичним задругама, са великим бројем чланова домаћинства, својеврсним полуколективним смештајем и исхраном из истих посуда, као и непознавање основних мера превенције и самолечења.

На начин живота на селу указује М. Лукић, када на основу сећања савременика описује прилике у Рачанском срезу: „Кућа је била обична шупа, где је била скроз отворена до крова. У спаваћу собу, где је цео дан уношена мокрина од обуће и од одела, а ноћу сва обућа сушена и остало мокро одело и то са чељадима у просторији где спавају. У оваквим приликама није ни чудо што је умирање било велико, особито код деце.” Као разлоге болести Лукић наводи и лошу исхрану, која је додатно била некавалитетна и недовољна током „гладних година”: „Према упутима дошла је свеколика сиротиња, из среза да прими жито, али га није добила, нема... /.../ гледао сам како људи угинуле коње черупају као гаврани.”⁵ Из таквих средина људство је упућивано у војску, у мирнодопским и ратним условима.

³ Владимир Кривошејев, „Ваљевска касарна на Илици”, *Саопштења*, бр. 50, (2018), 335-349; Владимир Станојевић, „Историја српског ратног санитета”, у: *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство*, ур. Владимир Станојевић (Београд 1925, реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 216.

⁴ Видети даље, као и у: Владимир Кривошејев, „Загонетне локалне епидемије дизентерије у Србији крајем лета и током јесени 1918. године”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 105, (1/2022), 71-86; Владимир Кривошејев, *Епидемије у Србији током ратних година 1912–1918.*, (Нови Сад: Прометеј, у процесу припреме за штампу).

⁵ Милован Лукић, „Рачани у Првом светском рату 1914–1918. године: Прилог поводом 100 година од Првог светског рата”, *Историјска баштина*, бр. 23, (2014), 79–110.

Ратне жртве и последице епидемија

Ратни услови живота током Првог и Другог балканског рата (1912–1913) и Првог светског рата (1914–1918) додатно су довели до кулминације разних болести. Концентрација великог броја људи на једном месту, масовна кретања становништва, живот у нехигијенским условима и општа немаштина, неке су од карактеристика ратног окружења које погодују развоју заразних болести и њиховом преласку из ендемије у епидемију. Најпознатије су поменуте епидемије тифуса и шпанске грознице, које су однеле бројне људске жртве.

Иако је од завршетка Великог рата прошло више од једнога века, број ратних жртава још увек није прецизно утврђен, а тиме није раздвојен број страдалих услед борбених дејстава од страдалих од различитих ратних епидемија, као и од других узрока. Према проценама начињеним после рата, које су, по свему судећи, биле паушалне, од последица различитих епидемија током свих ратних година (1912–1918), у Србији је страдало око 360.000 људи, од чега је око 135.000 умрло од тифуса током 1915, од шпанске грознице 1918. године упокојило се око 115.000, а преосталих око 110.000 од свих осталих болести током свих шест ратних година.⁶ С друге стране, укупне ратне жртве процењују се на око 600.000 до више од милион живота.⁷ Ова тренутна непрецизност спречава иоле конкретније одређивање удела епидемијских смрти у укупном броју страдалих, тако да се он креће у широком опсегу од око једне трећине до више од половине.

Циљ овога рада јесте да наведена питања додатно отвори кроз анализе узрока смрти на сеоским територијама парохија цркве у Драчићу поред Ваљева и Косјерићу у Ужичком округу. Тежиште тих анализа је на смртности током првих шест месеци 1915. године, када је харала ве-

⁶ Драган Микић, Александар Недок и Бранислав Поповић, „Заразне болести у српској војсци и народу 1914. и 1915. године”, у: *Српски војни санитет 1914–1915. године*, ур. Александар Недок и Бранислав Поповић (Београд: Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, 2010), 181–204; Драган Микић и др., „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године”, *Војносанитетски преглед*, вол. 65 (2008. супл.), 59–69; Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. са посебним освртом на ваљевски крај*, (Нови Сад– Београд: Прометеј – РТС Издаваштво, 2020); Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији : од занемарене до погубне болести* (Нови Сад: Прометеј, 2023, у процесу припреме за штампу).

⁷ Видети више: Миле Бјелајац, „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева”, *Токови историје*, бр. 1, (2021), 41 – 84; Александар Животић, „Допринос српске војске савезничкој победи у Првом светском рату” у: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, ур. Михаило Војводић (Београд: Српска академија наука и уметности, 2021), 248 – 262.

лика тифусна епидемија. Она, као и шпанска грозница, оставиле су веома велике последице, мада се њихов међусобни однос знатно разликује од једне до друге територије. Примера ради, према истраживањима Т. Миленковића, од последица шпанске грознице је током два месеца трајања морталног таласа, на територији Трстеничког среза умрло 1.267 људи, док је епидемија тифуса током првих пола године 1915. однела животе 875 мештана.⁸ Индикативан је и пример презентације садржаја протокола умрлих у азбуковачком крају, које је педантно анализирао локални хроничар М. Младеновић.⁹ По спровођењу додатних ауторских анализа може се уочити да је у селима за која постоје сачуване књиге умрлих из времена обе епидемије, тифус однео 611 живота, а шпанска грозница нешто више – 613.¹⁰ Поред тога, треба нагласити да у жртве тифуса нису убројане само жртве из времена епидемије, из прве половине 1915, већ је пописано неколико десетина упокојених и пре епидемије, од 1912. до 1914. и после, од средине 1915. до 1918, па и пар умрлих до 1920. године. Уочава се да је у Крагујевцу више људи умрло од шпанске грознице него од тифуса. С. Степановић је изнео податак да су од 1.304 упокојена током 1915. године, њих 152 били жртве пегавог тифуса, док су, од 717 преминулих 1918. године, најмање 209 (179 парохијана и 30 особа са стране) били жртве шпанске грознице.¹¹

Насупрот овим примерима, истраживања М. Ђенића указују на то да је у једанаест села златиборског среза, за које постоје упоредни подаци, полугодишња епидемија три тифуса збирно усмртила 995, а двомесечна епидемија шпанске грознице 709 особа.¹² На изразито већу смртност током првих пола године 1915, у време епидемије тифуса, већу него у време пандемије шпанске грознице, указују и анализе уписа у различите књиге умрлих из јужног дела ваљевског и северног дела ужичког краја, што показују и следеће табеле са приказом броја умрлих по годинама, пре и током рата (прилог 1 и прилог 2).¹³

⁸ Тома Миленковић, *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918*. (Београд: Институт за савремену историју, 2007), 160–162.

⁹ Милан Младеновић, *Азбуковица у паклу рата 1914–1918, цивилне жртве* (Љубовија: Библиотека Милован Глишић, 2015).

¹⁰ Села су: Дрлаче, Леовић, Горња Буковица, Цапарић, Врхпоље, Савковић, Торник, Горња и Доња Оровица, Горња и Доња Љубовића, Постање и Доње Кошље.

¹¹ Степановић Славко, „Велики рат 1914–1918 кроз протоколе умрлих црква крагујевачких”, *Изолагања са стручног скупа: Дванаести архивски дани Архива у Суботици*, 27. септембар 2019, (приступљено 14. 11. 2020). <http://suarhiv.co.rs/files/arhivski-dani/dvanaesti-arhivski-dan/Slavko-Stepanovic.pdf>; В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919*.

¹² Ђенић Милисав, „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”, *Ужички зборник*, бр. 14, (1985), 151–164.

¹³ Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве грачаничке (Пођута), храма Светог Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за

Прилог 1 – Број уписа умрлих по годинама у парохијама ваљевског краја 1911–1919.¹⁴

	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.
Пустиа	87	94	159	231	466 (400 током првих 6 месеци)	59	47	189 (146 од шпанске грознице)	96
Грачаница	-	109	127	120	399 (310 током првих 6 месеци)	86	46	188 (144 од шпанске грознице)	93
Ћелије	70	101	101	111	-	45	47	216 (156 од шпанске грознице)	60
Драчић	34	81	96	104	300 (261 током првих 6 месеци)	33	38	113 (73 од шпанске грознице)	39

1911–1928. годину; Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве драчићке, храма Светих Апостола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве каранске, храма Светих Благовести, за уписивање умрлих, за период 1914–1917; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве косјерићке, храма Рождества Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1909–1931; Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве пустињске (Поћута), храма Светог Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. годину; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве ражанске, храма Упокојенија Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1903–1929; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве севојничке, храма Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1907–1918; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве севојничке, храма Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1992–1893 и 1918–1923; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве сечоречке, храма Светог Великомученика Георгија, за уписивање умрлих, за период 1915–1919; Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве стапарске, храма Светог Архистратига Михаила, за уписивање умрлих, за период 1913–1932; Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве ћелијске (Ћелић), храма Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1903–1921. годину.

¹⁴ Према наведеним парохијским књигама умрлих (видети горе). Током већине ратних година, у оквиру сегмента за једну годину, наилази се на ретроактивне уписе из претходних година. Полугодишњи пресек 1915. године, који оквирно указује на умрле од туфуса (иако нису сви умрли од те болестимада се умирало од тифуса и током наредних месеци), начињен је до првог уписа из јула, мада се и у овом случају срећу каснији ретроактивни уписи. Број умрлих од шпанске грознице према: В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919.* и В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији: од занемарене до погубне болести.*

УМРЛИ ОД ТИФУСА 1915. ГОДИНЕ У ПАРОХИЈАМА ЦРКАВА У ДРАЧИЋУ И КОСЈЕРИЋУ

	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.
<i>Бранкови- на</i>	-	-	-	-	452 (378 током првих 6 месеци)	36	27	92 (48 од шпанске грознице)	74
<i>Дивци</i>	-	-	-	-	201 (164 током првих 6 месеци)	43	37	79 (29 од шпанске грознице)	49

Прилог 2 – Број уписа умрлих по годинама у парохијама ужичког краја
1911–1919¹⁵

	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.
<i>Сеча Река</i>	-	-	-	-	707 (571 током првих 6 месеци)	144	129	482 (342 од шпанске грознице)	-
<i>Севојно</i>	93	74	102	110	296 (242 током првих 6 месеци)	97	59	202 (133 од шпанске грознице)	-
<i>Косјерић</i>	44	43	120	46	300 (216 током првих 6 месеци)	66	103	88 (62 од шпанске грознице)	36
<i>Ражана</i>	48	42	56	36	106 (79 током првих пар месеци)	63	74	146 (112 од шпанске грознице)	-
<i>Субјел</i>	-	-	-	-	517 (433 током првих 6 месеци)	159	162	263 (199 од шпанске грознице)	23 (до по- четка маја)
<i>Стапар</i>	-	-	67	123	303 (278 током првих 6 месеци)	53	47	101 (85 од шпанске грознице)	48

Презентоване табеле указују на потребе за даљим анализама које би дале конкретне бројеве жртава епидемије тифуса, као и разноврсне статистичке показатеље, пре свега проценат који су упокојени чинили у укупном становништву, што је за последице шпанске грознице већ учињено, као и на старосну и полну структуру умр-

¹⁵ Исто.

лих.¹⁶ Сходно томе, овде ће бити презентовани резултати додатних анализа које се односе на по једну парохију из Ваљевског и из Ужичког округа: драчићку и косјерићку.

Последице епидемије тифуса у парохији цркве села Драчић

Драчићка парохија је једна од парохија у оквиру Ваљевског среза истоименог округа. Организована је око драчићког храма Светих апостола. Књига умрлих из ове цркве сачувана је за период од 1907. до 1925. године.¹⁷ Парохијска територија је обухватала већи део тадашње сеоске општине Драчић, која се састојала од девет села, али је њој припадало осам села (Драчић, Равње, Зарубе, Бачевци, Бранговић, Ковачице, Пријездић и Белић). Девето село из општине био је Дегурић, који је као приварошко насеље по црквеној администрацији припадао парохији цркве у Ваљеву. Парохија се простирала у брдским областима северних обронака ваљевских планина, с тим што су села Драчић и Белић ближа и приступачнија вароши, а остала су удаљенија.

У предратним годинама без изразитијих епидемијских налета уобичајена годишња смртност у драчићкој парохији била је око 60 особа (мало више од једне смрти недељно), али је 1909. године умрло знатно више парохијана – 146. Према уписима у књигу умрлих, уочава се да су узроци повећања смртности били шарлах (21 жртва), велики кашаљ (11 жртава), али пре свега срдобоља, односно дизентерија, која је однела 43 живота. Те три болести биле су узрок 75 смртних случајева, више од 50% умрлих током целе године. Већ наредне 1910. године, укупан број умрлих у драчићкој парохији спао је испод претходног просека на 39, а наредне 1911. на 34 умрла. Затим је, 1912. и 1913. године, број упокојених повећан је на 81 и 96. Мада је реч о ратним година балканских ратова, током њих је у ратним дејствима страдало само 10 војника, рачунајући и двојицу умрлих од колере у војним болницама. Већина умрлих били су болесни, па су се упокојили услед веома различитих болести, а да се тих година ниједна посебно не истиче. Релативно слична ситуација се поновила и у првој години Великог рата. Током 1914. године у књигу умрлих је уписано 104 особе, од којих само 8 услед ратних дејстава, мада су још 3 (укупно 11) накнадно уписане наредне године. Апсолутна већина упокојених у првој ратној години умрла је од разних болести, мање од старости, а регистровано је и једно самоубиство.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве драчићке, храма Светих Апостола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину.

У наведеном примеру, као и на примеру косјерићке парохије, број погинулих био је релативно мали у односу на број умрлих од болести. Слично је уочено и у суседној парохији цркве грачаничке. Од 236 упокојених током 1912. и 1913. године, 27 су били војници страдали у два балканска рата. За шесторицу је уписано да су погинули на фронту у Првом балканском рату, а за двојицу у Другом балканском рату; један војник је накнадно умро од задобијених рана; 5 војника је умрло од болести (колера и тифус) у болницама у Скопљу, Ваљеву, Београду и Нишу, док за 14 страдалих није уписан узрок смрти. За то време, 5 мештана је умрло у својим кућама од колере. Близу наведених парохија налази се манастир Ћелије у чијој нурији није било забележених смрти на фронту током 1912/13. године, али је 6 особа умрло од колере у свом селу (Лесковице).

Према попису становништва из 1910. године, у наведених осам села драчићке парохије живело је 2.860 становника, а према аустроугарском попису из 1916. године 2.355.¹⁸ Аустроугарски попис је реализован у јулу 1916, док је претходни окончан у децембру 1910. године. Дакле, у међупериоду од пет и по година број становника у парохији је смањен за 505, односно 17,66%. Тај број и проценат представљају тренутни ратни мањак, будући да на смањење броја становништва нису утицали само смртни случајеви, већ и тренутна одсутност мештана који су се у тренутку пописа налазили ван парохије, углавном као војници на Солунском фронту или као заробљеници и интернирци у различитим логорима.

Од почетка 1911. када је завршен први попис, до средине 1916. када је отпочео наредни, у књизи умрлих цркве у Драчићу регистровано је 637 уписа смртних случајева. Прелиминарно, то указује на то да је у односу на резултате пописа из 1916, за пет и по година, умрло 22,27% становника. Логично би било да је реалан број и проценат упокојених, а претходно пописаних, нешто мањи, јер се мора имати у виду да је у наведеном периоду умро и изванредан број деце која нису била рођена у време пописа, а њих је само од тифуса, током првих шест месеци 1915. године, умрло више од двадесет. Током свих ратних година највећа смртност је регистрована управо у тој години; у књигу умрлих уписано је 300 упокојених, од којих је 261 умрло током првих пола године, што представља 87% умрлих током целе 1915. године, односно 40,79% умрлих током пет и по година између два пописа (почетак 1911 – средина 1916. године), али и 34,12% од свих умрлих током ратних година 1912–1918 (765).

¹⁸ *Ortsverzeichnis für das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens* (Belgrade 1917); објављено у: Љубодраг Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 34, (2000), 159-170.

Директан узрок драстично повећаног броја умрлих током прве половине 1915. године била је велика епидемија тифуса. Први смртни случајеви од тифуса су у књизи цркве у Драчићу регистровани још током октобра 1914. године. Од 5. октобра до краја године тифус је био узрок 9 смртних случајева. Претпоставља се да се радило о спорадичним, неепидемијским случајевима трбушног тифуса, који се повремено среће и у редовним условима, и у војсци и међу цивилима, а нешто чешће током нерегуларних ситуација које рат доноси. Изузетак, као део епидемије, могле би бити две смрти на самом крају децембра, када започиње епидемијски удар, са пегавим тифусом као водећим узрочником смрти, који свој максимум достиже у 1915. години.

Први смртни случај 1915. године у драчићкој парохији забележен је већ 1. јануара, а узрок је био *непознат*. Потом следе смртни исходи услед старости, шарлаха и малих богиња, а прве две смрти чији је узрок *тифус* забележене су 5. јануара, од када се од њега оболева скоро свакодневно; неретко умире више особа у истом дану. Спорадично се срећу и уписи смрти услед других узрока. Број умрлих од тифуса се смањује после више од четири месеца. Од средине маја од ове болести не умире се више свакодневно, нити чешће него од других болести. Током јуна, када је уписана смрт 16 особа, од којих три ретроактивно, од тифуса су умрле само две особе, а затим у јулу још две. Од тада је најчешћи узрок умирања дифтерија (гушобоља), која се јавља још од пролећа.

Од првог дана јануара до краја јуна 1915. године, што је оквирни период трајања епидемије, за 17 преминулих је као узрок смрти уписано: *непознато, непозната болест*, или је рубрика о узроку смрти остављена непопуњена. Шеснаест особа је умрло од *старости*, од којих је за једну особу од 65 година уписано: *општа изнуреност – слабост*; 12 особа умрло је од *гушобоље – дифтерије*, 8 од *запаљења плућа*, 7 од *малих богиња*, 4 од *туберкулозе (јектике, сушице)*; од *коњиктака – коњиктака на леђима* умрла су 3 парохијана, као и 3 од *шарлаха*, за једну особу средњих година уписано је да је умрла *напрасно*; једна особа је умрла од *запаљења мозга*, једно трогодишње дете услед *опште слабости од рођења*; 2 особе су умрле од последица ранијег рањавања, 2 су извршиле самоубиство, а 3 особе које су погинуле у ранијим борбама (1914. године) уписане су накнадно.

Од 261 уписа из прве половине 1915. године 258 се односи на преминуле у то време. Разни бројни, претходно наведени узроци довели су до смрти 77 особа, а за 181 је регистровано да је умрла од тифуса, с тим што је за 172 као узрок смрти уписано само *тифус*, за пет је констатовано *пегави тифус*, за једну *тифусна грозница*, за две од *тифуса и рана*, а за једну *тифус и запаљење плућа*.

Наведена 181 особа умрла од тифуса представља 70,15% од 258 упокојених током првих пола године 1915, али и 28,41% од 637 смртних случајева регистрованих за пет и по година између два пописа (почетак 1911 – средина 1916), као и 34,22% од 529 смртних случајева регистрованих у књизи упокојених током оквирних четири и по године трајања рата (од почетка августа 1914. до краја 1918.). Наведени број преминулих од тифуса представља 6,33% од 2.860 парохијана пописаних 1910. године. С друге стране, у истој парохији пандемија шпанске грознице 1918. године однела је 73 живота, односно 3,10% у односу на 2.355 житеља пописаних 1916.¹⁹

По свему судећи, у овој парохији су последице тифусне епидемије биле знатно драстичније од последица пандемије шпанске грознице. Потребно је да се додатно истакне да је током ратних дејстава 1912. и 1913. године страдало само 10 војника, рачунајући и двојицу умрлих од колере у војним болницама, док је од последица борби у 1914. години страдало 11 парохијана. Збирни број од 21 погинулог током више година ратовања једнак је броју умрлих од шарлаха 1909. године.

Неопходно је да се представи и старосна и полна структура 181 особе умрле од тифуса током трајања епидемије. Детаљна анализа указује на нешто већу смртност мушкараца него жена, али не драстичну: 97:84 (53,6% : 46,4%), и на знатно већу смртност особа старијих од 40 година него млађих: 114:67 (63% : 37%).

Прилог 3 – Старосна и полна структура умрлих од тифуса у парохији цркве у Драчићу током прве половине 1915. године

	0-3	4-6	7-15	16-20	21-25	26-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71+	
Жене	6	7	5	2	4	2	5	23	20	9	1	84
Мушкарци	6	5	3	7	7	4	4	22	23	13	3	97
	12	12	8	9	11	6	9	45	43	22	4	181

Последице епидемије тифуса у парохији цркве у Косјерићу

У центру косјерићке парохије налазило се истоимено насеље, које је представљало и центар Косјерићког среза Ужичког округа, као и истоимене општине. Парохији косјерићке цркве *Рождества Свете Богородице* припадала су села: Косјерић, Галовић и Дубница, као и део села Брајковић, који је делом гравитирао и суседној субјелској парохији. Према попису из 1910. године, на парохијској територији је живело

¹⁹ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919*, 146.

око 2.900 становника, а шест година касније, према аустроугарском попису, око 2.350.²⁰

У ретким годинама које се могу сматрати регуларним, без епидемија, годишња смртност у парохији цркве у Косјерићу кретала се у опсегу од 40 до 50 (мање од једног умрлог недељно).²¹ Такав број умрлих је регистрован и 1911. и 1912. године, па и у ратној 1914, када је, према уписима у књигу умрлих, само двоје страдало на фронту. Међутим, 1909. регистрована је повећана смртност – 121 упокојени, са срдобољом као главним узроком. Благо повећана смртност уочава се и 1910, када умиру 62 особе. Као узрок смрти преовлађују кашаљ и запаљење плућа. Знатно повећање смртности уочава се 1913. године. Од 120 упокојених 3 је страдало у борбеним дејствима, једна особа је умрла од колере, а 60 људи од *краси* – богиња.

Као што је и очекивано, у тифусној 1915. години страдало је знатно више особа, игром случаја и овде тачно 300, а од тога 216 током прве половине године. У том полугодишњем периоду 32 особе су умрле од *гушобоље*, 6 од *запаљења плућа* и 5 од *кашља*. *Туберкулоза* је била узрок 4 смрти, *водена болест* и *шарлах* по 3; 2 особе су умрле од *старости*, 2 детета јер су *слабо рођена*, а једна средовечна особа је умрла *напрасно*. Остали су преминули од последица *тифуса*. Та болест није узроковала ниједну смрт у претходној 1914. години, али масовно умирање од ње, без конкретизовања врсте, почиње већ са првим данима 1915. године, и ређе се јавља од краја маја. До краја јуна ова болест однела је 157 живота. У другој половини године било је знатно мање смртних случајева изазваних тифусом; током тог постепидемијског периода регистровано је још само 9 умрлих од те болести.

Имајући у виду наведене податке, уочава се да 157 особа умрлих од тифуса током трајања епидемије представља: 72,69% од 216 парохијана умрлих током полугодишњег трајања епидемије, 52,33% од 300 умрлих током целе 1915. године, као и око 5,4% од око 2.900 становника пописаних 1910. године. И овде је тифус однео знатно више жртава него шпанска грозница (62).

²⁰ *Ortsverzeichnis für das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens* (Belgrade 1917); објављено у: Љубодраг Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у светском рату: губици у становништву од 1912–1918. године”, *Ужички зборник*, бр. 14, (1985), 137–158.; узет је у обзир укупан пописан број становника села Косјерић, Галовић и Дубница, као и 50% од броја пописаног становништва из Брајковића.

²¹ Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге: Књига цркве косјерићке, храма Рождества Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1909–1931.

У односу на полну и старосну структуру преминулих, закључује се да су већина преминулих били мушкарци: 88, са нешто већим учешћем него у драчићкој парохији – 56,05%, а двотрећинску већину преминулих, 105 односно 66,88%, чинили су старији од 40 година.

Прилог 4 – Старосна и полна структура умрлих од тифуса у парохији цркве у Косјерићу током прве половине 1915. године

	0-3	4-6	7-5	16-20	21-25	26-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71+	
Жене	1	1	5	3	2	3	8	10	17	14	5	69
Мушкарци	2	1	2	5	1	7	11	15	25	15	4	88
	3	2	7	8	3	10	19	25	42	29	9	157

Закључна разматрања

Процењено је да су све епидемије заједно, које су захватале војску и становништво од 1912. до 1918. године однеле око 360.000 живота, с тим да је велика епидемија тифуса усмртила око 135.000, а каснија пандемија шпанске грознице из 1918. око 115.000 људи. Све остале ратне болести однеле су око 110.000 живота. Који је то удео у укупној ратној жртви тешко је одредити, будући да се процене броја свих страдалих крећу у распону од око 600.000 до више од један милион. Остављајући ово питање и даље отвореним, као путоказ за будућа опсежна истраживања, неопходно је започети са анализама страдања у територијалним микројединицама, уз додатну свест о могућим великим разликама у ситуацијама на различитим територијама. У недостатку других историјских извора, најкориснији показатељи за одговоре на наведена питања могу се наћи у црквеним, матичним књигама умрлих. При томе, мора се имати у виду да књиге умрлих, иако званични државни документи, могу да садрже и грешке и пропусте, који настају из различитих разлога. За почетак су одабране књиге умрлих из две парохије: драчићкој у Валељевском, и косјерићкој у Ужичком округу.

Анализа књига умрлих из наведених парохија указује да је у 12 села две парохије, према попису из 1910. године, живело 5.760 становника. Током четворогодишњег периода, од 1912. до 1915. (године балканских ратова и прве две године Великог рата, закључно са годином у којој се развијала велика епидемија тифуса), на њиховој територији је регистрована смрт 1.090 парохијана, што представља 18,92% становништва пописаног 1910. године. Највећа смртност уочава се управо у „тифусној” 1915. години, када је у књиге умрлих из обе парохије уписано 600 упокојених, од којих 477 током првих

пола године, у време трајања епидемије тифуса. Као узрок смрти тифус је уписан код 338 упокојених, што представља 31% свих уписа током те четири године, а 5,87% од становника пописаних 1910.

У односу на полну и старосну структуру жртава тифуса током трајања епидемије, уочава се нешто већа смртност мушкараца (185 – 54,73%) него жена, и изражено већа смртност особа старијих од 40 година (219 – 64,79%) него млађих.

Поред тифуса, у наведеном периоду се као узроци смрти уписују и бројне друге болести, најчешће дифтерија (гушобоља), запаљење плућа, богиње, туберкулоза и сл. Упркос очекивању, имајући у виду ратне године, међу ређим узроцима смрти биле су погибије на бојном пољу, рачунајући и касније смрти од последица рана. Од 752 преминуле особе за које узрок смрти није био тифус, у књигама умрлих је регистровао само 27, односно 2,48% тако упокојених, што је мање од броја умрлих од последица локалних, мањих епидемија по појединим селима (само су богиње у 1913. години у косјерићкој парохији однеле 60 живота).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Историјски архив Ваљево, дигитализована грађа, матичне књиге, књиге умрлих.

Историјски архив Ужице, дигитализована грађа, матичне књиге, књиге умрлих.

Објављени извори:

Ortsverzeichnis für das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens, Belgrade 1917.

Поповић, Љубодраг. „Прилози за историју ужичког краја у светском рату: губици у становништву од 1912–1918. године”. *Ужички зборник*, бр. 14, (1985), 137–158.

Поповић, Љубодраг. „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату”. *Гласник Историјског архива Ваљево*, бр. 34, (2000), 159–170.

Литература:

Бјелајац, Миле. „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева”. *Токови историје*, бр. 1, (2021), 41–84.

Ђенић, Милисав. „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”. *Ужички зборник*, бр. 14. (1985), 151–164.

Животић, Александар. „Допринос српске војске савезничкој победи у Првом светском рату”. У: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*. Уредник Михаило Војводић, 248–262. Београд: Српска академија наука и уметности, 2021.

Карановић, Сима и Петковић, Д. „Истина о сузбијању трбушног тифуса у Ваљевском гарнизону”. *Српски архив за целокупно лекарство*, бр. 3, (1906), 119–133.

Кривошејев, Владимир. „Ваљевска касарна на Илици”. *Саопштења*, бр. 50, (2018), 335–349.

Кривошејев, Владимир. *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*. Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС Издаваштво, 2020.

Кривошејев, Владимир. *Епидемија шпанске грознице у Србији: од занемарене до погубне болести*. Нови Сад: Прометеј, 2023 (у процесу припреме за штампу).

Кривошејев, Владимир. „Загонетне локалне епидемије дизентерије у Србији крајем лета и током јесени 1918. године”. *Зборник Матице српске за историју*, бр. 105 (2022), 71–86.

Кривошејев, Владимир. *Епидемије у Србији током ратних година 1912–1918*. Нови Сад: Прометеј, 2023 (у процесу припреме за штампу).

Лукић, Милован, „Рачани у Првом светском рату 1914–1918. године: Прилог поводом 100 година од Првог светског рата”. *Историјска баштина*, бр. 23 (2014), 79–110.

Микић, Драган, Бранислав Поповић, Радован Чеканац, Петар Ђурчић, Јово Зељковић и Мирослав Видановић. „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године”. *Војносанитетски преглед*, вол. 65, (2008 супл.), 59–69.

Микић, Драган, Александар Недок и Бранислав Поповић. „Заразне болести у српској војсци и народу 1914. и 1915. године”. У: *Српски војни санитет 1914–1915. године*. Уредници Недок Александар и Поповић Бранислав, 181–204. Београд: Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, 2010.

Миленковић, Тома. *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918*. Београд: Институт за савремену историју, 2007.

Младеновић, Милан. *Азбуковица у паклу рата 1914–1918, цивилне жртве*. Љубовија: Библиотека Милован Глишић, 2015.

Недок, Александар. *Рат Србије са Аустроугарском: рад српског војног санитета*. Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво – Архив Војводине, 2021.

Пецић, Милан. „Епидемија тифуса у 17. пешадијском пуку 1905”. *Српски архив за целокупно лекарство*, св. 11, (1905), 489–499.

Ранковић, Здравко. *Ваљевска болница: споменица о њеној 140. годишњици (1867–2007)*. Ваљево: Издавачко предузеће Колубара, 2007.

Степановић, Славко. „Велики рат 1914–1918 кроз протоколе умрлих цркава крагујевачких”. Излагања на стручном скупу: Дванаести архивски дани Архива у Суботици, 27. септембар 2019. (приступљено 14. 11. 2020). <http://suarhiv.co.rs/files/arhivski-dani/dvanaesti-arhivski-dan/Slavko-Stepanovic.pdf>.

Станојевић, Владимир. „Историја српског ратног санитета”. У: *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство*. Уредник Станојевић Владимир, 7–230. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војно-издавачки и новински центар 1992).

Dr. Vladimir Krivošejev, Senior Research Fellow

National Museum, Valjevo

Valjevo, Republic of Serbia

E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

DIED FROM TYPHUS IN 1915 IN THE PAROCHIAL TERRITORIES OF THE DRAČIĆ AND KOSJERIĆ CHURCHES: PAPER ON DEMOGRAPHIC ANALYSIS OF WAR VICTIMS

(Summary)

Although more than a century has passed, many questions have been unanswered, and the most important of them are related to a total number of war victims, as well as the shares of the murdered on the battlefield and dead from the consequences of various, big and small epidemics, including large typhus epidemic in 1915. In this paper, a general synthesis of epidemic situation during the war in Serbia has been presented, as well as the results of the specific research related to mortality changing according to years in various villages of the Valjevo and Užice area done by analysis of records in registry books and church death registry books. This research has shown that mortality was much bigger (about three times) than average mortality in previous years, approximately depending on village, 75%–85% of the dead passed away during the first half of the year, during the typhus epidemic.

In addition, profound research of the mortality in the parishes of the churches in Dračić and Kosjerić showed that 5760 inhabitants lived in 12 villages according to the census from 1910. During the four-year period, from 1912 to 1915 (those were the years of the Balkan wars and the first two years of the World War I ending in the year when great typhus epidemic developed)

deaths of 1090 parishioners were registered and that was 18.92% of the population registered in 1910. The main cause of the deaths was various diseases, although in 1914 there were many war actions, and in the death records only 11 direct war victims were registered. The greatest mortality rate was noted in the "typhus year", in 1915, when the informal armistice lasted most of the year. Out of 600 deceased, 477 died during the first half of the year. Typhus was noted as a cause of the death for 338 of the deceased, and it presented 31% of all the records during those four years, and 5.87% out of the inhabitants recorded in 1910.

Regarding sex and age structure of the typhus victims during the epidemics, out of 338 deceased a bigger mortality rate of men was noted (185–54.73%) than women, and a much bigger mortality rate of the persons over 40 (219– 4.79%) than younger persons.

KEY WORDS: *First World War, epidemics, typhus, 1915, Valjevo, Užice, Dračić, Kosjerić*

УДК: 94:342.395.6(497.11)"1941/1944"
94:364-56(=163.41)(497.11)"1941/1944"
COBISS.SR-ID 112505609
DOI број: 10.5937/vig2202119M

Језик рада: Српски
Примљен: 26. 10. 2022.
Прихваћен: 15. 12. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Маријана Т. Мраовић, научни сарадник
Војни архив Министарства одбране
Београд, Република Србија
E-mail: marijanamraovic@gmail.com

Мр Петар Ђурђев
Историјски архив Града Новог Сада
Нови Сад, Република Србија
E-mail: petardjurdjev@gmail.com

АНГАЖОВАЊЕ КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКИХ ВЛАСТИ ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ НА РЕГУЛИСАЊУ ПИТАЊА ПРИЛИВА И СТАТУСА ИЗБЕГЛИХ ЛИЦА ИЗ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 1941–1944. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Рад је настао на основу архивске грађе Војног архива, Државног архива Србије и Архива Југославије. Анализирано је ангажовање Савета комесара и Владе народног спаса на збрињавању избеглица и пресељеника, првенствено српског цивилног становништва са територије Независне Државе Хрватске. Приказани су облици рада колаборационистичких власти на прихвату, збрињавању и ресоцијализацији избеглих и расељених лица, почевши од оснивања Генералног комитета за насељавање Словенаца, преко формирања и ангажовања Комесаријата за избеглице и пресељенике, унутрашње организације Комесаријата, прикупљања података о страдању српских избеглица, као и политичко-пропагандни рад домаће управе на спасавању српског становништва из логора и са територије Независне Државе Хрватске. Анализирани су колаборационистички листови, као

и особености пропагандних садржаја о избеглицама и пресељеницима који су предочени јавности окупиране Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, Србија, колаборација, Савет комесара, Влада народног спаса, избеглице, Комесаријат за избеглице и пресељенике

Оснивање Независне Државе Хрватске – почетак избеглиштва и страдања српског цивилног становништва

Власти Независне Државе Хрватске спроводиле су бескомпромисну политику физичког уништавања и протеривања Срба, Јевреја и Рома, уз покушаје асимилације српског националног елемента, ради реализације идеје о етнички и национално хомогеној великохрватској држави.¹ Централно место у правном поретку Независне Државе Хрватске, као припрема за спровођење тих циљева, заузимало је расно законодавство.² *Законска одредба за одбрану народа и државе* донета је 17. априла 1941. године и предвиђала је да за велеиздају одговарају сви који повреду „част и животне интересе хрватског народа или на било који начин угрозе опстанак НДХ или државне власти.“³ Неколико месеци након оснивања Независне Државе Хрватске уведена је законска могућност административног упућивања у „сабирне и радне логоре“. Срби су чинили једну трећину становништва на њеној територији, приближно око 1,9 милио-

¹ Aleksandar, Stojanović, „A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945“, *Balkanica*, Vol. XLVIII (2017), 269–287, Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату – окупациона управа, избеглице и просвета* (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015), 117, 118, Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије, том XII, књ. 1 (Београд: 1973), 406, Василије Ђ. Крстић, *Геноцидом до велике Хрватске* (Нови Сад: Архив Војводине, Православна реч, 2021).

² „Правни поредак Независне државе Хрватске“, приредили Борис Беговић, Зоран Мирковић, Зборник радова Правног факултета Универзитета у Београду (Београд: Правни факултет, 2017), Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945* (Beograd: Narodna knjiga, 1981), 108–114, Тотални геноцид: *Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*/Динко Давидов, *Трибина Библиотеке САНУ*, година II, бр. 2 (Београд: Српска академија наука и уметности, 2014), излагање академика Василија Ђ. Крстића о књизи, 183–192. Давидов је сакупљао архивску грађу и фото-документацију о српским сакралним објектима (црквама и манастирима) које су уништиле, оштетиле и опљачкале усташе на територији Независне Државе Хрватске.

³ *Narodne novine – službeni list NDH*, 17. april 1941.

на.⁴ Свакодневно је примењивана пропагандна техника „жигосања непријатеља”. Срби су уклањани из службе,⁵ стављани ван закона и ограничавано им је кретање.⁶ Предузете су мере да се уклоне имена места, трагови ћириличног писма и назива „српско-православни” који је замењиван са „грчко-источни”,⁷ уведени су прописи о обавезном ношењу плаве траке са словом „П” (православац) за Србе, спровођена су појединачна и групна хапшења.⁸ Основана је мрежа преких, покретних преких и народних судова на читавој територији НДХ: у Загребу, Карловцу, Госпићу, Вараждину, Тузли, Бањалуци, Осијеку, Бјеловару, Сарајеву, Бихаћу, Брчком, Дервенти, Мостару, Вишеграду.⁹ Основан је систем концентрационих логора: логор „Даница” код Копривнице, „Керестинац” код Загреба, „Јадовно” на Велебиту, логор у Госпићу, логор на острву Пагу, „Крушчица” у близини Травника, Стара Градишка, Лоборград, Ђаково, Тење код Осијека, Јастребарско, логор у Руми, Лепоглава, Јасеновац и други логори.¹⁰ Осим концентрационих логора постојала су и три исељеничка логора намењена депортацији Срба и Јевреја: логори у Славонској Пожеги, Бјеловару и Цапрагу код Сиска. Поред тога, у мањим местима су били формиран логори за одређене области или збиралишта у која су хапшени и допремани Срби и Јевреји ради даљег транспор-

⁴ Стеван К. Павловић., *Хитлеров нови антипоредак – Други светски рат у Југославији* (Београд: Клио, 2009), 49. Према подацима које наводи др Слободан Д. Милошевић, према попису од 31. марта 1931. године, на територији коју је касније обухватила НДХ било је 1.847.000 Срба, односно 30,56%, а према подацима Министарства спољних послова Трећег Рајха, од 21. маја 1941. године, 1.925.000 Срба, Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*. (Beograd: Narodna knjiga, 1981), 133-134.

⁵ Војни архив (у даљем тексту ВА), К 171 А, рег. бр. 2/1, Наређење изасланика Владе НДХ у Сарајеву, од 13. маја 1941. године, повјереницима поглавника у Сарајеву за спровођење решења Министарства унутрашњих послова о отпуштању из службе свих Срба и Црногораца. ВА, група фондова НДХ, К 153 А, рег. бр. 8/1, Извештај Равнатељства за јавни ред и сигурност Министарства унутрашњих послова НДХ од 26. јула 1941. године о потреби што хитнијег слања у логоре преосталих учитеља и учитељица православне вере.

⁶ Велиша Рајичевић Псуњски, *Хрвати у светлости историјске истине* (Београд: Ново дело, 1993).

⁷ ВА, група фондова НДХ, К 171 А, рег. бр. 16/1, Распис Повјереништва Сарајево од 29. маја 1941. године о забрани употребе ћирилице на целом подручју НДХ.

⁸ Boško Zuckerman, *Psihologija holokausta (Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941–1945)*. (Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2011).

⁹ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. (Zagreb: Liber, 1977), 160.

¹⁰ ВА, група фондова НДХ, К 315, Ф 1, рег. бр. 2/1, Документа Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача федералне државе Хрватске од 20. марта 1947. године, са подацима о логорима у НДХ.

та.¹¹ Држава је увела и „програм за преобраћење”, што је био начин за вршење политичког притиска и терора над православним свештенством и становништвом.¹² „Окружницом” од 30. јула 1941. године, усташке власти су конкретизовале поступак за прелаз на католичку веру, са посебним освртом на одређене категорије српског православног становништва.¹³ Виктор Новак писао је о „интимној симбиози усташа и фашиста”, као и о суровости католичке акције и крижара који су заједно са усташама у Јасеновцу и другим местима активно учествовали у злочинима.¹⁴ У Србију су средином 1941. године редовно пристизали извештаји о злочинима у НДХ,¹⁵ пре свега над српским цивилним становништвом.¹⁶ Као главни носиоци злочиначких недела означавани су државни органи и усташке власти НДХ, посебно Усташка надзорна служба, потчињена Павелићу, у организацији Еугена Диде Кватерника (Уред III био је надлежан за отварање, организацију и војно обезбеђење логора), уз подршку ка-

¹¹ Зборник одабраних докумената *Злочини Независне државе Хрватске 1941–1945 године*, књига 1 (1941–1942), (Нови Сад: Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, 2020). ВА, група фондова НДХ, К 238, рег. бр. 47/3, Извештај Државног равнатељства за понову Министарству вањских послова НДХ о положају и смештају Срба у усташким логорима у августу 1941. године и ставу немачких власти о истом.

¹² ВА, група фондова Независне државе Хрватске (у даљем тексту група фондова НДХ), К 213, бр. рег. 10/2-1. Напомињемо да се према правилима архивске струке о формирању фонда и његових особености користи термин група фондова, а не фонд.

¹³ Исто.

¹⁴ Viktor Novak, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Београд: Nova knjiga, 1986), 33-34.

¹⁵ ВА, група фондова НДХ, К 85, рег. бр. 14/2-1, Десетодневни извештај Заповједништва копнене војске, од 22. маја 1941. године, Главном стожеру војсковође о ситуацији на територији НДХ са подацима о злочинима усташа и Немаца код Санског моста. ВА, група фондова НДХ, К 143 А, рег. бр. 43/1, Извештај Крилног заповједништва у Билећу Заповједништву 4. хрватске оружане полиције, од 28. јуна 1941. године, о стрељању и бацању Срба у јаме у близини Требиња, о злочинима код Придворице, Мркоњића и о насилном покрштавању. ВА, група фондова НДХ, К 84, рег. бр. 55/3, Посебни опуномоћеник поглавника доставља, 5. јуна 1941. године, заповједнику Копнене војске извештај и анализу проблематике одметања и дивљаштва припадника усташког покрета у Херцеговини и бацању Срба у јаме у близини Фрањевачког самостана на Хумцу.

¹⁶ Маријана Мраовић. „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941–1944. године”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 131-146., Маријана Мраовић, Зоран Вигњевећ, „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској”, *Записи*, година VII, бр. 7 (2018), 221-233., Вељко Ђурић, *Меморандуми Светог архијерејског синода СПЦ 1941–1942. године војно-управним командантима Србије* (Београд: Музеј жртава геноцида и Одбор за Јасеновац Српске православне цркве, Београд, 2020).

толичког клера.¹⁷ Погром над српским становништвом почео је стрељањима у селу Гудовцу и околини, када су убијена 184 српска сељака, након инсценираног напада Срба на домобране, организованог од команданта Мачекове заштите. Крајем априла 1941. године, у подручју око Загреба настављени су напади, а уследио је покољ виђенијих глинских Срба 12–13. маја 1941. године у селу Прекопа. Крајем јула и почетком августа 1941. године дошло је до покоља српског становништва и спаљивања православне цркве у Глини.¹⁸ Виктор Гутић, усташки повереник и стожерник у Бања Луци, у говору о политици НДХ, који је одржао у Санском Мосту, , отворено је позивао Хрвате и муслимане да одмах приступе уништавању Срба.¹⁹

Масовна протеривања Срба почела су пре споразума немачких и хрватских власти од 4. јуна 1941. године о „методичном пресељавању”.²⁰ На конференцији у Загребу, која је одржана по том питању, настављени су преговори о пресељавању словеначког становништва из дела Словеније који је окупирао Трећи Рајх (словеначке Штајерске и Горењске) у НДХ (око 205.000 лица) и пресељавању Срба из НДХ на територију окупираних Србије (прочитан је и Хитлеров телеграм од 25. маја 1941. године у коме је одобрио пресељавање словеначког живља). Одлучено је да се пресељавање Словенаца спроведе у три етапе: прва етапа до 5. јула 1941. године (5.000 лица из Штајерске у Србију и одређен број католичких свештеника у НДХ, док су као вишак остављени чланови породица православних свештеника за следећу етапу); друга етапа била би спроведена од 10. јула до 30. августа 1941. године (исељавање свих Словенаца из доње Штајерске насељених након 1914. године, њих око 25.000, а за то време био би исељен одговарајући број Срба из НДХ, укључујући и чланове породица православних свештеника); трећа етапа исељавања одвијала би се у периоду од 15. септембра до 31. октобра 1941. године (исељавање 65.000 Словенаца из граничних крајева доње Штајерске и 80.000 Словенаца из жупе Коруске). Одлуке са конференције у Загребу о пресељавању словеначког становништва на територију НДХ, а српског становништва са територије НДХ на окупирану српску територију под

¹⁷ Милан Кољанин, „Ратни злочини у Југославији у Другом светском рату, проблем утврђивања”, *Историја XX века*, год. XVI, бр. 2, Београд 1980, 90. Milan Koljanin, „Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, у: *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zbornik radova, М. Radanović (ur.), Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019, 38–39., *Novi list*, Zagreb, 3. lipnja 1941, Fikreta Jelić-Butić, n.d, 164.

¹⁸ О покољу Срба у глинской православној цркви, крајем јула и почетком августа 1941. године, видети у књизи Ђуре Аралице, *Усташки покољи Срба у глинской цркви* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2010).

¹⁹ Viktor Novak, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Beograd: Nova knjiga, 1986), 608.

²⁰ Саво Скоко, *Покољ херцеговачких Срба 1941.* (Београд: Стручна књига, 1991), 25–26.

немачком управом, потврдио је Хитлер у разговорима са Павелићем два дана касније у Берхецгадену. У Независној Држави Хрватској основано је, 24. јуна 1941. године, Државно равнатељство за понову (први равнатељ био је Јосип Рожанковић), са задатком да обави „све послове око исељавања страног живља из НДХ и од њега преузме сву покретну и непокретну имовину”.²¹ Основни задатак тог министарства био је да, ради размене становништва, обави пресељење Срба из НДХ у Србију. Државно равнатељство за понову имало је три подружнице: у Бања Луци, Осијеку и Сарајеву. Уследила је и тајна окружница од 29. јуна 1941. године о начину на који треба поступати приликом пресељавања. Државно равнатељство за понову образовало је, 2. јула 1941. године, и Одбор за пресељење православних свештеника у Србију. Одбор је издао окружницу са наредбом за хапшење православних свештеника, а захтевано је и њихово транспортовање у сабирни и исељенички логор Цапраг код Сиска (касније и у Даницу и у Славонску Пожегу).²² Према званичним подацима Синода, од 6. априла 1941. до 9. маја 1945. године, припадници војске Независне Државе Хрватске убили су 171 свештеника.²³

Позивајући се на податке из архивске грађе групе фондова „Немачка окупаторска војска” која се чува у Војном архиву,²⁴ а која се односи на Записник са конференције одржане 22. септембра 1941. године у Загребу (у вези са трећом етапом пресељавања), др Слободан Д. Милошевић у својим истраживањима наводи да је из Независне Државе Хрватске до 4. јуна 1941. године у Србију прешло 30.000 лица, а да је пресељено још 30.000, што чини укупан број од 60.000. До 25. августа исте године у Србију је транспортовано 12.436 лица, а од тада до 20. септембра 1941. године 1.674 лица, што је заједно са предвиђеним бројем од 104.000 лица чинило укупно 118.110 избеглих лица. У то време је на територију окупираних Србије примљено још 6.720 Словенаца, што укупно износи 124.830 особа. Милошевић наводи и податак о још 3.200 Срба који су били у логорима НДХ за које су представници установе Војног заповедника у Србији изјавили да ће примити.²⁵ Од 26. до 28. септембра 1941. године послата су три транспорта од укупно 1.621 пресељеника, а затим још 1.200 српских избеглица из Двора на Уни који нису били логораши, што је

²¹ ВА, група фондова НДХ, К 153 А, рег. бр. 35/1, Организација, рад, надлежности и однос Државног равнатељства за понову према Србима и Јеврејима, група фондова НДХ, К 170, бр. рег. 2/12, К 163, бр. рег. 35/1, *Narodne novine*, 24-26. јун 1941.

²² ВА, група фондова НДХ К 234, бр. рег. 1/55, К 315-, бр. рег. 1/6.

²³ Вељко Ђурић, *Меморандуми Светог архијерејског синода СПЦ 1941-1942, године војно-управним командантима Србије*, 56.

²⁴ ВА, група фондова Немачка окупаторска војска, К 27/б, р. бр. 5/3.

²⁵ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, 40-41.

било непредвиђено и унело пометњу у реализацију договора од 22. септембра 1941. године (остало је још 1.500 Срба у логорима за исељавање). Према подацима Војног заповедника, до средине августа у Србију је легално пресељено 12.486 лица, а илегално 92.564 лица, док је, према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, из НДХ пребачено 12.525 Срба, а 200.000 је већ пребегло у Србију пред усташким терором.

Утврђено је да су интензивна масовна пресељавања из НДХ на територију окупиране Србије²⁶ трајала до јула 1942. године. У том периоду су усташе, само од 12. до 16. априла 1942. године, убили на обали Дрине, од Зворника до села Бјеловца, 2.462 лица. Немачке окупационе власти увеле су забрану преласка Дрине за српске избеглице 14. јула 1942. године. Након попуштања те забране, избеглице су наставиле да прелазе Дрину, па је, према подацима *Комесаријата за избеглице и пресељенике*, од 2. јула 1942. године у Србију прешло 30.000 избеглица (од тога 18.000 деце). Немачке власти су забраниле издавање легитимација избеглим лицима уколико нису поседовала лекарско уверење о непостојању заразних болести. Оболеле особе су упућиване у карантин, а касније је уведен обавезни преглед, јер се услед лоших животних услова у збеговима,²⁷ глади и лоших хигијенских прилика, појавила епидемија пегавог тифуса међу избеглицама. Болест је, ипак, добила епидемијске размере, пре свега на простору западне Србије, али се није раширила на унутрашњост земље. После великих напора лекарских екипа локализована је крајем лета 1942. године.²⁸ Према резултатима истраживања др Слободана Д. Милошевића, током 1942. и 1943. године евидентирано је око 4.050 смртних случајева од пегавог тифуса²⁹ у карантинским станицама на територији окупиране Србије.³⁰

²⁶ ВА, група фондова НДХ, К 143 А, рег. бр. 1/ 2, Извештај Заповједништва Војног одјела Крајине, Војни одјел Сарајево, од 19. јула 1941. године, заповеднику 4. оружане пуковније о немачком захтеву да се реши питање спречавања преласка 12. 000 Срба преко Дрине близу Ужица.

²⁷ ВА, група фондова НДХ, К 168 I, рег. бр. 48/1, Извештај о злочинима усташа над православним становништвом приликом акције на Козари у новембру и почетком децембра 1942. године.

²⁸ Наташа Милићевић, „Јавност и болести у окупираној Србији 1941–1944.“, 17.

²⁹ Посебан значај придаван је такозваним „ратним болестима“ у које су спадали трбушни тифус, паратифус, пегави тифус, дизентерија или хепатитис.

³⁰ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, 250–251., Видети и чланак Наташе Милићевић, „Јавност и болести у окупираној Србији 1941–1944.“, *Токови историје*, 2 (2022), 11–37. У поменутом чланку анализира се начин на који су интереси домаће управе и немачког окупатора одређивали њихове активности и мере у области здравља у смислу побољшања здравственог стања радне снаге и начин на који је јавност била информиса-

Највећи концентрациони логор Јасеновац могао је, према изјавама припадника Усташке надзорне службе, „да прихвати неограничен број заточеника”. Јасеновац је чинило неколико логора, основаних у другој половини 1941. године под заједничким називом: „Сабирни и радни логор Јасеновац” (Крапје, Циглана, Брачица, Кожара и Стара Градишка). Усташки логор смрти могао је да прими 3000 затвореника, али су систематским убијањем примљених затвореника стално упражњавана места. Већина ухапшених комуниста упућивана је логор Јасеновац, независно од националности.³¹ Поред припадника српске националности, хапшени су и Хрвати и муслимани. Припадници јеврејске националности упућивани су у логор на три године, што је значило да ће бити утамничени до краја ратних дешавања. Логор у Јасеновцу био је у функцији од 21. августа 1941. до 22. априла 1945. године. У Старој Градишки, логору и логорској испостави Јасеновца, биле су заточене жене, већином Српкиње са целе територије НДХ, али и деца која су ту страдала у великом броју.

Велики жупан Велике жупе Покупје др Анте Никшић предложио је да се Роми који су насељавали територију НДХ пошљу на принудни рад и насеље на једном месту. Број Рома који је живео на простору НДХ никада није поуздано утврђен. И поред тога што је ромско становништво било обухваћено расним законима НДХ, испрва се нису хапсили, али су поједине породице и припадници ромске популације страдали у усташким покољима. Масовна хапшења Рома и њихово одвођење у логоре почела су на пролеће 1942. године,³² на-

на о болестима, Наташа Милићевић, „Заразне болести у окупираној Србији 1941–1944”, *Војноисторијски гласник* 2 (2020), 127–131. Љубинка Шкодрић се, такође, бавила узроцима и начином ширења епидемије пегавог тифуса међу избеглицама: Љубинка Шкодрић, „Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944”, *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, Зборник радова, Зајечар (2011), 95–104. „Пегави тифус у Србији током Другог светског рата”, *Историјске свеске*, бр. 32, (2016), 33–38.

³¹ ВА, група фондова НДХ, К 179, рег. бр. 45/4. Два списка лица која је ухапсило усташко редарство у Сарајеву и упутило, 16. новембра 1941. године, у концентрациони логор Јасеновац, група фондова НДХ, К 173, рег. бр. 15/2, Забелешка тајника Повјереништва Усташке надзорне службе Бања Лука, од 29. децембра 1941. године, о разговору са Мирком Вутоцем, замеником управитеља Усташког редарства у Загребу, о транспорту Срба и Јевреја у Јасеновачки логор, ВА, група фондова НДХ, К 173, рег. бр. 21/5-1, Равнатељство Усташког редарства НДХ– извештава Повјереништво Усташке надзорне службе у Бања Луци о отпремању у Јасеновац православаца и Јевреја 12. децембра 1941. године.

³² Narcisa Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941–1945.”, *Časopis za suvremenu povjest* 18/1, (1986), 29–42., Danijel Vojak, Goran Lapat, Ivo Pejaković, Neven Kovačev, Romi u Drugom svjetskom ratu u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Priručnik za učitelje i nastavnike. (Zagreb: Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”, Berlin, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2018).

кон издавања Окружнице Министарства унутарњих послова НДХ, односно налога Усташке надзорне службе, који је потврдило Равна-тељство за јавни ред и сигурност, 19. маја 1942. године.³³ У наређе-њу Врховног оружанског заповједништва упућеном домобранским пуковнијама налаже се да „помогну у прикупљању Рома ради њихо-вог упућивања у Јасеновац”.³⁴ Становништво ромске национално-сти је готово потпуно истребљено, имајући у виду да је, по првом послератном попису, у Народној Републици Хрватској било око 250 лица која су се изјаснила као Роми, а у Народној Републици Босни и Херцеговини око 400. У брошури Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, под насловом: „Злочини у логору Јасеновац” (Загреб, 1946), наводи се податак о 40.000 Рома убијених у Јасеновцу. Већина аутора наводи да је број убијених Рома био између 20.000 и 30.000, укључујући и Синтије (средњоевропске Роме), од којих је у Јасеновцу поименично иденти-фиковано преко 16.000.³⁵ У новембру 1941. године надлежност над концентрационим логорима преузео је Еуген Дидо Кватерник.

Православно српско становништво са ових подручја било је сва-кодневно на мети усташких злочинаца. Устанак на простору НДХ директно је изазван усташким злочинима и масовним убијањем Ср-ба, спаљивањем њихових села и цркава, пљачком, силовањима и од-вођењем огромног броја мушкараца у логоре. Отпор који се јавља на почетку није имао никакву политичку или идеолошку компо-ненту, већ се радило о пуком спасавању живота. Касније је уследило организовање устаника у источној Херцеговини и у осталим дело-вима окупиране југословенске територије, као и активност и борба припадника Југословенске војске у отаџбини.³⁶ У летњим месецима

³³ Narcisa Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941–1945.”, 31–32.

³⁴ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Dokumenta, knjiga I (Beograd: Narodna knjiga, 1986) 289, 304. Antun Miletić, „Mrtvi u Jasenovcu 1941–1945: Prilog utvrđivanju broja usmrćenih”, *Vojnoistorijski glasnik*, (1994), br. 1–2, 147–148, ВА, група фондова НДХ, К 315, Ф 2, рег. бр. 1, Подацима о злочинима усташа у логору III Ц у Јасеновцу, ВА, група фондова НДХ, К 315, Ф 2, рег. бр. 5/47, Записник Окружне комисије за утврђивање ратних злочина Нова Градишка од 11. и 12. маја 1945. године о уви-ђајима у логору Јасеновац, ВА, група фондова НДХ, К 315, Ф 2, рег. бр. 6, Извештај Др-жавне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Републике Хрватске, од 10. јула 1947. године, број 3097, са материјалом о жртвама логора Јасе-новац које су приликом ликвидације логора побијене и бачене у Саву.

³⁵ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, том I (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993), 36.

³⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978* (Beograd: NOLIT, 1980), 252; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. (Beograd: Vojnoizdavač-ki i novinski centar, 1992), 134. 196–217.

1941. године дошло је до предузимања акција устаника и на територији источне Босне, Босанске Крајине, Лике, Кордуна и Баније.³⁷

Чланови Светог Архијерејског Синода, предвођени митрополитом Јосифом, посетили су, 8. јула 1941. године, немачког генерала Лудвига фон Шредера, војног команданта Србије, и том приликом добили препоруку да све жалбе које су се односиле на страдање српског народа и свештенства предају у писаној форми. Српска православна црква је, 24. јула 1941. године, предала немачким официрима први Меморандум – *Експозе о страдању свештенства и народа у НДХ*.³⁸ Потписао га је митрополит скопски Јосиф, али ко су били писци Меморандума у Патријаршији, како наводи др Вељко Ђурић, анализирајући меморандуме, „тешко је утврдити”.³⁹ У поменутом експозеу захтева се интервенција немачког Рајха за обустављање националног и верског терора над српским народом, посебно у НДХ, као и ослобађање и повратак у место службовања свих избеглих и интернираних архијереја и свештеника, како би могли водити свој народ. Наводи се да се „број убијених Срба пење на десетине хиљада, а број депортираних и избеглих на стотине хиљада”.

У Меморандуму предатом крајем августа 1941. године генералу Хајнриху Данкелману,⁴⁰ наводи се да број страдалог српског становништва и свештенства на територији НДХ износи преко 180.000 до тог времена.⁴¹

³⁷ ВА, група фондова НДХ, К 67, рег. бр. 20/3, Извештај Заповједништва оружничког крила, Госпић од 3. септембра 1941. године, групи генерала Лукића код италијанске 2. армије о војним акцијама на својој територији и разговору са италијанским пуковником Содумом који сматра да су оружане акције православног становништва последица и освете за 80.000 убијених Срба у Лици, односно 300.000 убијених Срба у НДХ.

³⁸ ВА, Нда, К 39, рег. бр. ½, Меморандум Синода Српске православне цркве упућен главном војном заповеднику у Србији, генералу фон Шредеру, о односу усташких власти према Српској православној цркви., ВА, Нда, К 39, рег. бр. 2/2, Други део меморандума Синода Српске православне цркве: Подаци о недељима хрватске власти према свештенству и народу на територији хрватске државе, према подацима од 20. јула 1941. године.

³⁹ Вељко Ђурић, *Меморандуми Светог архијерејског синода СПЦ 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, 86.

⁴⁰ ВА, Нда, К 1а, рег.бр. 11/1

⁴¹ Slobodan Kerkez, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu* (Niš: Centar za balkanske studije, 2004), 238; Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002), 59. Вељко Ђурић, *Меморандуми Светог архијерејског синода СПЦ 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, 85–92. Меморандум је појачао сукобе између Срба и Хрвата у политичкој емиграцији, нарочито у краљевској влади у Лондону. О Меморандуму се водила расправа на седници Владе, 9. октобра 1941. године, у присуству краља Петра II Карађорђевића.

Свети архијерејски синод је, почетком јануара 1942, сачинио Меморандум о прекрштавању Срба у Независној Држави Хрватској и предао га, средином истог месеца, генералу Паулу Бадеру, тадашњем војноуправном команданту Србије,⁴² а 25. јануара 1942. године, текст тог меморандума послат је и председнику *Владе народног спаса*.

Следећи Меморандум Српске православне цркве уследио је као реакција на акцију власти НДХ и говоре министра Мила Будака и поглавника Анте Павелића, 13. марта 1942. године у Сабору у Загребу, као и на покушај стварања Хрватске православне цркве. Меморандум је упућен немачком генералу Феликсу Бенцлеру, а у исто време је обавештен и председник Владе. Свети архијерејски синод је од Бенцлера добио писано упозорење да се тај меморандум не сме дистрибуирати изван Србије.⁴³

Иако је услед немачког притиска на власти НДХ првих месеци 1942. године дошло до извесних промена у политици према Србима, уследио је нови велики талас злочина над Србима, прво у околини Бањалуке, а затим и у источној Босни.⁴⁴ Усташка Црна легија је, 5. марта 1942. године, под командом потпуковника Јуре Францетића надјачала четничке снаге и утврдила се у Хан Пијеску из којег је организовала даље нападе на устаничку територију. Црна легија је у овом периоду починила страховиту одмазду над српским православним становништвом овог подручја.⁴⁵ Увођење војне управе 718. немачке дивизије између река Дрине, Саве и Босне и италијанске демаркационе линије и споразум са мајором Дангићем подржавали су генерал Паул Бадер, немачки војни заповедник у окупираној Србији, и заповедник полиције безбедности и Службе безбедности у Берлину Рајнхард Хајдрих. Хајдрих је у реферату који је поднео рајхсфиреру СС Хајнриху Химлеру, у фебруару 1942. године, као главни

⁴² ВА, Нда, 1-2/3

⁴³ Вељко Ђурић, *Меморандуми Светог архијерејског синода СПЦ 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, 92.

⁴⁴ Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, (Sarajevo: Svjetlost - Oslobođenje - Prosveta - Matica srpska - Mladost, 1977), knjiga 2, ВА, група фондова НДХ, К 173, рег. бр. 33/4, Котарска област Бања Лука извештава 10. фебруара 1942. године Усташку надзорну службу о убиству близу 600 Срба у селу Мотике, ВА, група фондова НДХ, К 195 II, рег. бр. 2/13, Извештај о деловању и злоделима усташа на територији Велике жупе Сана и Бања Лука, ВА, група фондова НДХ, К 168 I, рег. бр. 14/3, Радиограм Заповједништва усташке надзорне службе Еугену Кватернику, од 11. фебруара 1942. године, о убиству више од 2200 православаца у селу Дракулић и Шарговац у пратњи католичког жупника, ВА, група фондова НДХ, К 173, рег. бр. 10/4, Радиограм заповедника Усташке надзорне службе да се њени припадници побрину за тајни покоп убијених Срба и уклоне све трагове.

⁴⁵ П. В. Остојић, *Усташки злочин у Старом Броду код Вишеграда 1942: у свјетлу њемачких докумената* (Београд: Свет књиге, 2019), 70–103.

узрок ширења покрета отпора навео усташке злочине над српским становништвом, укључујући и недужну децу, старце и жене: „Број православаца које су Хрвати поклали и садистичким методама мучили до смрти мора до сада бити процењен на 300.000 људи”.⁴⁶

Трећи Рајх и његови савезници планирали су да угуше у потпуности покрет отпора у априлу 1942. године координираном операцијом немачких, италијанских и хрватских снага, али се ситуација отргла контроли услед превременог дејства управо Францетићевих јединица, 31. марта 1941, из Хан Пијеска ка Власеници, Братунцу и Дрини. Акција је изазвала бекство становништва и стварање великих збегова на самој обали реке Дрине. У исто време су немачке трупе, услед страха од ширења тифуса, затвориле границу и оставиле недужно српско становништво на немилост злочинцима Црне легије који су масовно убијали сваког кога су затекли на обали реке. О стравичној одмазди немачку команду је, 10. априла, известио опуномоћеник немачког Министарства иностраних послова у Београду, Феликс Бенцлер.⁴⁷ Према новом извештају телеграфисаном Министарству у Берлину, 29. априла 1942, збег од 25.000 српских избеглица прешао је у Србију. Током пролећа, талас злочина се наставио на Кордуну и у Банији, да би лета 1942. достигао свој врхунац у Босанској Крајини, а затим и у Срему. Већину злочина над српским православним становништвом у источној Босни починиле су Францетићеве легије и поједине усташке јединице, јединице муслиманске милиције и легија, а затим муслиманска 13. СС „Ханџар” дивизија. Духовна и физичка дезинтеграција српског националног бића била је присутна на територији НДХ током читавог периода окупације у концентрационим логорима и у логору смрти Јасеновац, али спровођена је и у време свих војних и полицијских операција организованих против покрета отпора. Хитлер је, упркос упозорења својих главнокомандујућих и представника цивилних власти да злочини над Србима у НДХ подстичу покрете отпора, био против обустављања погрома.

Током Другог светског рата ни у једној области поробљене Европе није уништено толико културно-историјских споменика колико на територији Независне Државе Хрватске. Статистички исказано, према објављеним истраживањима Динка Давидова, од 1941. до 1945. године разрушено је, спаљено, оскрнављено и опљачкано више од 450 српских православних храмова. У њима су уништени монументални иконостаси, хиљаде икона, велики број рукописних и

⁴⁶ Л. Хори, М. Бросцат, *Усташка држава Хрватска 1941–1945*. (Београд: DBR Publishing, 1994).

⁴⁷ *Усташка зверства (1941–1942)*. Зборник докумената Архива Војводине о злочинима НДХ. Приредио др Милан Кољанин (Нови Сад: Архив Војводине, 2020), 29.

уникатних књига, међу којима и књиге рођених, венчаних и умрлих, затим обимна архивска грађа и велики број црквених обредних предмета од културно-историјског значаја.⁴⁸

Ангажовање Савета комесара и Владе народног спаса на збрињавању избеглица и пресељеника

Припадници српске, јеврејске и ромске националности су услед страха ратних збивања и одмазди напуштали породична огњишта.⁴⁹ Подаци о укупном броју избеглих и расељених лица која су се доселила на окупирану српску територију, о њиховом узрасту, полној и социјалној структури, варирају у распону од 240.000 до 400.000 лица.⁵⁰ На основу сачуване архивске грађе и истраживања др Слободана Д. Милошевића, у литератури се наводи податак од око 241.000 регистрованих избеглица.⁵¹

Део пресељеника био је депортован или организовано пресељаван (др Слободан Д. Милошевић користи термин „легалне избеглице“). Велики број лица, тзв. „илегалне избеглице“, бежао је ради спасавања живота. Међу избеглицама и расељеним лицима већину су чинили Срби.⁵² До почетка јуна 1941. године, само са простора под окупацијом Мађарске пребегло је у Србију око 25.000 Срба.⁵³ Срби су масовно бежали и са простора Косова и Метохије у страху од албанских злочина, као и са територија које је окупирала Бугарска.⁵⁴

⁴⁸ У НДХ је 1941. године основан и *Уред за рушење православних цркава*. Седиште Уреда налазило се у Загребу, у Прашкој улици бр. 2, а на његовом челу био је др Дујмовић, потпуковник и лекар из Загреба. Уред је функционисао током 1941. и у првим месецима 1942. године. Престао је да ради у априлу 1942. године.

⁴⁹ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945* (Beograd: Narodna knjiga, 1981); Слободан Ђ. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији* (Ниш, Центар за балканске студије, 2009). Појединачне информације о избеглицама јављају се и у бројним делима тзв. „емигрантске“ гране југословенске историографије посвећеним Другом светском рату.

⁵⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, 206, Милан Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (Београд: Клио, 2007), 841; ВА, група фондова Нда, К 40, бр.рег. 9/20, Извештај о бројном стању избеглица из бивше Независне државе Хрватске и Словеније, Београд, 18. јануар 1945. године.

⁵¹ Архив Србије (у даљем тексту АС), фонд Г 2, Комесаријат за избеглице и пресељенике, К 2, П бр. 158, Дневни извештај о раду 1. августа; Преглед бројног стања избеглица на дан 1.8.1944. године; Извештај о раду картотеке.

⁵² Слободан Ђ. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, 78–80.

⁵³ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, 76. Др Милошевић наводи као извор писмо Генералног комитета за насељавање од 5. јуна 1941. године, према којем је из Мађарске у Србију стигло 25.000 избеглица.

⁵⁴ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 251–252.

Прогони којима су суседне државе изложиле српско становништво одразили су се на политику колаборационистичких власти у окупираној Србији, прво на *Савет комесара*,⁵⁵ а затим на *Владу народног спаса*, који су морали да се постарају за прихват, збрињавање и ресоцијализацију избеглица и пресељеника. Праксу заштите прогоњених Срба ван Србије започео је *Савет комесара* који је радио на пријему избеглих Срба из Независне Државе Хрватске, Босне и Херцеговине, Војводине и других крајева. Колаборационистичким листовима било је забрањено да извештавају о злочинима над српским становништвом у НДХ, као што ни о савезницима Трећег Рајха нису смели објављивати критичке текстове или негативне коментаре. *Савет комесара* је започео хуманитарни рад на збрињавању избеглица, који је подразумевао и јавне апеле за помоћ који нису смели садржати информације о страдању и прогону Срба у НДХ и на другим окупираним територијама. Милан Аћимовић је, почетком јуна 1941. године, упутио меморандум новопостављеном команданту Србије генералу Шредеру, са молбом да заштити српско становништво од хрватског, бугарског, мађарског и албанског терора.⁵⁶ Такође, упутио је, у својству министра унутрашњих послова, немачком Министарству спољних послова молбу да се распусти логори и престане са покатоличавањем српског становништва.⁵⁷

Генерални комитет за насељавање исељених Словенаца

Имајући у виду да *Савет комесара* и његова ресорна министарства: Министарство за унутрашње послове на челу са Миланом Аћимовићем и Министарство за социјалну политику и народно здравље, на челу са др Стеваном Иванићем и Јованом Мијушковићем, нису могли организовати свеукупан прихват избеглих лица, 24. маја 1941. године основан је у ту сврху *Генерални комитет за насељавање исељених Словенаца*.⁵⁸ Председник тог тела био је др Теодор Аранички, виши саветник Министарства социјалне политике и шеф исељеничког одсека, а генерални секретар Јован Марић, шеф ката-

⁵⁵ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*. (Београд: Институт за савремену историју, 1988), 89; Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942* (Београд: Филип Вишњић, 2013).

⁵⁶ Б. М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945* (Ваљево: 2010), 21.

⁵⁷ ИАБ, BdS, Општа архива, К 201.

⁵⁸ ВА, група фондова Нда, К 43А бр. рег. 1/22-II, Архив Светог Архијерејског Синода СПЦ, издвојена грађа, Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора, 1.

старске управе у Смедереву.⁵⁹ Иницијални задатак *Генералног комитета* односио се на утврђивање правила за насељавање избеглица и пресељеника и обезбеђивање исхране и смештаја преко Министарства финансија.

*Генерални комитет за насељавање исељених Словенаца*⁶⁰ био је једна од институција која је почела систематско и методолошко прикупљање података о избеглом становништву, пре формирања *Комесаријата за избеглице и пресељенике*.

Убрзо по оснивању ове установе, израђен је и *Правилник о устројству и делокругу рада Комитета за насељавање Словенаца на територији Србије*, на основу плана усвојеног у мају 1941. године о организованом пресељењу 260.000 Словенаца на територију окупиране Србије. Уследила је измена назива тог документа у *Правилник о устројству и делокругу рада Генералног комитета за насељавање*, услед константног прилива илегалних избеглица српске националности са територије НДХ.⁶¹ Центар *Генералног комитета* налазио се у Београду. Чланови су били генерални секретар, по један изасланик из сваког министарства и представници немачких окупационих власти.⁶² Генерални секретаријат је организовао, водио и контролисао рад свих секција *Генералног комитета*, формирао и водио картотеку насељеника и бавио се статистичким питањима. У обавештењу о почетку ступања на снагу *Правилника о насељавању*, које је у последњим данима маја 1941. године Милан Аћимовић упутио комесарима бановинских управа, среским начелницима и предстојницима градских полиција, помиње се наређење врховног заповедника Вермахта о насељавању преко 200.000 Словенаца у оквиру граница Старе Србије, као и податак о приспећу око 50.000 лица српске националности из окупираних крајева југословенске територије.⁶³

⁵⁹ ВА, група фондова Нда, К 43А бр. рег. 17/1-II, акт Министарства унутрашњих послова од 24. маја 1941.

⁶⁰ Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату – окупациона управа, избеглице и просвета* (поглавље Јасмине Живковић *Избеглице и пресељеници у Србији и Пожаревачком округу 1941–1944*), (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015. године), 115–188.

⁶¹ ВА, група фондова Нда К 43А бр. рег. 23/1-II-1, *Правилник о устројству и делокругу рада генералног комитета за насељавање*, мај 1941.

⁶² Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, 251, ВА, група фондова Нда, К43А бр. рег. 17/1-II., ВА, група фондова Нда, К43А бр. рег. 23/1-II, *Правилник о устројству и делокругу рада Генералног комитета за насељавање*, мај 1941.

⁶³ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, 253.

Формирање Комесаријата за избеглице и пресељенике и његова унутрашња организација

Припреме за збрињавање и поступак прихвата избеглих лица одвијале су се под надзором немачких окупатора, те је тако у Штаб немачког војног заповедника за Србију постављен др Ернст Вајман, са задатком комесара за пресељавање (у периоду од маја до октобра 1941. године). Изванредни комесар добио је право да код банских управа, среских начелстава и градских поглаварстава организује, усмерава и надзире, а по потреби цензурише рад чиновничког апарата. Комесар је имао отворене могућности да, у зависности од ситуације, на нивоу бановина, срезова и општина оснива „месне одборе“ за збрињавање избеглица и пресељеника, који су били упућени на сарадњу са среским и општинским властима. Међу првим одборима те намене, основан је, средином јуна 1941. године, *Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева* на чијем се челу нашао председник *Савета комесара* Милан Аћимовић.⁶⁴ У одбору се налазило највише двадесет чланова који су представљали Комесаријат за социјално старање, Црвени крст и остале организације. Димитрије Љотић изабран је за потпредседника, а међу чланством одбора нашли су се и Драгољуб Јовановић, Драгомир Стојадиновић и Велибор Јонић.

Због константног прилива избеглица током маја и јуна 1941. године, *Савет комесара* донео је одлуку о постављењу Изванредног опуномоћеног комесара за избеглице и пресељенике (расељенике) 6. јула 1941. године. Међутим, увођење функције изванредног комесара за избеглице није пратила прописана законска регулатива, као ни организационо-кадровска решења.

Министарски савет *Владе народног спаса* је, 23. октобра 1941. године, донео *Уредбу о Комесаријату за избеглице и пресељенике* (бр. М.С. Мр. 1569), засновану на решењима из претходног *Правилника о устројству и делокругу рада Генералног комитета за насељавање*.⁶⁵ *Комесаријат за избеглице и пресељенике* био је правни следбеник *Генералног комитета за насељавање исељених Словенца*, основан при Председништву Министарског савета са задатком да прихвати избеглице и пресељенике који су били принуђени да дођу на српску територију, да организује њихов распоред, смештај и запошљавање, односно упослење, као и сва друга питања везана за њихово збрињавање.

⁶⁴ Љ. С., „У Србији се налази око 40. 000 избеглица из свих крајева бивше Југославије”, *Ново време*, 18. јун 1941, 2; Љ. С., „У Београду је основан Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева”, *Ново време*, 19. јун 1941, 1,3.

⁶⁵ *Службене новине*, бр. 124. од 14. новембра 1941, *Уредба о Комесаријату за избеглице и пресељенике*.

На чело институције је, 20. октобра 1941. године, постављен изванредни опуномоћени комесар Тома Максимовић.⁶⁶ Он је себи поставио задатак да спроведе правилан и успешан прихват избеглица, њихово распоређивање, размештај, упослење и, најважније, збрињавање у унутрашњости Србије, како би се у потпуности растеретила престоница. Изванредни комесар је, 11. децембра 1941. године, прописао *Правилник о организацији рада Комесаријата за избеглице и пресељенике и о допуни и обавезном тумачењу Уредбе о Комесаријату за избеглице и пресељенике* (број 21718).⁶⁷

Такође, донет је и *Правилник о организацији и раду Саветодавног одбора при Комесаријату за избеглице и пресељенике*⁶⁸ (број 21721/41). На предлог изванредног комесара за избеглице и пресељенике, председник Министарског савета је постављао чланове *Саветодавног одбора* (било је укупно 12 чланова за решавање целокупне проблематике смештаја и обезбеђивања егзистенције избеглих лица, од којих су половину чиниле избеглице). *Саветодавни одбор за збрињавање избеглица и пресељеника* био је стручно тело *Комесаријата*. Задатак Саветодавног одбора био је проучавање свих проблема везаних за избегличко питање, на основу материјала који је припремао *Комесаријат*, као и припрема предлога према којима ће изванредни комесар доносити одлуке. У делокруг рада Саветодавног одбора спадало је решавање питање заостале имовине избеглица и пресељеника, питање сталног насељавања земљорадника избеглица и пресељеника у Србији, њихово збрињавање према стручним квалификацијама и знањима.

Уследило је обнародовање *Правилника о организацији и раду окружних, градских, среских и општинских одбора за избеглице и пресељенике*, 3. јануара 1942. године.⁶⁹ Према том документу, у сваком округу, граду, срезу и општини постављени су одбори за избеглице и пресељенике, у којима је морала бити једна четвртина избеглих лица чији је задатак био да воде рачуна о размештају и збрињавању избеглица и њиховом упослењу.

Ангажовање и делатност *Комесаријата за избеглице и пресељенике* надзирао је председник Министарског савета. Унутрашња организација *Комесаријата* је, осим Кабинета изванредног комесара,

⁶⁶ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, 255.

⁶⁷ АС, Г-2, Ф-3, П 90, *Правилник о организацији рада Комесаријата за избеглице и пресељенике и о допуни и обавезном тумачењу Уредбе о Комесаријату за избеглице и пресељенике*, бр. 21718, 11. децембар 1941.

⁶⁸ АС, Г-2, Ф-3, П 91, *Правилник о организацији и раду Саветодавног одбора при Комесаријату за избеглице*, бр. 21721, 11. децембар 1941.

⁶⁹ *Службене новине*, бр. 4, 13. јануар 1942.

обухватала: Административно одељење, Одељење за социјално старање и пропаганду и Финансијско-економско одељење.

Кабинет изванредног комесара обављао је општу преписку комесара, прикупљао дневне извештаје о раду одељења и установа Комесаријата, сређивао статистичке податке, издавао расписе и упутства.⁷⁰ Такође, задатак Кабинета био је и организовање пријема избеглих лица код комесара на разговор, као и омогућавање што брже дистрибуције информација значајних за брзо решавање статуса избеглица и пресељеника. Лични пријем имао је вишеструки учинак у овом случају: „... да избеглице осете Комесаријат у истину као своју институцију, која је у могућности да им бар донекле олакша животну борбу и избегличке тешкоће.”⁷¹ Радило се по начелу индивидуалног случаја, са минималном применом шаблона. Интелектуални радници су тражили запослење у самом Комесаријату, занатлије, радници и нижи службеници у другим надлештвима или помоћ у новцу, сељаци углавном новчану помоћ за пут у унутрашњост или премештај из места у место. Сељаци су у овим случајевима постајали најамни радници, углавном сезонски, и били су у најтежем положају у односу на послодавце, односно друга домаћинства у којима су радили. Писац Експозеа је истакао упорност и јачину сељака упркос тежини положаја.

Административно одељење било је подељено на четири одсека: Персонални, Правни, Транспортни и Пријавни, а у свом саставу имало је и архиву. Шеф Административног одељења водио је преписку са окрузима, срезovima и општинама по питању размештаја и збрињавања избеглих лица. Комесаријат је повремено слао и своје службенике на терен, као помоћ среским начелницима у раду на регистрацији избеглица, исплати зимске помоћи, попису обвезника Националне службе рада, упућивању на рад у Немачку и друго.

Транспортни одсек био је задужен за безбедан и организован превоз избеглица и пресељеника до крајње дестинације на којој је требало да буду смештени, односно прихваћени. Пријавни одсек водио је бригу о бројном стању избеглих и пресељених лица, обезбеђивању личних исправа, као и дозвола за боравак, вођењу деловодног дневника са регистратуром, евиденцијом и картотеком.

Одељење за социјално старање и пропаганду имало је обавезу да, путем дневне и периодичне штампе, посебних публикација као

⁷⁰ Архив Светог Архијерејског Синода СПЦ, издвојена грађа: Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора, 3.

⁷¹ Према статистичким подацима у Експозеу, изванредни комесар је у 100 радних дана од ступања на дужност, до 8. априла 1942. године, примио на разговор око 1.600 избеглих лица.

и других средстава информисања, покреће иницијативу за прикупљање прилога, успоставља блиску сарадњу са државним и самоуправним властима, добротворним друштвима и установама, и да води статистику о различитим пропагандним акцијама. Према *Правилнику о организацији и раду Социјалног одељења* од 7. маја 1942. године, то одељење било је подељено на три одсека: за запослење, за збрињавање и за децу. Поред социјалног збрињавања, било је задужено и за постизање „духовних резултата великог националног значаја“, оснаживање свести о заједништву избеглих Срба са браћом у Србији, пропагирање учествовања становништва у акцији прикупљања тзв. зимске помоћи. Интересантан је податак да су представници Комесаријата искористили акцију прикупљања те помоћи за прибављање и ажурирање података о избегличкој деци, њиховом полу, узрасту и професији родитеља. У првој половини 1942. године наводи се да се на основу ове акције дошло до сазнања да је бројно стање избегличке деце испод 18 година – 59.075. рада основна брига Комесаријата била је, на почетку, збрињавање избегличких породица са територије Кордуна, Лике и Босне и Херцеговине, које су након Првог светског рата у статусу колониста настањивале територију Славоније и Војводине, са просечним бројем деце између 10 и 12, а било је и породица са 18 деце. Изузев збрињавања по породицама, у Србији су организовани дечији домови за сирочад и за децу из многочланих породица. Највише деце примили су Београђани средњег друштвеног и материјалног статуса, а од домова су били најактивнији „Краљевић Андрија“ и Дом за заштиту девојака у обданишту „Мајке Јевросиме“, домови под покровитељством Министарства за социјалну политику и народно здравље, Дечије прихватилиште Општине Града Београда, док је у унутрашњости Комесаријат почео да организује домове у Врњачкој Бањи и у Бањи Ковиљачи. Стара и немоћна лица смештана су у старачке домове по Београду и у избеглички дом „Краљевић Андрија“ како би презимили зиму. Значајну сарадњу на пољу збрињавања избеглица Комесаријат је остварио са Српским друштвом Црвеног крста. У организацију прихвата спадало је и упошљавање свих лица способних за рад под паролом: „Рад за свакога, који је здрав и способан да ради.“, са поделом на раднике, кућне раднике, умне раднике, кућне помоћнице и шегрте. Комесаријат је пропагандним радом и директним контактом са привредницима у Србији и Београду настојао да упосли сва способна избегла лица. У овој пропагандној кампањи најтеже су упошљавани интелектуалци, као и девојке са села за које су организовани течајеви из домаћинства.

Економско-финансијско одељење образовано је крајем октобра и почетком новембра 1941. године (до тада је све послове овог типа обављао један референт: представке Комесаријату за рачуноводство, интервенције код Текстилене и Кожене централе, молбе и представке за снабдевање ...). Одељење је добило задужења да обавља све послове прибављања, набавке, чувања и утрошка новчаних средстава, хране, робе и осталог материјала ради снабдевања избеглица. Имало је четири одсека: за набавке, за кухиње, одсек магацина и одсек рачуноводства. Одсек за набавке интервенисао је код разних централа за добијање потребних дозвола за храну и робу за одређене среске одборе за избеглице и обављао набавке свих врста. Кључни послови око организације, прехране, одевања и набавке материјала и огрева за избеглице биле су приоритетне у раду овог одељења.

Прикупљање података о страдању српских избеглица

Централна картотека са систематски сређеним подацима о свим избеглицама и пресељеницима била је формирана при Пријавном одсеку Административног одељења непосредно по доласку и пријави првих избеглица 1941. године. У периоду од формирања до почетка 1943. године, картотека је практично прерасла почетну намену и попримила изглед „одлично организоване“ базе података са детаљним подацима о сваком избеглом лицу на територији окупиране Србије. Била је формирана по принципу картотечких листића (картона) у које су нотирали сви лични, породични и имовински подаци о регистрованим избеглицама, што значи да је била база за доношење решења о пружању материјалне, новчане, стручне или административне помоћи. База података о избеглим лицима својеврсно је сведочанство о њиховом материјалном стању, а истовремено је била средство за повезивање њихових породица. Током реорганизације Комесаријата дошло је и до увођења додатних евиденција и нових образаца у оквиру централне картотеке, након извршене нове регистрације избеглих лица на подручју под управом војног заповедника Србије. На основу прописаног формулара који су били дужни да попуне старешине сваке избегличке породице издаване су и нове личне легитимације са обавезном фотографијом. Регистрација је успешно спроведена за територију Београда, у августу 1941. године, док је по срезовима, услед немира у унутрашњости и спаљивања архива по општинама и срезовима, било готово немогуће установити прецизну евиденцију. Изванредни комесар је

ову ситуацију настојао да реши упућивањем организованих екипа на терен, где су директно обављале регистровање избеглица. На основу података из Експозеа види се да је у Београду, до 1. априла 1942. године, регистровано 45.323 старешина са члановима породица, а да је било око 70.000 картона за све избеглице које су прешле у Србију.⁷² Комесаријат је водио и редовну статистику о броју избегличких породица и чланова породица по окрузима и срезовима, као и о томе како су распоређивани на основу места из којих су избегли. Поред тога, израдио је и преглед избегличке деце по окрузима и срезовима сређен по професијама родитеља, по годинама старости и полу.

Правни одсек при Административном одељењу је избеглим лицима и пресељеницима директно пружао правну помоћ о свим питањима која су била повезана са установљавањем вредности имовине коју су поседовали и били принуђени да напусте, као и постојања телесних повреда, оштећења имовине и друге штете нанете сваком избеглом лицу пре његовог приспећа на територију Србије. У оквиру Правног одсека систематски су сређивани подаци са саслушања избеглица о околностима под којима су избегли и пресељени. Вођене су и евиденције о накнадном регистровању деце, разлозима преласка у Србију, признавању избегличког статуса и примане су кривичне пријаве. Прикупљањем података формално је руководио Мештеровић, помоћник комесара за исељенике, али је тај посао, у ствари, организовао Ђуро Родић. У Комесаријату су записничке изјаве прекуцаване и достављане Председништву Владе (Одсеку за картотеку и евиденцију, номинални шеф Добросав Адамовић) и Патријаршији, али постоје индиције и да су при Комесаријату прекуцаване и изјаве свештених лица, односно оне предаване Комисији за прикупљање материјала о страдању Српске православне цркве и народа. Такође, прекуцаван је и материјал који је Комесаријату достављало Министарство унутрашњих послова. На основу свега наведеног, сачињене су четири свеске под насловима: „Акција римо-католичке цркве“, „Акција фрањеваца“, „Лобор град“ и „Јасеновачки логор“. Пред крај окупације у Комесаријату се почела израђивати картотека усташких злочинаца. Професор др Виктор Новак прегледао је детаљно документацију Комесаријата која се односи на деловање Католичке цркве.⁷³

⁷² Архив Светог Архијерејског Синода СПЦ, издвојена грађа Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора, 13.

⁷³ АЈ, 110, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв.бр. 16.390, 614-24

Осим *Комесаријата за избеглице и пресељенике*, евиденцију о избеглим лицима и њиховим судбинама водила је и Српска православна црква.⁷⁴ Почетком појаве избеглиштва из других окупираних зона и након првих злочина над српским православним становништвом и свештенством у НДХ, при Патријаршији Српске православне цркве, а на основу одлука Светог архијерејског синода и Епархијског црквеног суда образована је Комисија за прикупљање материјала о страдању Српске православне цркве и народа.⁷⁵ Председник Комисије био је епископ Нектарије, а чланови су били: професори Београдског универзитета Перо Слијепчевић и Миленко Филиповић, док је дужност секретара обављао прота Никола Алагић. Комисији су додељени професор богословије Богољуб Ћирковић, секретар Црквеног суда из Сарајева Жарко Поповић, приправник Црквеног суда из Тузле Перо Јовановић, службеник из патријарховог кабинета Љубомир Дурковић и дактилограф Црквеног суда из Пакраца Милан Комленић. Рад Комисије организован је усменим договором, а тек касније, крајем 1942. и почетком 1943. године, озваничен је писменом одлуком Синода.⁷⁶ Патријаршијска комисија је добијала извештаје од свештеника који су пребегли или су били протерани у Србију. Сваки свештеник је, према канонима, морао дати изјаву о разлозима за напуштање свог места службовања. Комисија је израдила и распис са кратком упутством за давање свештеничких изјава. Ови извештаји су прекуцавани и одашиљани Председништву Владе и *Комесаријату за избеглице и пресељенике*. У замену за те извештаје Патријаршија је добијала извештаје од Комесаријата. Истовремено је Комисија састављала кратке белешке о извештајима, а израђивани су и регистар и картотека жртава и злочинаца. У Патријаршији је на почетку, независно од Комисије, радио и професор Београдског универзитета др Драгослав Страњаковић. У Патријаршији је био ангажован и професор и декан Богословског факултета др Радослав Грујић са једном групом избеглих Срба из НДХ. Он је у просторијама Музеја Српске православне цркве примао избеглице из НДХ и записивао исказе о њиховом страдању, као и страдању њихових ближњих. На основу ових записа сачињен је Меморандум који је Српска православна црква упутила Војном заповеднику у Србији. Они су

⁷⁴ *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио др Александар Стојановић, група аутора, „Како живе избеглице”: избегла и расељена лица у окупираној Србији на страницама колаборационистичке штампе (Београд: Филип Вишњић, 2015), 386–40.

⁷⁵ АЈ, 110, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв. бр. 16 390

⁷⁶ АЈ, 110, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв. бр. 16390, 614-17, Сведочење професора Универзитета Филиповића, од 30. јануара 1945. године, о раду на проблематици избегличког питања.

груписани по територијално-тематском принципу у неколико свезака, од којих је свака имала наслов, као и кратак увод. Комисија је престала са радом у време почетка савезничког бомбардовања Београда. Након ослобођења земље, професор Грујић је прикупљену документацију и материјале ставио на располагање новим властима.⁷⁷ Један примерак чува се у Архиву Светог архијерејског синода Српске православне цркве, а други у Музеју Цркве, у збирци Радослава Грујића.

У предмету саслушања Богдана Поповића, који је током окупације радио као референт у Одсеку за картотеку и евиденцију Председништва Владе у Београду, од марта 1942. до ослобођења, а затим као референт Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, наводи се да су у Председништву Недићеве владе⁷⁸ били др Радослав Грујић, декан Теолошког факултета и др Миленко Филиповић, професор етнографије Филозофског факултета у Скопљу. Поповић је извештавао о садржини Грујићевих реферата чије теме су биле: историја Војводине и њених политичких прилика, историја Босне и Херцеговине и њен народносни састав. Сведочио је и да је професор Грујић предао Председништву Владе један елаборат, извучен на гештетнеру, под називом: „Кратак извештај о политичко-верској активности Ватикана на Балкану кроз векове”. Није му било познато да ли је Грујић примао хонорар за своје радове, али је знао за његов директан контакт са председником Недићем. Одсек за картотеку и евиденцију Председништва Владе у Београду је формално био укинут 1942. године, али је наставио са радом до краја рата.⁷⁹ Поповић је навео да је Одсек прикупљао податке о злочинима над српским народом ван територије под управом војног заповедника Србије, а добијао је и материјал из Патријаршије и *Комесаријата за избеглице и пресељеника*. Извештаји Комисије за прикупљање материјала о страдању српске цркве и народа прекуцавао је већи број дактилографа-преписивача, који су били неупослени црквени чиновници. Поповић је, такође, учествовао у овом раду у пролеће и лето 1942. године, када је као дактилограф послат из Председништва Владе. Једно време је био ангажован и Михаило Јелисавчић, рачунски чиновник из Министарства иностраних послова, Љотићевац и припадник „Збора”, такође из Председништва Вла-

⁷⁷ Ђоко Слијепчевић, *Историја СПЦ*, III (Београд: ЈРП, 2002), 65-66.

⁷⁸ АЈ, 110, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв. бр. 16389, Записник састављен 22. децембра 1944. године у Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а по предмету саслушања Богдана Поповића.

⁷⁹ АЈ, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв. бр. 16389, Записник састављен 5. марта 1945. године у Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а по предмету саслушања Богдана Поповића.

де. У Патријаршији је радио и професор Грујић, о којем Богдан Поповић каже: „Знам да је др Грујић радио супротно намерама др Филиповића и да је, како ми се чини, спремао одговор на усташку Сиву књигу” и истиче да је око др Грујића једно време била окупљена група Срба из Хрватске. Такође, сматрао је да је др Грујић „писао све меморандуме које је Патријаршија подносила Немцима.” Напоменуо је да је једном приликом Гестапо контролисао рад др Филиповића и да је тражио на увид све постојеће материјале које Патријаршијска комисија поседује о злочинима Католичке цркве по епархијама.

Збрињавање избеглих лица

Влада народног спаса радила је свакодневно на збрињавању избеглица и пресељеника. Детаљно су планиране активности на упошљавању избеглих лица која су била радно способна, затим збрињавању њихове деце како би родитељи могли бити ангажовани на радовима, као и збрињавању деце без родитеља и старих лица. Организовано пописивање избеглица и издавање избегличких легитимација почело је у Београду средином августа 1941. године.⁸⁰ Казна за непријављени боравак избеглица у Београду била је принудни рад и депортација у унутрашњост земље. Било је случајева и фалсификованих избегличких легитимација.⁸¹ Избеглице су у највећој мери живеље врло тегобан живот. Мушкарци су били ангажовани на пољопривредним радовима, у Националној служби рада, борском руднику, државној и локалној администрацији, али и просвети. *Одлуком о службеним односима државних и бановинских службеника са територија изван области војног заповедника у Србији*, објављеној у септембру 1941. године, сви избегли службеници примљени у службу сматрали су се српским службеницима, а њихово преузимање евидентирано је као ново запослење.⁸² Незапослена избегла лица била су препуштена на старање комесару за избеглице, док су „национално непоуздана” лица морала да сnose тешке последице, од слања на принудни рад, до одузимања избегличког статуса и материјалне помоћи. Посебна акција покренута је током 1941. када је апеловано на породице да преузму током зиме чување и бригу о избегличкој деци.⁸³

⁸⁰ „Попис и регистровање избеглица”, *Ново време*, 12. август 1941, стр. 5. Попис је вршен азбучним редом по презимену избеглица, у периоду од 14. до 20. августа 1941. године.

⁸¹ АС, Г 2, ФЗ, П 58/1942, Истражити поступак због фалсификованих избегличких легитимација пронађених код ухапшених функционера.

⁸² *Службене новине*, бр. 109, 23. септембар 1941, 3.

⁸³ *Ново време*, 19. новембар 1941, *Обнова*, 8. октобар 1941.

У Експозеу се посебно разматра најзначајније питање у вези са бригом Комесаријата : збрињавање избеглица и пресељеника. У планском збрињавању избеглица наводи се потреба коначног збрињавања избегличке деце, старих, немоћних и за рад неспособних лица, помоћ лицима способним за рад, стварање услова за њихово запошљавање , како би обезбедили своју егзистенцију, а не путем материјалне помоћи, и тако постали „продуктиван фактор српског народа”.⁸⁴

Према статистичким подацима из прве половине 1942. године, у Србији је било око 63.000 избегличке деце, старости испод 18 година, од којих у Београду око 12.000. Од наведеног броја 80% деце било је узраста за школовање, али без финансијских могућности. Акција смештања деце код београдских породица није успела у целости; углавном су их прихватале породице средњег имовинског стања. Организована је и акција уплате месечне чланарине за децу, а збрињавање деце која су била у прихватиштим такође је представљало посебан проблем. Према даљим анализама, збрињавање лица старих и неспособних за рад било је лакши задатак од збрињавања деце, односно представљало је мање финансијско оптерећење. Лицима способним за рад било је омогућено да се хране у јавним кухињама (уз каснију наплату), у којима су такође радиле избеглице.

У то време било је 20.000 избеглица земљорадника, а са члановима њихових породица укупан број износио је 80.000 и сви су били распоређени код домаћина по селима Србије. Квалификоване раднике и занатлије у највећој мери је организовао и запошљавао Комесаријат. Имајући у виду да је већи број избеглица био из трговачке бранше, како и аутор Експозеа наводи: „важан фактор не само у привреди, већ и у националном српском животу”, планирано је да се Трговачка комора заузме за ова лица. Велики део интелектуалних радника примљен је на чиновничка места, а део приватних намештеника радили су као радници. У посебно тешкој ситуацији били су студенти и интелектуална омладина, за које су колаборационистичке власти биле посебно „забринуте ... да не скрену са пута националног живота” и сматрале да је њихово упошљавање у Националној служби рада добра васпитна мера. У Експозеу се разматрају и мере обезбеђивања средстава за рад и издржавање 200. 000 избеглих лица, а дају се и предлози расподеле трошкова на домаћинства у Србији, којим би се покрило издржавање деце, старих и немоћних и лица неспособних за рад.

Као крајњи циљ приликом предаје Експозеа *Саветодавном одбору Комесаријата* на разматрање истиче се прека потреба да избе-

⁸⁴ Архив Светог Архијерејског Синода СПЦ, издвојена грађа Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора,

глице што пре постану „прави грађани Србије, свесни своје дужности и обавеза, али и свесни тога да их је мајка Србија својски прихватила и омогућила им да својим радом стварају свој нови дом, да би своја искуства ставили у службу српској привреди.”

Процедура збрињавања избеглица била је утврђена 18. марта 1942. године, кроз *Нацрт Уредбе о збрињавању избеглица*. У овој фази уведена су и значајна ограничења у дометима помоћи и државне и друштвене бриге о свим избеглим и пресељеним лицима, уз образложење да држава под притиском и теретом окупације није имала неограничену моћ за обезбеђивање новчаних средства за смештај, исхрану и одевање тих лица, као и за њихово укључивање у свакодневни живот. Избеглим лицима у пуној снази, као и омладинцима, саветовало се да ради растерећења државног буџета прихвате запослење, односно одлазак на рад у Трећи Рајх, да приступају у редове Националне службе за обнову Србије.⁸⁵ У овим активностима пропаганда је имала велики значај, те је путем штампе редовно давана подршка напорима радничке омладине,⁸⁶ обвезницима Националне службе за обнову Србије након бомбардовања, као и сељаштву, укључујући и избеглице земљораднике, који су својим радом доприносили потенцијалу европске производње.⁸⁷ Национална служба за обнову Србије била је једна врста допунске базе из које су, по потреби, позивани омладинци и избегли младићи на „обавезни рад” и установа национално-васпитног карактера намењена идеолошкој индоктринацији омладинаца, како је то дефинисано у њеним циљевима.⁸⁸ Део избеглих лица био је регрутован у оружане одреде под командом Владе народног спаса. Све време окупације Влада је била посвећена

⁸⁵ Институцијом принудног рада у окупираној Србији бавио се детаљно др Зоран Јањетовић у књизи *У складу са насталом потребом...Принудни рад у окупираној Србији 1941–1944* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2012).

⁸⁶ „Народна помоћ у корист српских радника. Квартовни одбори за прикупљање прилога”, *Ново време*, 6, 7 август 1944, 3.

⁸⁷ М-н: „Својим радом сељаштво Србије доприноси потенцијалу европске производње. Сеоски омладинци су међу првима отпочели акцију”, „Омладинци на послу за нацију. Сјајна дела обвезника НС у Ваљеву”, *Ново време*, 27. мај 1944, 2, „Донета Уредба о Националној служби рада за обнову Србије. Предвиђено и позивање женске омладине у НС”, *Ново време*, 7, 8. мај 1944, 2. У „Прогласу старешине Српске заједнице рада, армијског генерала Милана Ђ. Недића српској радној омладини за Ђурђев дан” она се симболично позива да буде прва у раду и у служби ради обнове мајке Србије, да се окупи под српски барјак ради реда, обнове и стварања. „Проглас старешине Српске заједнице рада, армијског генерала Милана Ђ. Недића. Српској радној омладини за Ђурђев дан 1944”, *Ново време, Обнова*, 6. мај 1944, 1.

⁸⁸ Маријана Мраовић. „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941–1944. године”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 131–146.

популарисању одласка радника на рад у Немачку.⁸⁹ Колаборационистички листови су, током априла 1943. године, објављивали позиве избеглицима одређеног узраста да се пријаве Националној служби за обнову Србије и приступе новоформираним радним четама.⁹⁰ Такође, објављен је и велики број афирмативних текстова о избеглицима, уз продужетак кампање за прикупљање помоћи.⁹¹

Политичко-пропагандни рад домаће управе на спасавању српског становништва и ратна свакодневица избеглица и пресељеника на територији окупираних Србије

Једна од првих масовних акција за помоћ избеглицима покренута је у септембру 1941. године, у виду кампање прикупљања зимске помоћи у којој је главну улогу имао Централни одбор за збрињавање Срба избеглица и за обнову Смедерева, касније преименован у Одбор за зимску помоћ.⁹² Колаборационистички листови објавили су „Апел председника владе г. Недића, почасног председника Централног одбора за зимску помоћ”.⁹³ Акције *Владе народног спаса* пратило је и објављивање низа чланака у престоничкој штампи, међу којима и: „Акције јавног спаса и отпадници нације”⁹⁴ и „Истрајати на месту дужности”.⁹⁵ Председник Владе се у великој мери лично ангажовао на прикупљању помоћи, држањем више говора упућених Београђанима и осталом српском становништву.

Слика решавања избегличког питања коју је пропаганда пласирала била је од самог почетка усмерена на стварање утиска о детаљно планираним активностима на упошљавању радно способних избеглих лица, као и на збрињавању њихове деце како би родитељи могли бити ангажовани на радовима, али и на прихватању деце

⁸⁹ „Срби избеглице могу добити рада у Немачкој. Повољни услови запослења и добра зарада”, *Ново време*, 17. март 1942, 8.

⁹⁰ „Позив избеглицима за пријављивање за националну службу”, *Обнова*, 8. април 1943, 4; „Накнадни позив избеглицима обвезницима националне службе рођеним 1922. године”, *Обнова*, 30. април 1943, 7.

⁹¹ Непотписани чланак, „Заробљеници за српску избегличку децу”, *Обнова*, 7. април 1943, 4.

⁹² Данијела Милошевић, *Избрисани град* (Смедерево: Историјски архив Смедерева, 2021).

⁹³ Исто.

⁹⁴ *Ново време*, 21. септембар 1941.

⁹⁵ *Ново време*, 30. септембар 1941, Д. Вуч., „Дајте све што можете за своју браћу!”, *Ново време*, 12. октобар 1941, 5.

без родитеља и старих лица.⁹⁶ Србија је сликовито приказивана као мајка која под своје окриље прима незаштићену и незбринуту децу.⁹⁷ Престонички листови су редовно објављивали предлоге за решавање проблема статуса и смештаја избеглица.⁹⁸ Већина чланака информативног и пропагандног садржаја о избеглицама која је објављивана у колаборационистичкој штампи, изузев репортажа, припремана је у Одељењу за социјално старање и пропаганду, односно Одсеку за пропаганду. Финализовани чланци слати су редакцијама које су их већином објављивале, све док није дошло до несташице папира за штампу. Избеглице су, у основи, приказиване као националне жртве а не као сиромаси. На овој пропагандној фlosкули се инсистирало управо у самом Комесаријату: „У пропагандним чланцима спремали смо избеглице да искрено погледају у очи стању и времену, у којем се налазе... Ми нисмо хтели да будемо демагошка институција, него смо свесно вршили своју васпитну функцију, верујући да на тај начин испуњавамо своју дужност...“.⁹⁹ Истовремено су редовно упућивани апели домаћем српском становништву, које се, према извештајима Одељења за социјално старање и пропаганду, „одазвало у сваком погледу“.

Описи страдања у крајевима из којих су избегли и трауматичне судбине избеглица никада се нису нашле на страницама колаборационистичких листова услед строгог надзора немачког апарата цензуре.¹⁰⁰ Богдан Рашковић, виши чиновник Министарства саобраћаја и званични представник за спасавање српског становништва из хрватских логора водио је развијену пропагандно-политичку активност у том правцу. У допису упућеном председнику Министарског савета Милану Недићу, од 2. септембра 1941. године, Ра-

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ Д. В., „Заштита здравља сиромашне деце главног града: Из Београда одлази 500 деце на двомесечно летовање на Рудник, у Боговађу, Јарменовце и Бељину“, *Ново време*, 21. јул 1941, 3.; Д. Вучковић „Старање председника Београдске оштине г. Драг. Љ. Јовановића о породицама својих погинулих и заробљених службеника... Деца се захваљују писмено чика председнику“, *Ново време*, 6. децембар 1941, 5.; Маријана Мраовић, „Нова Србија у Новој Европи“ на страницама колаборационистичке штампе Владе народног спаса“, у: *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, уредник доц. др Гордана Ђигић, (Ниш: Универзитет у Нишу, 2017), 127-150.

⁹⁸ Т., „Како ћемо збринути избеглице“, *Обнова*, 28. октобар 1941, 6; Б. П. М., „Зашто непрекидно потсећамо Србију на избеглице“, *Ново време*, 27. новембар 1941, 7.

⁹⁹ Архив Светог Архијерејског Синода СПЦ, издвојена грађа Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора, 25.

¹⁰⁰ *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио др Александар Стојановић, група аутора „Како живе избеглице“: избегла и расељена лица у окупираној Србији на страницама колаборационистичке штампе (Београд: Филип Вишњић, 2015), 386-404.

шковић је изнео податак да је од априла до извештајног периода убијено до 300.000 Срба у НДХ, као и да се око 50.000 лица српске националности налази у логорима и затворима.¹⁰¹ Наводећи ове чињенице, Рашковић се осврнуо и на убиство свих лица у логору Јадовно (5.670 убијених Срба) током једног дана. Убиства у околини Приједора, као и приликом транспортовања железницом, из логора у логор, изгладњивање, зверски поступци према логорашима, били су свакодневица за све који нису успели да се спасу од погубне политике власти НДХ. Спасивање је у почетку обављао без пратње, али је организована пратња официра и војника Вермахта. У свом допису Богдан Рашковић моли Недића за „моралну помоћ и пуну подршку” интензивном продужењу његових активности.

Пропагандне активности *Владе народног спаса*,¹⁰² у новембру и децембру 1941. године, биле су усмерене на даљи ток кампање за помоћ избеглицама и сиромашним лицима у виду популарисања зимске помоћи,¹⁰³ уз поруку да је потребно развијати национално-социјалну солидарност која није била присутна у Краљевини Југославији.¹⁰⁴ Поједина свештена лица позивала су на покајање оне који нису довољно приложили за сиротињу и избеглице, како би се савладао „демон зиме, глади и смрти који је простро свој црни плашт по Србији”.¹⁰⁵ Представници *Владе народног спаса* упутили су, у децембру 1941. године, молбу немачком Министарству спољних послова за обустављање прогона над Србима, распуштање логора и за престанак насилног превођења српског становништва у католичанство.¹⁰⁶

Богдан Рашковић је, решењем министра унутрашњих послова *Владе народног спаса* (I број 14738 од 23. децембра 1941. године), био

¹⁰¹ ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 3/1-1, Писмо Богдана Рашковића председнику Министарског савета од 2. септембра 1941. године, ВА, група фондова НДХ, К 61, рег. бр. 17/12, Реферат Богдана Рашковића од 17. септембра 1941. године Милану Недићу о стању Срба у НДХ и на територији под окупацијом Италијана и о злочинима који се врше над њима. Препис реферата доставио је Пријавни уред хрватског домобранства у Земуну, 8. октобра 1941. Министарству хрватског домобранства, Главном стојеру, уз извештај о ситуацији у Србији.

¹⁰² Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019), 48-49; Маријана Мраовић, *„Пропаганда Владе Милана Недића 1941–1944”* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015), 57-58.

¹⁰³ Чланак др Лазара Прокића, „Зима је на прагу. Зимска помоћ” са графиком: „Мајка Србија која бди над избеглицама”, *Ново време*, 12. новембар 1941, 3.

¹⁰⁴ Исто.

¹⁰⁵ Чланак Д. Вуч.: Беседа проте проф. Тодоровића о зимској помоћи: „Ви који сте мало дали за сиротињу покајте се и приложите још!”, *Ново време*, 12. новембар 1941, 5.

¹⁰⁶ Историјски архив Београда, BdS, Општа архива, К 201.

овлашћен да учини „последњи корак како би се остатак Срба мученика по хрватским логорима ослободио”, уз дозволу за мисију од шефа Управног штаба немачке војске.¹⁰⁷ У извештају о страдању српског народа Рашковић говори о „јединственом примеру усташких зверстава” и наводи случајеве који превазилазе све што је до тада познато по суровости. У једном од дописа упућених Председништву *Владе народног спаса* из Загреба, у време Божића 1942. године, известио је о проблемима са којима је био суочен приликом покушаја да споразумно са властима НДХ изврши пребацивање око 20.000 српских избеглица (већином жена, деце и тешко оболелих лица) у Србију.¹⁰⁸ Писао је о спремности ондашњег немачког посланства и Црвеног крста да изађу у сусрет српским властима након што се српска влада званично обрати војном заповеднику по овом питању.

Председник *Владе народног спаса* редовно је упућивао писма др Харалду Турнеру, немачком државном саветнику и шефу Управног штаба при војном заповеднику у Србији, у којима га је упозоравао на последице прогона српског становништва у НДХ. У допису од фебруара 1942. године, Милан Недић је молио да се Србима који су у лошим животним условима били затворени у усташким логорима пошаље помоћ преко српског и немачког Црвеног крста. Током 1942. године *Влада народног спаса* наставила је са радом на спасавању српских избеглица, те је у априлу формиран мостобран код Вишеграда ради проширења српске територије и заштите српских избеглица из Босне које су под заштитом Српске државне страже, неретко уз помоћ немачких официра, пребациване у Србију.¹⁰⁹ Председник *Владе народног спаса* је наставио да упућује континуиране протесте, 10. априла, 15. јуна и 20. августа 1942. године, као и да упозорава шефа Војно-управног штаба на повећање прилива избеглих лица. Ипак, није дошло до побољшања положаја српског становништва у НДХ. У Меморандуму упућеном генералу Бадеру, 16. септембра 1942. године, Милан Недић се бавио и питањем прогона Срба у Срему и питањем могућности издржавања избеглица чији број је био процењен на око 400.000. У усташкој акцији против партизана у Срему, коју је водио Виктор Томић, пале су многе српске цивилне жртве, али је она заустављена немачком интервенцијом у Загребу.

¹⁰⁷ ВА, група фондова Нда, К 39, бр. рег. 28/2-2.

¹⁰⁸ ВА, група фондова Нда, К 20, бр. рег. 59/1-1. Допис Богдана Рашковића упућен је Председништву владе из Загреба у време Божића 1942. године.

¹⁰⁹ Немачке власти нису званично дале одобрење за ширење српске територије, али је пребацивање избеглица, захваљујући поменутом мостобрану, трајало неметано скоро две године; ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег. 5/7; Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан* (Београд: ННК Интернационал, 2008).

Током 1942. године, у својим обраћањима народу (углавном сељаштву) *Влада народног спаса* залагала се да се пружа помоћ избеглим лицима, како би се испуњавањем ове моралне и патриотске обавезе повећао и обим пољопривредне производње.¹¹⁰ Све то подразумевало је и наставак спровођења акција за прикупљање хуманитарне помоћи избеглим и расељеним лицима, као и одржавање спортских и културних манифестација са приходом намењеним избеглицама. Идеалну слику прикупљања помоћи нарушавали су неки случајеви који су описани и на страницама појединих колаборационистичких листова.

Сведочанства лица која су успела да се спасу оповргавала су сваку интенцију носилаца пропагандних активности да докажу супротно или ублаже истину, према немачким инструкцијама. У листу *Обнова* је, крајем јануара 1942. године, објављено неколико критичких чланака у којима се извештавало о изузетно лошим условима живота избеглих и расељених лица која у београдским прихватним центрима чекају пресељење ради трајног збрињавања у унутрашњости српске територије. Лист је објавио детаљну репортажу о приликама у прихватном центру смештеном у баракама на Аутокоманди под насловом: „У скровишту невољника: како живе избеглице”.¹¹¹ Уследила је брза реакција Комесаријата за избеглице и пресељенике, слање инспекције у тај прихватни центар, а затим и изјава комесара Максимовића за лист *Обнова*.¹¹² Писало се и о кажњавању, укључујући и физичко кажњавање избеглица, о ненаменском трошењу и прикривању средстава које је Српска православна црква донирала у време божићних празника за побољшање исхране и услова живота. У следећем броју *Обнове* објављена је изјава комесара Томе Максимовића, у којој је негирао све претходне наводе и оптужбе.¹¹³

О деловању и раду изванредног комесара Томе Максимовића говори и извештај Александра Шарића, секретара *Комесаријата за избеглице и пресељенике*. Након рата Шарић је о својим запажањима и раду у Комесаријату известио др Душана Недељковића, председника Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача.¹¹⁴ Отац, мајка, брат и две сестре именованог били су у логору Цапраг и у новембру 1941. године су пребегли у Београд. Тома

¹¹⁰ Недићев говор становништву Србије, понедељак, 5. јануар 1942. У говору одржаном 17. јула 1942. године преко Радио-Београда упутио је нови апел становништву (ВА, NAV-N-T-120,200/153644-45).

¹¹¹ Ш., „У скровишту невољника: како живе избеглице”, *Обнова*, 20. јануар 1942, 6.

¹¹² Ш., „Истрага, поводом анкете 'Обнове'”, *Обнова*, 22. јануар 1942, 5.

¹¹³ Тома Максимовић, „Како живе избеглице: одговор г. Томе Максимовића”, *Обнова*, 23. јануар 1942, 6,7.

¹¹⁴ АЈ,110, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв. бр. 18844, 393-405.

Максимовић примио је Шарића на разговор за посао у фебруару 1942. године и ангажовао га да у априлу одржи у Коларчевој задужбини стенографски курс за све чиновнице Комесаријата. Затим је постављен на место референта у Правном одсеку Комесаријата (надлежни му је био Ђуро Родић, шеф Правног одсека), како би, по Максимовићевој замисли, постао „избеглички адвокат”. Замењивао је и шефа Кабинета Стеву Божића од децембра 1942. до марта 1943. године. Према извештајима из тог периода, комесар је дневно примао 20 до 30 странака. Највећи проблем било је снабдевање дечијих домова у то време (број домова је повећан на 60 у 30 места у Србији). Већ у фебруару 1943. године Шарић је постављен на место домаћина Избегличког дома у Раваници код Ћуприје, јер је замолио комесара да му помогне да избегне службу у Борском руднику. Затим је био на пракси у дому у Врњачкој Бањи, па је у августу 1943. године постављен на место секретара за унутрашње послове.

Изванредни комесар је, према Шарићевим сазнањима, интервенисао и за затворенике у Бањичком логору. О сваком масовном покољу Срба од стране усташа обавештаване су надлежне немачке власти и др Вајнман, али није било одговора, те је Шарић претпоставио да „Немци нису хтели остављати доказе да су знали за наведено”. Такође, уочио је да је комесару било непријатно што је морао да ласка Вајнману који је био на челу немачког Комесаријата за пресељење. По наредби комесара, Шарић је средио архиву фотографија о терору, које је комесар добијао од избеглица које су му долазиле на разговор.

Богдан Рашковић који је даноноћно радио на спасавању и прикупљању сведочанстава избеглица из НДХ, у писму председнику Министарског савета наводи своје мотиве за рад на спасавању српског становништва у НДХ и за прикупљање података о страдању и злочинима: „Да би прикупили податке о овим зверским поступцима усташа и да би се спасли бар угроженији и виђенији Срби од мученичке смрти, предузео сам са неколико пожртвованих и храбрих другова путовања по НДХ и носећи им потребне пропуснице из Београда, довео их у Србију, са јединим циљем да се спаси Српство. Ову мисију предузео сам из своје личне иницијативе, без икакве награде и обављао је предано уз похвалу и одобравање, како мојих старешина, тако и шефа немачке обавештајне службе пуковника г. Фурстера. При сваком путу настојавао сам, да уздигнем углед Србије и да преко званичних фактора у НДХ олакшам судбину напаћених Срба.”¹¹⁵

¹¹⁵ ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 3/1-1, Писмо Богдана Рашковића председнику Министарског савета од 2. септембра 1941. године.

Одређени број политичких интервенција Недићеве владе, покренутих ради заштите интереса српског становништва у НДХ, односио се на територије које су биле под управом немачких савезника или се није подударао са немачким интересима у окупираној Србији, те самим тим нису имале позитиван исход. У периоду од почетка 1943. године биле су изражене и потребе немачке државе да у време колебања савезника спречи њихово отуђивање, те су санкционисали писање колаборационистичких листова у окупираној Србији и настојали да минимализују вести о страдању српског живља у НДХ.

Закључак

Колаборационистичке власти биле су константно ангажоване на пријему и збрињавању српских и словеначких избеглица и пресељеника током читавог периода окупације. *Савет комесара* посебну пажњу посвећивао је пријему избеглих Срба са простора целе НДХ. Међутим, одговорност за страдања приписивана је тамошњим властима, док су примедбе јавности о немачкој кривици тумачене као злонамерна пропаганда и клевета. Српске избеглице напуштале су своје домове уз велике опасности и са трајним траумама од преживљених злочина. Политику *Владе народног спаса* на потпуном збрињавању избеглих лица без икакве имовине отежавала је и ситуација у матици Србији која је и сама била оптерећена материјалним захтевима немачког окупатора и плаћала контрибуцију за издржавање његове војне силе.

Ипак, од самог почетка прилива избеглица домаћи органи управе су организовали и спровели низ хуманитарних акција и реализовали пријем знатног броја избеглих лица у јавну службу. Избеглице су у највећој мери прихватале било какво запослење, без обзира на стручну спрему, па су радили и на тешким физичким пословима. Изузетан значај *Влада народног спаса* придавала је збрињавању избегличке деце, уз подршку добротворних друштава.

Рад *Владе народног спаса* на спречавању страдања српског становништва није могао донети очекиване резултате првенствено због Хитлеровог увреженог непријатељства и неповерења према Србима. Став немачког државног врха био је непоколебљив: у време колебања савезника није требало доприносити њиховом отуђивању. Истовремено, то је био и један од разлога због којег су немачке окупационе власти санкционисале писање српских листова о ситуацији у НДХ и вести о страдању српског цивилног становништва.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени историјски извори

Војни архив

Група фондова: Српска влада Милана Недића (Недићева архива).

Група фондова: Немачка окупаторска војска (Немачка архива).

Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије.

Микротека: микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону.

Државни архив Србије

Фонд Г 2, Комесаријат за избеглице и пресељенике

Архив Југославије

Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Објављени историјски извори

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије, том XII, књ. 1, Београд: 1973.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, том I, Beograd, 1993.

Зборник одабраних докумената Злочини Независне државе Хрватске 1941–1945 године, књига 1 (1941–1942), Нови Сад: Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, 2020.

Усташка зверства (1941-1942). Зборник докумената Архива Војводине о злочинима НДХ, Нови Сад: Архив Војводине, 2020.

Литература

Божовић, Бранислав. *Београд под комесарском управом 1941*. Београд: Институт за савремену историју, 1988.

Zuckerman, Boško. *Psihologija holokausta (Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941–1945)*. Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2011.

Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Liber, 1977.

Kerkez, Slobodan. *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu*. Niš: Centar za balkanske studije, 2004.

Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944., I, приредио Стојановић Александар. Београд: Филип Вишњић, 2015.

Милошевић, Данијела. *Избрисани град*, Смедерево: Историјски архив Смедерево, 2021.

Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*. Beograd: Narodna knjiga, 1981.

Мраовић, мр Маријана. „Пропаганда Владе Милана Недића 1941–1944”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015.

Мраовић, Маријана, Живковић, Јасмина, Цветковић, Слободанка, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату – окупациона управа, избеглице и просвета*, Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015.

Мраовић, Маријана. „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941–1944. године”. *Војноисторијски гласник*, LXVII, бр. 2, (2017), 131–146.

Мраовић, Маријана. „Пропаганда домаће управе у Србији 1941–1944. године”. У: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године. Научни погледи*. Уредник др Вељко Ђурић, 123–159. Београд: Музеј жртава геноцида, 2017.

Мраовић, Маријана. „Нова Србија у Новој Европи” на страницама колаборационистичке штампе Владе народног спаса”. У: *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, Уредник доц. др Гордана Ђигић, 127–150. Ниш: Универзитет у Нишу, 2017.

Мраовић Маријана и Зоран Вигњевећ. „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској”. *Записи*, VII, бр. 7, (2018), 221–233.

Мраовић, Маријана. *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019.

Novak, Viktor. *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Beograd: Nova knjiga, 1986.

Павловић, Стеван. *Хитлеров нови антипоредак – Други светски рат у Југославији*. Београд: Клио, 2009.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd: NOLIT, 1980.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Radić, Radmila. *Država i verske zajednice 1945–1970, I*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.

Рајичевић Псуњски, Велиша. *Хрвати у светлости историјске истине*. Београд: Ново дело, 1993.

Ристановић, Раде. *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*. Београд: Филип Вишњић, 2013.

Скоко, Саво. *Покољ херцеговачких Срба 1941*. Београд: Стручна књига, 1991.

Stojanović, Aleksandar. „A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945”. *Balkanica*, Vol. XLVIII (2017), 269–287.

Шкодрић, Љубинка. „Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944”, *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, Зборник радова, Зајечар (2011), 95–104.

Штампа и периодика:

Ново време

Обнова

Понедељак

Српски народ

Dr. Marijana T. Mraović, Research Fellow,
Military Archive, Ministry of Defense
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: marijanamraovic@gmail.com

Petar Đurđev, Msc.
Historical Archive of the City of Novi Sad
Novi Sad, Republic of Serbia
E-mail: petardjurdjev@gmail.com

**THE ENGAGEMENT OF THE COLLABORATIONIST
AUTHORITIES OF OCCUPIED SERBIA ON THE
REGULATION OF THE ISSUE OF INFLUX AND
STATUS OF REFUGEES FROM THE INDEPENDENT
STATE OF CROATIA FROM 1941 TO 1944**

(Summary)

The collaborationist authorities were constantly engaged in reception and taking care of the Serbian and Slovenian refugees and migrants, during the whole period of occupation. "The Council of Commissioners" accepted the Serbian refugees from the Independent State of Croatia, Bosnia, Herzegovina and other areas. However, the responsibility for the calamities was imposed on those authorities, while remarks on German guilt were interpreted as malicious propaganda and slander.

The Serbian refugees left their homes accompanied with great threats and permanent traumas caused by the crimes they experienced and suffered "on their skin", or from the suffering of their close family "at their eyes", which did not include their possibility to provide them help. The policy of the "Government of the National Salvation" on total taking care of the refugees, without any property, was disturbed by the situation in Serbia including the material requirements of the German occupier and paying the contribution for the endurance of its military power.

Nevertheless, from the very beginning of the refugees inflow, the national authorities organized and executed successive humanitarian actions, conducting the reception of the great deal of refugees in public service. The refugees, to the greatest extent, mainly accepted any job, regardless of professional qualifications, being employed to do demanding physical jobs. The Nedić government gave the extraordinary significance to taking care of the refugees' children, allied with the support of the charity associations.

The work of the "Government of the National Salvation" on preventing the Serbian people's suffering, could not give the expected results, primarily due to the Hitler's rooted hostility and inconfidence towards Serbs, and because of the necessity of the German state not to alienate the allies during their wavering. Therefore, they tended to maintain the good relationships with the Ustasha authorities. At the same time, that was one of the reasons why they inclined to sanction the writings of the Serbian magazines on the situation in the "Independent State of Croatia", and to minimize the news about the Serbian people's calamities.

KEY WORDS: *World War II, Serbia, collaboration, Council of Commissioners, Government of National Salvation, Commissariat for Refugees and Immigrants*

УДК: 355.48(581:47)"1979/1988"
355.43(497.1)"1979/1981"
327:355(497.1)"1979/1981"
COBISS.SR-ID 112510985
DOI број: 10.5937/vig2202156T

Језик рада: Српски
Примљен: 09. 11. 2022.
Прихваћен: 15. 12. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Проф. др Алексеј Тимофејев
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Институт за новију историју Србије
E-mail: atimofej@f.bg.ac.rs

СОВЈЕТСКА ИНТЕРВЕНЦИЈА У АВГАНИСТАНУ У ПОЧЕТНОЈ ФАЗИ РАТА СА ГЛЕДИШТА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈНЕ НАУКЕ

АПСТРАКТ: У раду су приказане околности формирања приступа југословенске војне науке према совјетској интервенцији у Авганистану у почетној фази рата. Нарочиту вредност за реконструкцију овог става имају текстови настали на Катедри стратегије Школе народне одбране у Центру високих војних школа ЈНА „Маршал Тито“.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: антигерилски рат, партизанска дејства, совјетска интервенција у Авганистану, југословенско-совјетски односи

Пре совјетске интервенције југословенска јавност није знала много о Авганистану. Прва опсежна публикација о тој земљи која је изашла у Југославији била је путопис Ларисе Рејснер која је са совјетском делегацијом, на чијем челу је био њен супруг Ф. Раскољников, посетила Авганистан 1921. године ради успостављања совјетско-авганистанских односа. Ови односи били су у то време активни: Авганистан је прогласио независност од Британаца 1919. године, а прва земља која је признала његову државност и потписала уговор са његовим првим монархом Аманула-ханом био је СССР. Када је 1929. Аманула-хан био збачен са престола након државног

удара, СССР је извео неуспешну војну интервенцију са циљем да врати свог савезника на власт у Кабулу, уз наставак операција 1930. године. Ускоро након тога, у Југославији се појавио превод релативно обимног дела Л. Рејснер (245. стр).¹ Следеће публикације појавиле су се у доба социјалистичке Југославије: мали приручник Института за међународну политику и привреду (73 стр.), који је изашао да би се попунила потпуна празнина у информацијама о овом удаљеном делу земаљске кугле, и још две мање брошурице – једна у издању „Седме силе“ (64 стр.) и у едицији „Несврстаност и несврстани“ (стр. 29).²

Очито да се Авганистан није налазио у дипломатским, а камоли у војностручним приоритетима СФРЈ, све до почетка интервенције Совјетског Савеза, започете 27. децембра 1979. године, упадом специјалних снага КГБ-а у палату председника Амина у операцији „Шторм-333“ и совјетских трупа преко границе ове суверене државе, наводно на позив претходног председника Таракија, којег је Амин убио. Од децембра 1979. до фебруара 1980. године совјетске трупе су улазиле у Авганистан и смештале се у војним гарнизонима широм земље. Борбене операције против локалног становништва, које је било против просовјетске марионетске владе са позиције исламског фундаментализма, уз подршку Пакистана, (који се ослањао на подршку САД, НР Кине и низа блискоисточних муслиманских држава), совјетске трупе су започеле у марту 1980. и трајале су до априла 1985. године, када је стање било стабилизовано. Од априла 1985. па до јануара 1987. године совјетске трупе су смањиле интензитет борбених операција, уз наставак учешћа у ратним операцијама своје авијације, артиљерије и специјалних јединица које су подржавале самостално деловање авганистанских снага. Због потребе релаксације односа са САД, од јануара 1987. до фебруара 1989. године, СССР је припремао своје трупе за повлачење, уз јачање ауторитета и стабилности локалне владе. Република Авганистан је, после совјетског повлачења, трајала до априла 1992. године, мада је била осуђена на пропаст већ 1990. услед обустављања совјетских војних и економских испорука, од којих је режим М. Наџбулаха директно зависио.³

¹ Лариса Михайловна Рейснер, *Афганистан* (Москва: ГИЗ, 1925); Larissa Reisner, *Iz zemlje Amanullaha* (Zagreb : Binoza - Svjetski pisci, 1935).

² Jelena Kraljić, *Avganistan* (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1961); Vojislav Milin, *Probuđeni Avganistan* (Beograd: Sedma sila, 1965); Mihailo Jovanović, *Republika Avganistan* (Beograd: Rad, 1976).

³ Lester W. Grau, Michael A. Gress, *The Soviet-Afghan War: How a Superpower Fought and Lost*, (Lawrence: University Press of Kansas, 2002).

Дипломатски односи између ФНРЈ и Краљевине Авганистана били су успостављени формално у периоду стварања концепта несврстаних педесетих година, с тим да су били врло ниског интензитета. Посете на високом нивоу краља Захира Југославији 1960. године и Ј. Броза Тита Авганистану 1968. биле су подстицајне за активизацију билатералних односа у дипломатском смислу. Без обзира на обимне планове и обећања високих лидера ове две удаљене државе, из договора председника Тита и краља Захира није проистекла значајнија економска сарадња. Преврат 1973. године није био дочекан у Београду са превише узбуђења, а југословенске дипломате позитивно су процењивале очекивања од нове владе М. Дауда, коју је СФРЈ признала међу првима. Додуше, и након преврата билатерални односи нису додатно ојачали. Географска удаљеност и економска слабост две државе (пре свега Авганистана са скоро натуралном привредом) чинили су реалне узајамно корисне односе немогућим у пракси, без обзиром на добру вољу лидера две земље. Након новог пуча у Авганистану, 27. априла 1978. године, односи између две државе су захладнели, јер је, без обзира на јавне декларације нових авганистанских лидера, држава почела да евалуира од несврстаности према просовјетској оријентацији. Нестабилност и побуне у војсци и у појединим удаљеним пределима постали су честа појава у Авганистану, који је срљао, упркос саветима из Москве, у вртоглаве левичарске експерименте. Крајем новембра 1979. године амбасада СФРЈ у Кабулу је саопштила да је Х. Амин изгубио поверење и народа и својих совјетских савезника. Југословенски лидери нису имали поверења у тврдње нових власти у Кабулу о томе да се радило о уклањању Х. Амина као америчког агента, који је намерним левичарским скретањима припремао побуну исламистичких снага и поделу земље између Пакистана и Ирана. Н. Н. Родионов, совјетски амбасадор у СФРЈ (1978–1986) такође је покушавао да објасни разлоге за совјетску интервенцију у Авганистану у комуникацији са председником СИВ-а В. Ђурановићем и замеником савезног секретаријата М. Пешићем у првим данима интервенције. Ипак, СФРЈ је полазила од статуса Авганистана као несврстане земље и била изразито забринута мешањем СССР-а у унутрашње послове једне суверене државе. Став земаља Трећег света према интервенцији није био уједначен. Док су просовјетске државе (Вијетнам, Ангола, Куба) и Индија (због антипакистанских ставова) прихватиле интервенцију, против је био већи део конзервативних муслиманских држава. Против су, наравно, биле САД са савезницима и НР Кина. По питању Авганистана, СФРЈ је фактички стала на страну САД, што је било директно изражено у преговорима југословенског амбасадора у Ва-

шингтону Б. Лончара (1979–1983) са државним секретаром С. Венсом, који је хвалио југословенску принципијелност и оштрину, коју „Совјети нису очекивали”. Стога је америчка страна давала информације Југословенима о потезима и покретима совјетских трупа. Подељеност према интервенцији није се назирала само у редовима комунистичких покрета (између еврокомуниста и ревизиониста којима су се супротстављале просовјетске партијске организације), у земљама несврстаних и између два блока, већ и унутар самог југословенског друштва. У апарату ЦК СКЈ са зебњом је констатовано да се део чланова СКЈ налази на, без обзира на сва претходна искуства, „догматском ставу”, односно скривено навија за совјетска (не)дела. У овим околностима посебан значај добијала је пропагандна кампања, која је требало, на експертском нивоу, да увери јавност у исправност заузетих ставова, а да у исто време искаже чврстину југословенских ставова спољним посматрачима.⁴

Југословенска штампа заузела је јасно изражени једностран став према Авганистану 1980–1981: неуспешни и брутални совјетски оккупатори, уз шачицу колабораната, супротстављени су храбрим борцима за слободу. Предњачили су новинари из Хрватске и Словеније који су директно преносили ставове САД. Очито је да се радило о људима емотивно везаним за ставове које су преносили. Није случајно да је међу редовима који су величали авганистанске муџахедине било више аутора који ће касније критиковати српску страну током ратова на просторима бивше СФРЈ. Такво писање југословенске штампе морало је да утиче на властито становништво, али је слало и снажну поруку страним посматрачима. Тешко је рећи шта су биле позитивне консеквенце ове медијске кампање, али су негативне биле очигледне. Након две деценије, експертска заједница, одговорна за консултации центара одлучивања у Москви, сећала се ове кампање, што је морало да, бар подсвесно, утиче на њене ставове.⁵ Пошто СФРЈ није имала чврсте економске или политичке везе са Кабулом, оштрина писања штампе се одређивала с обзиром на калкулације на релацији односа Москва–Београд и Вашингтон–Београд.⁶

⁴ Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, (Zaprešić: Fraktura, 2011), 247-393.

⁵ Леонид Петрович Решетников, *В тени и на свету: линия жизни разведчика*, (Москва: ФИВ, 2021), 140-165.

⁶ Драган Богетић, Миладин Милошевић, приред., *Југославија–Сједињене Америчке Државе: сусрети и разговори највиших званичника Југославије и САД : 1955–1980* (Београд: Архив Југославије, 2017); Љубомир Димић, одг.приређ., *Југославија–СССР, Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, Том 2 (1965–1980)* (Београд: Архив Југославије, 2016); Dubravka Stojanović, „Uspon i pad detanta 1969–1980”, u: *Rađanje globalnog sveta 1880–2015*, urednik Milan Ristiović (Beograd, Čigoja štampa, 2015), 330-341.

У овом контексту објашњив је однос југословенске војне науке према герилским и антигерилским операцијама, које су се одвијале у Авганистану. Наравно, искуство социјалистичких држава у том периоду било је махом базирано на герилском искуству, док антигерилске операције нису за њих у том периоду биле толико честе. Совјетски Савез је имао искуства у обимним антигерилским операцијама у предраатном периоду на подручју Централне / Средње Азије, где се борио са исламистичким борцима у пустињским и планинско-пустињским условима.⁷ Одређено искуство стицано је и у раним послератним годинама у операцијама против герилских антикомунистичких одреда на обалама Балтика и у западној Украјини⁸. Ипак, у овом случају се радило о шумовитим и шумско-планинским пределима, а локално становништво се разликовало одсуством разгранатих родова и већим степеном индивидуализма, што је то искуство чинило мање актуелним у односу на авганистанско жариште герилске активности. Дрastiчно се разликовало и наоружање зараћених страна, које се користило у том периоду. Герилци су од 20-их до 40-их година имали углавном малокалибарско наоружање, ретко су користили лако наоружање (минобацаче и тешке митраљезе) и скоро никад тешко наоружање (у изузетним случајевима брдску артиљерију), па скоро да нису могли да парирају оклопној техници и авијацији. Ослонац герилаца на подршку авијације био је у повоју.⁹ С друге стране, разликовала се и техника антигерилских снага – нису користили хеликоптере, ограничено авијацију, а скоро никада координацију снага уз помоћ радио-веза.¹⁰ Совјетска наука бавила се уопштавањем искустава из антигерилских операција у планинско-пустињским пределима средње Азије уочи већих конфликта, али је, наравно, то уопштавање 80-их година имало у већој мери историјски него примењени значај.¹¹

⁷ *Сборник указаний по борьбе с басмачеством*, (Ташкент: РВС Туркестанского фронта, 1924); *Материалы по истории ферганского басмачества и боевых операций в Бухаре*, (Москва, Высший военный редакционный совет, 1924); *Велика Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Киргизии. 1917-1920 гг. Документы и материалы* (Фрунзе: АН КиргССР, 1957); Каканбаев Акмеджан, *Борьба с басмачеством и укрепление Советской власти в Фергане* (Ташкент: Госиздат УзССР, 1958).

⁸ НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике. 1939-1956. *Сборник документов* (Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008).

⁹ Николай Александрович Яцук, *Помощь авиации действиям партизанов* (Москва: ГИЗД, 1921).

¹⁰ Вячеслав Викторович Шитько, *Войска ОГПУ-НКВД в локальных войнах и конфликтах. Кандидатская диссертация* (Москва: Военный университет, 2007).

¹¹ *Велика Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Киргизии. 1917-1920 гг. Документы и материалы* (Фрунзе: АН КиргССР, 1957); Каканбаев Акмеджан, *Борьба с басмачеством и укрепление Советской власти в Фергане* (Та-

Слична су била и југословенска искуства, која су се, углавном, везивала за партизанске операције НОВЈ током Другог светског рата, уз малобројно уопштавање послератних операција (обавијених маглом поверљивости због политичких разлога). За време Другог светског рата, КПЈ је успела да организује, води и победи у партизанском рату најснажнијег интензитета и димензија у читавој окупираној Европи.¹² Наравно, то искуство било је глорификовано и претворило се у један општедржавни наратив, од кога је било тешко чинити одступања већ од тренутка кодификације крајем 50-их година.¹³

Треба поменути да у првим послератним годинама доктрина „партизанског ратовања“ није наилазила на непосредни развој у ФНРЈ, чије је партијско руководство у то време градило редовну војску. У „Ратној служби“ из 1945. године, врло сажето се говорило о партизанским дејствима.¹⁴ У „Привременом пешадијском борбеном правилу“ из 1947. године, уз разгранате варијанте операција у нападу, сусретној борби и одбрани није предвиђено коришћење јединица у позадини непријатеља на привремено окупираним територијама од стране непријатеља, нити други облици партизанских операција.¹⁵ Ситуација се променила 1948–1953. године, када се изненадно (у ситуацији сличној совјетској у међуратним деценијама) Југославија нашла у околностима када је у герилском (партизанском) начину ратовања било уочено основно средство одвраћања у односу на технички и бројно најмоћнијег непријатеља.¹⁶ Велико је питање колико је то средство било реално почетком 50-их година или се

шкент: Госиздат УзССР, 1958); Александр Израилевич Зевелев, Юрий Александрович Поляков, Александр Иванович Чугунов, *Басмачество: возникновение, сущность, крах* (Москва: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1981); НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике. 1939-1956. Сборник документов (Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008); Вячеслав Викторович Шитько, *Войска ОГПУ-НКВД в локальных войнах и конфликтах. Кандидатская диссертация* (Москва: Военный университет, 2007); Alexander Statiev, *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands* (Cambridge: Cambridge university press, 2010); Kirill Nourzhanov, „Bandits, warlords, national heroes: interpretations of the Basmachi movement in Tajikistan“, *Central Asian Survey*, 34. 2 (2015), 177-189

¹² Klaus Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944* (Hamburg: E. S. Mittler & Sohn GmbH, 2002).

¹³ Vlado Strugar, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije, 1941–1945* (Belgrad: Vojno-istorijski institut, 1962).

¹⁴ *Ratna služba* (Beograd: Ministarstvo narodne odbrane, 1945).

¹⁵ *Privremeno pešadijsko borbeno pravilo. II deo. Bataljon, puk.* (Beograd: Vojno-izdavački zavod MNO, 1947).

¹⁶ Александар Животић, „Страх или реалност? Могућност совјетске војне интервенције у Југославији 1948–1953“, *Историја 20. века*, 1(2022), 3, 5, 11.

чинио таквим посматрачима споља.¹⁷ У сваком случају, на њега су озбиљно рачунали и лидери ФНРЈ. У свом дневнику Тито је, 26. децембра 1950, експлицитно навео да је припремао низ мера за случај напада СССР-а на ФНРЈ. Предвиђао је жилаву одбрану земље у првој фази рата са комбинованом употребом регуларних и партизанских јединица. У другој фази дошло би до покушаја повлачења главнине снага и омладине у базе ван земље ради реорганизације и припреме за трећу фазу, уз наставак партизанског рата у земљи снагама које не би имале више од 100 до 150 хиљада бораца. У трећој фази, након покушаја повратка у земљу, био би настављен комбиновани рат. Овај план је подржало и политичко вођство земље из ЦК КПЈ и Генералштаба ЈНА.¹⁸ О формирању Врховне команде партизанских јединица пише у својим мемоарима и С. Вукмановић Темпо, именован за команданта те организације 1949.¹⁹

У југословенској војној литератури наилази се на почетке формирања погледа на партизанске операције већ у периоду од почетка 50-их година, односно после нормализације односа са СССР-ом. До тог периода постојале су само малобројне скрипте коришћене за усавршавање знања одабраних пешадијских официра.²⁰ Наставна средства за решавање тактичких задатака у том периоду такође су почела да сврставају партизанске операције у низ обавезних, мада и најмање битних тема за обраду, уз дефиницију партизанског начина ратовања као оружане борбе народа против окупатора и његових сарадника „на деловима или целој територији, ослањајући се на потпору становништва те територије”, односно у значајној мери у политичком духу. Није случајно што се сматрало да је први задатак партизанских дејстава био „политичко деловање на дух отпора народних маса окупиране територије”.²¹ Интересантно је да се 50-их година у бројним уџбеницима из „Предвојничке обуке” за средњу, вишу и високу школу партизански начин ратовања не обрађује. Не помиње га ни лист наставничког кадра ФНРЈ „Предвојничка обука”. У том тренутку радило се о конципирању и обради партизанског начина ратовања за увођење у широку војно-наставну употребу.

¹⁷ Pavle Jakšić, *Nad uspomnama. Knjiga 2* (Београд–Лјубљана: Rad-Delo, 1990), 53; Momčilo Pavlović, prir., *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983* (Београд: Institut za savremenu istoriju, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, Službeni glasnik Republike Srbije, 2009), 59.

¹⁸ *Титов дневник* (Београд: Новости, 2009), 65–66.

¹⁹ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče. Knjiga 2* (Београд: Komunist, 1971), 98–116.

²⁰ *Dejstva partizanskih jedinica – partizanskih brigada* (Београд: Viša vojna akademija JNA – Katedra taktike, 1952).

²¹ *Partizanska dejstva // Rešavanje taktičkih zadataka*, Београд: Vojnoizdavački zavod JNA, 1956, 262–267.

Реални одраз оријентације на партизанско ратовање у југословенској војној науци почео је да се испољава тек у другој половини 50-их година, дакле не у околностима конфликта са СССР-ом и фактичког савезништва са западним блоком већ у периоду када је у војним односима са два сукобљена блока Југославија заузела позицију опрезне неутралности.²² У стратегијском погледу до преокрета је дошло 1958. године, доношењем „Доктрине општенародног рата”.²³ Као одраз тога, 21. јула 1959. године, врховни командант ОС ФНРЈ маршал Тито прописао је прво „Упутство о употреби и борбеним дејствима партизанских и територијалних и диверзантских јединица” које је разјаснило основне елементе за вођење партизанског рата у оквиру одбрамбених војних планова ФНРЈ и постало основа за ширење овог концепта у различитим правцима.²⁴ Историјат и традиције партизанских операција у прошлости били су обрађени у волюминозном истраживању Ф. Туђмана „Рат против рата”, посвећеном партизанским операцијама у прошлости, са намером да се дође до закључака корисних за даљи развој партизанске тактике и стратегије.²⁵ Разраду концепта модерних партизанских операција у одбрамбене сврхе пружила су два издања „Војног дела”, која су након тога доживела неколико поновних и допуњених издања.²⁶ Партизанска дејства улазе у програм предвојничке обуке (са посебним освртом на заседе, препаде, диверзије и борбу против пете колоне) према наставном плану и програму предвојничке обуке издатом 1963. године.²⁷ Након интервенције Варшавског пакта у Чехословачкој, нагло је порасла улога Територијалне одбране као компоненте система народне одбране и оружаних снага СФРЈ.²⁸

У овим околностима, 70-их година појавио се значајан број радова и монографија о различитим странама вођења партизанског рата, махом на основу властитих искуства из периода НОР-а. Бројне анотирание библиографије које су се редовно појављивале и чувале у Цен-

²² Ненад Ж. Петровић, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године: поглед из Београда* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016).

²³ Vučinić Mihajlo, Nikezić Ilija, Todorović Boško, *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane* (Београд: Војноиздavaчки и новински центар, 1989), 183.

²⁴ *Uputstvo o upotrebi i borbenim dejstvima partizanskih, teritorijalnih i diverzantskih jedinica* (Београд: Државни секретаријат за послове народне одбране, 1959).

²⁵ Franjo Tuđman, *Rat protiv rata. Partizanski rat u prošlosti i budućnosti* (Загреб: Зора, 1957).

²⁶ Tanasković Rajko, *Pitanja partizanskog ratovanja* (Београд : Војно дело, 1961); Kleut Petar, *Partizanska taktika i organizacija* (Београд: Војно дело, 1960).

²⁷ *Predvojnička obuka. Udžbenik za učenike škola drugog stupnja* (Београд: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1964).

²⁸ Milenko Živković, *Teritorijalna odbrana* (Београд: Војноиздavaчки и новински центар, 1986), 277.

тру за војнонаучну документацију и информације потврда су овог енормног пораста пажње.²⁹ О концентрацији пажње на партизанском искуству у прошлости и садашњости сведоче још и две библиографије. О броју актуелних радова о партизанском ратовању и територијалној одбрани сведочи анотирана библиографија, објављена средином седамдесетих година, која је имала скоро хиљаду страница.³⁰ О великом броју истраживања која су се бавила темом НОБ-а у Југославији може се судити према библиографији НОР-а, објављеној 1989. године, која има 8.997 наслова,³¹ а односи се само на Србију.

У оваквим околностима, југословенска војна наука није могла да не обрати пажњу на совјетску интервенцију у Авганистану и борбу која се распламсала између совјетских трупа и снага ДР Авганистана, с једне стране, и одреда наоружане авганистанске опозиције, с друге стране. Интересантно је да, док је пажњу већине западних и неутралних истраживача, пре свега, привлачила тактика совјетских снага, непосредне студије герилског ратовања нису били толико честе.³²

С тим у вези, јасно је зашто се у Центру високих војних школа ЈНА „Маршал Тито“, у оквиру Школе народне одбране, на Катедри стратегије, већ 1981. године појавило посебно издање „Војна интервенција СССР-а у Авганистану“,³³ које је носило ознаку друго допуњено издање, па се може претпоставити да је пре тога постојало још једно издање сличног назива. То имплицира и издвајање података о 1981. години у посебан додатак основном тексту. Сличан пример истраживања, које је спровела радна група II управе ГШ ЈНА 1975. године, односио се на Рат у Вијетнаму 1954–1975. године. Упоредивање ова два истраживања може да буде интересантно.³⁴ С

²⁹ *Partizanska dejstva i ograničeni ratovi. Tematska referativna bibliografija* (Београд: CVNDI, 1972); *O gerilskoj tradiciji naroda i narodnosti Jugoslavije. Važniji narodni ustanci od XVI veka do Drugog svetskog rata* (Београд: CVNDI, 1976); *Partizanska dejstva. Tematska bibliografija* (Београд: CVNDI, 1979); *Partizanska taktika ratovanja. Tematska bibliografska informacija* (Београд: CVNDI, 1980).

³⁰ Smolović Petar, *Teritorijalna odbrana: anotirana bibliografija* (Београд: Војноиздавачки завод, 1974).

³¹ Панајотовић Зоран, *Библиографија о Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944. године: књиге, брошуре и чланци 1944–1985* (Београд: Републички одбор Савеза удружења бораца НОР Србије, 1989).

³² Lester W. Grau, *The Bear Went Over the Mountain: Soviet Combat Tactics in Afghanistan* (Washington: National Defense University Press, 1996); Ahmad Jalali, Lester W. Grau, *The Other Side of the Mountain: Mujahideen Tactics in the Soviet-Afghan War* (Fort Leavenworth: Foreign Military Studies Office, 1995); Wolfgang Etschmann, *Guerillakriege. Ursachen-Verläufe-Folgen* (Wien: Verlag AV, 2003).

³³ *Vojna intervencija SSSR-a u Avganistanu* (Београд: CVVŠ JNA Škola narodne odbrane Katedra strategije, Београд, 1981).

³⁴ *Rat u Vijetnamu* (Београд: II uprava GŠ JNA, 1975).

друге стране, полазна тачка за приступ аутора скрипте о совјетској војној интервенцији у Авганистану могла је да буде и ново „Упутство о партизанским дејствима“, које је ступило на снагу 6. јануара 1981. године уместо старог (првог у ЈНА) „Упутства о употреби и борбеним дејствима партизанских, територијалних и диверзантских јединица из 1959. године”.³⁵

У уводу скрипте наглашен је значај обрађиване теме због тога што се радило о „првој совјетској војној интервенцији на једну државу која не припада Варшавском уговору”, као и о брзини у припреми и извођењу, утицају на међународни распоред снага у региону и на интересе несврстаних. За боље разумевање ових фактора читаоцима је пружена геостратегијска карактеристика Авганистана у контексту Средњег истока. Овај приступ је веома индикативан и обојен. Ради се о томе да коришћење термина Средњи исток (који укључује територије од Блиског истока до Средње Азије, правећи бедем на копненом путу према драгуљу британске круне – Индији) спада у низ назива „маркера”, као што, на пример, појам *Mittleuropa* припада германском погледу на наведени регион.³⁶ Термин Средњи исток, потиче из британске колонијалне терминологије у 19. веку, проширио се у САД почетком 20. века, а био је устаљен уместо назива Блиски исток у енглеском језику након Првог светског рата.³⁷ Приказ локалних специфичности региона био је базиран на бројним стереотипима и, наравно, идеолошки усмерен, али и у овом усмерењу није био довољно фундиран (полазио је од идеолошких претпоставки, а не реалних информација, чак и у случају када су биле отворене). На пример, у опису значаја Централног истока било је констатовано да регион има 58% светских резерви нафте, уз напомену да је „СССР веома заинтересован за резерве нафте на Средњем истоку и њено добијање по јефтиним ценама, с обзиром на велике трошкове, при експлоатацији сопствених извора нафте и на све већу потрошњу”.³⁸ Тешко је рећи зашто су аутори овог дела прегледа заборавили на чињенице познате у СФРЈ (чији је увоз био ослоњен на совјетски енергетски комплекс већ од почетка 80-их година). Огромна индустрија којом је располагао Совјетски Савез била је велики потрошач енергетике, али су велики енергетски потенцијали омогућили чак и њихов извоз у друге државе. Нафта је од краја шездесетих и почетка седамдесетих година долазила из огромних налазишта западног Сибира у ко-

³⁵ *Uputstvo o partizanskim dejstvima* (Beograd: SSNO, 1981).

³⁶ Jörg Brechtefeld, *Mittleuropa and German Politics: 1848 to the Present* (Basingstoke: Macmillan Press, 1996).

³⁷ Adelson Roger, *London and the Invention of the Middle East: Money, Power, and War, 1902-1922* (New Haven: Yale University Press, 1995).

³⁸ *Vojna intervencija...*, n. d., 2.

личинама довољним за унутрашњу потрошњу и извоз. Гасна индустрија је свој врхунац доживела крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, када је коначно завршена изградња сибирских гасовода, који су спајали остатак Совјетског Савеза са великим налазиштима гаса у Тјуменској регији.³⁹ У том периоду је главни партнер СССР-а на Блиском истоку била Сирија, чија су налазишта била мала и довољна углавном за унутрашњу потрошњу и безначајни извоз.⁴⁰ Авганистан се бавио извозом угљенводоника (углавном гаса), 1967–1989, али се радило о сталном паду производње након 1979. године, што говори о томе да СССР није био заинтересован за његову експлоатацију (с обзиром на логистичке проблеме, нафту и гас у Авганистану нису успели да прерађују у већим количинама чак ни САД) у XXI веку.⁴¹ Аутори скрипте су озбиљно анализирали корисност Авганистана као простора за упад у Иран, Пакистан и Индију, али не и северне границе Авганистана – као корисне територије за инвазију на СССР. Након пада владе екстремне левице у Авганистану, на власт су морали доћи припадници исламистичких групација. У том случају би на тешко приступачним и слабо настањеним совјетским деловима совјетско-авганистанске границе ситуација постала алармантна. Пре тога најтежим делом границе сматрао се копнени део совјетско-турске границе (око шест стотина км) и совјетско-иранске границе (више од 1700 км). У новим околностима, више од две хиљаде километара совјетске границе са Авганистаном преко ноћи је могло да удвостручи критичну зону. Ова чињеница није била поменута у геостратешкој анализи.

Други део скрипте, посвећен „политичким, економским и војним односима између Авганистана и СССР-а“, такође је био једностран са сведеним информацијама. Нису били поменути уласци совјетских трупа у Авганистан 1929. и 1930. године. Рушење монархије и долазак на власт М. Даута били су окарактерисани као совјетска афера, а „Халк“ као умереније крило НДПА, што је супротно гледиштима објективних истраживача.⁴² Неколико пута аутори су поновили, као реалну чињеницу, „ракетни положај совјетских снага у Авганистану“ као „подручје поморских снага у Индијском океану и Персијском за-

³⁹ Jeronim Petrovic, ed., *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas* (Cham: Palgrave Macmillan, 2016).

⁴⁰ Васи́ф Эль-Юсе́ф, *Месторождения тяжелых нефтей Сирии, особенности их строения и освоения. дис. кандидата геолого-минералогических наук* (Москва: Рос. АН Ин-т геологии и разработки горючих ископаемых, 1993).

⁴¹ Аминулла, *Экономическая оценка проектных решений развития нефтегазового комплекса Афганистана. дис. кандидата экономических наук* (Москва: Академия нефти и газа им. И. М. Губкина, 1992).

⁴² Barfield Thomas, *Afghanistan: A Cultural and Political History, Princeton Studies in Muslim Politics* (Princeton: Princeton University Press, 2010).

ливу”.⁴³ Наравно, увидом у реално стање транспортне мреже Авганистана и потребе СССР-а, долазак стратешког ракетног наоружања (домет већи од 500 км) био је тешко изводљив и несврсисходан. Најснажније совјетске ракете у Авганистану – оперативни-тактички комплекс Р-17 (НАТО класификација Scud-B) – појавиле су се у земљи тек крајем рата, током операција повлачења совјетских трупа.⁴⁴ Дакле, као и у првом делу скрипте, радило се о пропагандном приступу у материјалу са ознаком „строга поверљиво” или ненамерним фактичким грешкама. Невероватно је, али у аналитичком материјалу ЈНА, чувене по националном кључу и осетљивости према националном питању, скоро да није било података о етничком пореклу локалних племена, о паштунима као доминантном народу, о Паштунистану у Пакистану, али ни о етничким мањинама на северу које су биле блиске народима СССР-а (што је могло да олакша трансфер милитантног ислама из Авганистана, јер је становништво Таџикистана, Туркменистана и Узбекистана било етнички блиско скупинама на авганистанском граничном подручју). У трећем делу скрипте, о циљевима СССР-а се, као примарна „стратегијска предност”, помиње „елиминисање ванблоковске тампон зоне”,⁴⁵ што представља озбиљно неразумеваше совјетске спољне политике послератног СССР-а (чија је политика баш оријентисана на изградњу и ширење зоне неутралних тампон-зона око своје утицајне сфере или граница – у Финској, у Аустрији и, *de facto*, у СФРЈ). Све совјетске инвестиције у Авганистану биле су поменути као припрема за окупацију све од 1950. године. Дакле, и у овим поглављима састављачи су жртвовали информисаност официра потребама обичне пропаганде коју су могли да спроведу и преко уводника у листу „Народна армија”.

Поглавље скрипте о припремама совјетских снага за интервенцију је, наравно, засновано на претпоставкама које су биле далеке од истине. На пример, наведено је да је војна интервенција планирана у Министарству одбране већ половином 1979, а да се планирањем упада и припремама за интервенцију бавио први заменик министра одбране маршал С. Л. Соколов уз помоћ генерала армије И. Г. Павловског који је посетио Авганистан у августу–новембру 1979. године.⁴⁶ У ствари, маршал Соколов био је руководиалац оперативне групе Министарства одбране у Авганистану, а планирањем упада и интервенције заправо се бавио први заменик начелника Генерал-

⁴³ *Vojna intervencija...*, n. d., 25.

⁴⁴ Преснов Александр Иванович, „Организация ракетно-технического обеспечения боевых действий в Республике Афганистан”, *Военно-исторический журнал*, 3 (2018).

⁴⁵ *Vojna intervencija...*, n. d., 22.

⁴⁶ *Vojna intervencija...*, n. d., 26.

ног штаба ВС СССР генерал С. Ф. Ахромеев.⁴⁷ Он је планирао војне операције у Авганистану у свим корацима, па чак и повлачење снага. Непосредне припреме за преузимање власти и неутрализацију (уз евентуалну ликвидацију) Х. Амина планирао је КГБ СССР. Војска је била укључена тек касније (од 13. децембра 1979) када је формирана оперативна група Министарства одбране СССР-а на челу са генералом С. Ф. Ахромеевим. Треба поменути и да генерал И. Г. Павловски не само што није учествовао у разради припрема и планирања упада већ је био изразито против уласка совјетских трупа у Авганистан. Долазио је у Авганистан, јер се сам Х. Амин више пута обраћао СССР-у са молбом да се пошаљу совјетске трупе. Међутим, Павловски је у извештају министру одбране Д. Ф. Устинову и начелнику Генералног штаба Н. В. Огаркову изразио негативно мишљење о било каквом коришћењу совјетских трупа у Авганистану. Услед тога, Копнене снаге ВС СССР-а (на чијем челу је био генерал Павловски) уопште нису учествовале у разради планова инвазије у почетној фази, а сам Павловски је био ускоро смењен са свог положаја. Совјетски генерали били су против инвазије до које је дошло на инсистирање КГБ-а и лично Ј. В. Андропова, који је вршио притисак у том смислу на министра одбране Устинова и комисију ЦК КПСС за питања Авганистана.⁴⁸ Баш је Андропов, који је преузимао све више власти поред болесног Л. И. Брежњева, био најважнији иницијатор пре и за време интервенције.⁴⁹ Занимљиво је да је ауторима скрипте било уочљиво чак и коришћење „трговачке морнарице у јачању присуства СССР-а у Индијском океану“, као део припрема за интервенцију, али нису изнели претпоставку да значајну улогу у извођењу операција може да одигра КГБ. У ствари, покушај да се од непотпуних информација начини комплетна слика (што је потребно у дневно-оперативне сврхе) није био добро формулисан, што је стварало код читаоца погрешну представу. Поменута је једина стварно тачна информација од великог значаја: „наводно једна специјална бригада припадника муслиманске националности у униформама авганистанске армије за диверзантска и противгерилска дејства”.⁵⁰ Радило се о првом од „муслиманских батаљона“ које је формирао Генералштаб од припадника средњоазијских народа који су служили у совјетским падобранским и специјалним јединицама.

⁴⁷ Сергей Федорович Ахромеев, Георгий Маркович Корниенко, *Глазами маршала и дипломата* (Москва: Международные отношения, 1992).

⁴⁸ Иван Григорьевич Павловский, „Семь доводов против“, *Родина*, 3 (2000).

⁴⁹ Александр Михайлович Майоров, *Правда об Афганской войне. Свидетельства Главного военного советника*, (Москва: Права человека, 1996), 9.

⁵⁰ *Vojna intervencija...*, n. d., 30.

Поглавље о извођењу војне интервенције мање је политизовано. Може се претпоставити да се ради о коришћењу америчких извора, о чему сведочи и више англицизама. Наравно, детаљи операције заузимања Кабула изнети су уз пуно фактичких грешака, што и није упитно услед мањка информација. Основу операције (неутрализацију лидера и пресецање канала информација) није вршила војска већ КГБ. Операцију „Шторма-333” (упад у Кабул уз заузимање тврђаве Таџ-бек где се крио Х. Амин) извела је специјална јединица КГБ-а (Зенит и Гром) уз помоћ „муслиманског батаљона”, док су падобранци имали само помоћну улогу – блокаду снага авијације и ПВО да се успешно заврши пребацивање главнине снага у Кабул.⁵¹ Интересантно је да у овом поглављу аутори наглашавају „способност совјетских оружаних снага уопште за брзо прилагођавање организацијско-формацијске структуре и тактике употребе у новонасталим условима... брзој замени неподесних јединица подеснијим и преласку” од једне тактике на другу.⁵² Ова врста карактеристике комплементарне брзини договора у совјетској војној машини у време мира била је далеко од традиционалних југословенских стереотипа о совјетској војсци и више је одговарала ставовима појединих америчких аналитичара опчињених снагом главног непријатеља.⁵³ Чињеничне оцене у овом делу имају више погрешних претпоставки, али представљају доказ високе обавештености о деловању јединица и формација на терену. Подаци о бројевима јединица и правцима кретања трупа били су сигурно резултат интензивног рада јединица америчких и савезних јединица електронског извиђања у Пакистану, Турској и на бродовима у Индијском океану.⁵⁴ Додуше, и с тим у вези било је грешака. Наравно, као што то увек бива када се ради о непријатељским снагама, претерује се са бројем губитака, па се тако наводи да је, у тренутку завршавања студије, било изгубљено 90 хеликоптера Ми-24Д.⁵⁵ Према архивским подацима, СССР је од 1979. до 1981. године изгубио 52 хеликоптера, од којих 16 хеликоптера Ми-24 у свим модификацијама, и 7 у новијој ударној модификацији Ми-24Д.⁵⁶

⁵¹ Сергей Владиславович Козлов, *Спецназ ГРУ, Афганистан. Звёздный час спецназа 1979-1989* (Москва: Русская панорама, 2013)

⁵² *Vojna intervencija...*, n. d., 39.

⁵³ David M. Glantz, *The Soviet Airborne Experience* (Fort Leavenworth: Combat Studies Institute, 1984), 148-163.

⁵⁴ *Vojna intervencija...*, n. d., 37.

⁵⁵ *Vojna intervencija...*, n. d., 49.

⁵⁶ Александр Антонович Ляховский, *Трагедия и доблесть Афгана*, Москва: Искона, 1995.

Поглавље „Отпор совјетској војној интервенцији” је најсажетије, што такође служи као индикатор порекла информација за ову студију. На пример, у истраживањима о Вијетнаму, која су слична по тематици, опис деловања јединица Виетконга био је неупоредиво детаљнији.⁵⁷ У овом поглављу настављено је са енормним претеривањем, па се број совјетских губитака у тренутку писања скрипте процењивао на 10 хиљада људи (уз опрезно констатовање да се ради о „проценама устаника”).⁵⁸ На основу архивских података, процењено је да је укупан број погинулих у Авганистану био 14.427 припадника војске за све време операција и неколико стотина припадника КГБ СССР-а и МВД СССР-а.⁵⁹

Политичке карактеристике снага отпора пристрасно су приказане. У списку од 7 група ниједном није поменута карактеристика „исламисти”, а није скренута пажња ни на етничко порекло појединих групација (само на рејоне деловања појединих групација). Једина позитивна карактеристика односила се на Фронт националног спаса, који је, наводно, представљао „највећу и најпознатију групу отпора с либерално-социјалистичком оријентацијом”.⁶⁰ Заправо се радило о групацији основаној 1978. године од стране „ревносних муслимана” под вођством М. Себгатулаха (1925–2019). Био је то фундаменталистички исламистички покрет, који је на врхунцу свог деловања имао до 6.000 бораца. Руководство НФСА, са седиштем у Пешавару, имало је блиске везе са Саудијском Арабијом, Сједињеним Државама, Пакистаном и организацијом „Муслиманска браћа”. Уосталом, либерализам ове партије огледао се у томе да се није веровало у непосредну изградњу исламистичког друштва већ се планирало кретати према њему преко реконструкције друштва које је постојало у Авганистану пре Даута. Може се поменути и то да је седам водећих устаничких покрета било уједињено у оквиру операције ЦИА „Циклон”, крајем 1981. године, у „Исламски савез моџахеда Авганистана”.⁶¹ Са наглашеним интересом аутори скрипте су писали о ненаоружаним облицима отпора становништва, што је популарисано у војно-политичким доктринама СФРЈ,⁶²

⁵⁷ Andro Gabelić, *Strategija Vijetnamskog rata* (Beograd: Uprava za ratnu veštinu Generalštaba JNA, 1970)

Rat u Vijetnamu...

⁵⁸ *Vojna intervencija...*, n. d., 54.

⁵⁹ Григорий Федотович Кривошеев, ред., *Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь* (Москва: Вече, 2010), 562—566.

⁶⁰ *Vojna intervencija...*, n. d., 54.

⁶¹ Riedel Bruce, *What We Won: America's Secret War in Afghanistan. 1979–1989* (Washington: Brookings Institution Press, 2014).

⁶² Rajko Tanasković, *Uvod u teoriju operacije opštenarodnog odbrambenog rata* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1977); Milovan Mišević, *Neoružani oblici otpora u opštenarodnom odbrambenom ratu* (Beograd: Poslovna politika, 1986).

као „разноврсним и масовним”, уз наглашавање успешности штрајкова, демонстрација, одбијања сарадње и пружања помоћи. С обзиром на опчињеност ненаоружаним облицима отпора, апсолутно контрадикторно томе вишеструко се претеривало са бројем „ненаоружаних отпораша” који су били жртве совјетских окупатора. На пример, број погинулих у Кабулском устанку био је процењен на 300 људи, а рањених на 1.000.⁶³ У ствари, у Кабулском устанку 22–23. фебруара 1980. године исламистички провокатори су убили млађег лајтнанта ВДВ-а, ранили још неколико авганистанских војника и пуцали на совјетску амбасаду. Радило се о циљаној провокацији исламиста, јер се дан „спонтаног устанка” тачно поклапао са празником 23. фебруара (Дан совјетске војске). У гушењу побуне совјетске трупе нису учествовале већ су блокирале улазак у град, да не спрече долазак исламистичких одреда на помоћ устаницима. Побуна је била угушена за два дана. Након пада НДПА и доласка на власт Талибана овај дан је био проглашен за празник – Дан почетка цихада. Процењено је да је тог дана погинуло 15 Авганаца.⁶⁴ Аутори скрипте нису детаљно писали о планинским упориштима исламиста (попут чувеног слабо приступачног планинског рејона Тора-Бора дуж авганско-пакистанске границе)⁶⁵. Ово упориште је чак неколико пута заузимао у јуришу совјетских и авганистанских снага током октобра–новембра 1980. и јуна 1981. године. Подаци о њему имали су значајну тактичку вредност па се вероватно нису налазили у изворним материјалима западне провијенције који су били доступни југословенским официрима. То је тим очигледније ако се узме у обзир значај бројних планинских бункера у неприступачним местима у плановима одбране СФРЈ. Исто тако, уз детаљни опис „нерада продавница у Кабулу у знак совјетског војног присуства” веома штуро је описано деловање герилског ПВО-а „приручим стрелачким наоружањем и са 4 противавионска топа”.⁶⁶ Ни то није било случајно. У Авганистанском рату СССР је покушавао да спроведе концепт „јуришни хеликоптер – летећи БОВ”, што је претворило ПВО у ванредно актуелно питање герилског рата. Од самог почетка рата устаници су добијали кинеске копије митраљеза ДШК („Туре-54”) 12,7 мм и аутоматских ПВО топова ЗПУ-1/2/ЗГУ-1 (Туре-58/75-1/80). Већи део хеликоптера у наведеном периоду био је погођен ватром кинеских клонова митра-

⁶³ *Vojna intervencija...*, n. d., 54.

⁶⁴ Грешнов Андрей, *Афганский парламент почтил память жертв восстания 1980 года в Кабуле*, <https://ria.ru/20090222/162832515.html> (приступљено 13. 12. 2022).

⁶⁵ Герасименко Валентин Дмитриевич, *Тора-Бора. Первый захват (Киев, 2012)*, http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a129.shtml (приступљено 13. 12. 2022).

⁶⁶ *Vojna intervencija...*, n. d., 61.

љеза ДШК 12,7 мм. Ипак, већ од 1980. године почеле су испоруке кинеских (НН-5) и египатских (Ајн-ал-Сакр) копија ПЗРК „Стрела-2” који су, такође, били успешни у погађању. Овај правац испорука показао се као веома успешан и 1983. у Авганистан су стигле енглеске ПЗРК Blowpipe и америчке FIM-43 Redeye, а од 1985. године и FIM-92 Stinger.⁶⁷ Дакле, радило се о актуелном и, у то време, мало проученом питању које је било врло важно за југословенско искуство. У „Упутству о партизанским дејствима”, издатом 1981. године, борба против циљева у ваздушном простору, средства за ПВО и размештај положаја АРЈ ПВО објашњени су врло штуро.⁶⁸ У Авганистанском рату постало је јасно да је спремност партизанских формација за борбена дејства против летелица изузетно значајно у модерном герилском рату. Претпостављамо да баш зато информација о тактици и наоружању ПВО исламистичких одреда и није била доступна у материјалима који су послужили за извор ауторима скрипте. Уосталом, деловање јединица устаника је описано врло оскудно – нема помена о коришћењу ПОРО и МЕС, о раду ЦВ и других који су били значајни за герилске операције на планинском терену. У опису деловања покрета отпора уопште нема помена о неким новинама или покушаја упоређивања са герилским ратовима у другим местима и теренима (пре свега са Индокином).⁶⁹ Могуће да се овде радило не само о одсуству извора већ и о намерној политичкој сврсисходности којој су били жртвовани непосредни војнонаучни и примењени квалитети рада. Наиме, САД су до заплена стингера и пратеће документације за њега, у јануару 1987. године, негирале испоруке америчког наоружања авганистанским устаницима.

Поглавље о ставу и реаговању УН, НАТО-а, САД, Кине, несврстаних земаља и СФРЈ према совјетској интервенцији у Авганистану је исцрпно, али не и свестрано. И овде је информативност жртвована пропагандним намерама. Ништа није речено о ставу Индије, држава Варшавског уговора и дела несврстаних који је био комплементаран позицији СССР-а и НД Авганистана. Постојање различитих погледа није осуђено, нити се сумњало у искреност ставова. Међутим, поменуте су 104 државе које су осудиле совјетску интервенцију 1981. године, али је речено да је број држава чланица у том периоду био је 157. Дакле, нису наведене све чињенице, макар биле осуђене и критиковане, већ су једноставно прећутане, услед пропагандног деловања.

⁶⁷ Виктор Юрьевич Марковский, *Выжженное небо Афгана. Боевая авиация в Афганской войне* (Москва: Яуза, 2011).

⁶⁸ *Uputstvo o partizanskim dejstvima* (Beograd: SSNO, 1981).

⁶⁹ *Rat u Vijetnamu* (Beograd: II uprava GŠ JNA, 1975).

У финалном поглављу дата је прогноза даљег развоја ситуације у Авганистану, као и закључци и поуке. Аутори скрипте су сматрали да ће се та територија претворити у сталну зону проблема за СССР, који ће морати да устали своје присуство у њој због стратешког значаја и да је стабилизација немогућа. Наравно, тада је било тешко дати неку другу прогнозу. Авганистански рат се стварно претворио у стални спољнополитички проблем СССР-а, његово решење није било ни на виду, а повлачење СССР-а изгледало је као пораз, што би за једну успешну суперсилу било незамисливо.

Треба поновити да је предвиђање негативних последица директне ратне интервенције у Авганистану било карактерно и за совјетску војну команду, за разлику од врхушке КГБ-а. Постоје тврдње да је Андропов иницирао почетак перестројке и значајно помогао у каријери М. С. Горбачеву, Б. Н. Јељцину, Е. А. Шеварнадзеу и неким другим будућим учесницима деконструкције СССР-а. Што се тиче самог расплета ситуације, веома је упитно да ли се радило о кризи СССР-а услед рата у Авганистану средином осамдесетих, или о повлачењу из те земље услед кризе у самом СССР-у која је избила у другој половини 80-их година. У прилог овом другом гледишту говори и то да је СССР успео да стабилизује ситуацију у земљи, а режим Наџибулаха је пао тек након две године после совјетског повлачења, након чега је СССР ускратио испоруке наоружања и финансијску потпору. Анализа гледишта војних аналитичара ЈНА на поуке Авганистанског рата сведочи о примату дневнополитичких (па чак и пропагандних) потреба над војном анализом. Без обзира на богати материјал за типолошка посматрања, аутори нису сагледали новине у тактици и употреби новог наоружања у планинским пределима и занемарили су тактику антипартизанских операција у њима. Предвиђања су мање-више типска. Након десетак година југословенски официри и сами су се нашли у борбама са муџахединима, под критиком западних сила и презиром дела стране и домаће јавности. Војни аналитичари ЈНА ниједном нису поменули постојање милитантног фундаментализма као фактора, који је, у каснијим догађајима, доспео у јавни дискурс западног Балкана, па је та тема чекала своје пионире.⁷⁰ Искуства антигерилске бобе у Авганистану сагледана су у бившим републикама СФРЈ још касније, када је дошло до непосредног учешћа појединих народа бивше Југославије у тим антигерилским операцијама.⁷¹ Поред тога, сагледани су и претходни покушаји

⁷⁰ Miroljub Jevtić, *Islamsko shvatanje rata i uloga Islamske konferencije u očuvanju mira: magistarski rad* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1984); Miroljub Jevtić, *Savremeni džihad i rat: doktorska disertacija* (Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 1987).

⁷¹ Mikac Robert, *Afganistan: nikad završen sukob* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2008).

модернизације Авганистана у настојању да се пронађе одговор на питање зашто вишенационално економски надмоћно друштво посустаје у борби против планинских племена, сигурних у своје снаге, који немају шта да изгубе осим властитих живота.⁷² Ипак, почетком осамдесетих година прошлог века, југословенска војна наука није имала визије да уочи поруке и поуке нове совјетске војне интервенције као некад,⁷³ а није могла ни да назре све проблеме у далеким борбама на планинским превојима брдовитог Авганистана.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Adelson, Roger. *London and the Invention of the Middle East: Money, Power, and War, 1902-1922*. New Haven: Yale University Press, 1995.

Barfield, Thomas. *Afghanistan: A Cultural and Political History, Princeton Studies in Muslim Politics*. Princeton: Princeton University Press, 2010.

Brechtelfeld, Jörg. *Mitteleuropa and German Politics: 1848 to the Present*. Basingstoke: Macmillan Press, 1996.

Bruce, Riedel. *What We Won: America's Secret War in Afghanistan. 1979-1989*. Washington: Brookings Institution Press, 2014.

Dejstva partizanskih jedinica - partizanskih brigada. Beograd: Viša vojna akademija JNA - Katedra taktike, 1952.

Etschmann, Wolfgang. *Guerillakriege. Ursachen-Verläufe-Folgen*. Wien: Verlag AV, 2003.

Gabelić, Andro. *Strategija Vijetnamskog rata*. Beograd: Uprava za ratnu veštinu Generalštaba JNA, 1970.

Glantz, M.David, *The Soviet Airborne Experience*. Fort Leavenworth: Combat Studies Institute, 1984.

Grau W. Lester. *The Bear Went Over the Mountain: Soviet Combat Tactics in Afghanistan*. Washington: National Defense University Press, 1996.

Grau, W. Lester, Gress, A. Michael. *The Soviet-Afghan War: How a Superpower Fought and Lost*. Lawrence: University Press of Kansas, 2002.

Jakovina, Tvrtko. *Treća strana Hladnog rata*. Zaprešić: Fraktura, 2011.

Jakšić, Pavle. *Nad uspomenama. Knjiga 2*. Beograd-Ljubljana: Rad-Delo, 1990.

Jalali, Ahmad. Grau, W. Lester. *The Other Side of the Mountain: Mujahideen Tactics in the Soviet-Afghan War*. Fort Leavenworth: Foreign Military Studies Office, 1995.

⁷² Veronika Sudar, „Djelovanje Europske unije u Afganistanu”, *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 39 (2021), 17-23.

⁷³ Драган Богетић, „Поруке и поуке војне интервенције у Чехословачкој 1968. године. Југославија пред новим спољнополитичким изазовима”, *Право на побуну '68. код нас и у свету: зборник радова са научног скупа одржаног 4. јуна 2018. године* (Београд: САНУ – Балканолошки институт САНУ, 2021), 49-83.

Jevtić, Miroljub, *Islamsko shvatanje rata i uloga Islamske konferencije u očuvanju mira: magistarski rad*. Beograd: Pravni fakultet - Univerzitet u Beogradu, 1984.

Jevtić, Miroljub, *Savremeni džihad i rat: doktorska disertacija*. Beograd: Fakultet političkih nauka - Univerzitet u Beogradu, 1987.

Jovanović, Mihailo, *Republika Avganistan*. Beograd: Rad, 1976.

Kleut, Petar, *Partizanska taktika i organizacija*. Beograd: Vojno delo, 1960.

Kraljić, Jelena, *Avganistan*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1961.

Mikac, Robert, *Afganistan: nikad završen sukob*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2008.

Milin, Vojislav, *Probuđeni Avganistan*. Beograd: Sedma sila, 1965.

Mišević, Milovan, *Neoružani oblici otpora u opštenarodnom odbrambenom ratu*. Beograd: Poslovna politika, 1986.

Nourzhanov, Kirill, „Bandits, warlords, national heroes: interpretations of the Basmachi movement in Tajikistan”. *Central Asian Survey*, 34. 2.2015.

O gerilskoj tradiciji naroda i narodnosti Jugoslavije. Važniji narodni ustanci od XVI veka do Drugog svetskog rata. Beograd: CVNDI, 1976.

Partizanska dejstva i ograničeni ratovi. Tematska referativna bibliografija. Beograd: CVNDI, 1972.

Partizanska dejstva. Tematska bibliografija. Beograd: CVNDI, 1979.

Partizanska taktika ratovanja. Tematska bibliografska informacija. Beograd: CVNDI, 1980.

Pavlović, Momčilo. *Prir. Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, Službeni glasnik Republike Srbije, 2009.

Petrovic, Jeronim. Ed. *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*. Cham: Palgrave Macmillan, 2016.

Predvojnička obuka. Udžbenik za učenike škola drugog stupnja. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1964.

Privremeno pešadijsko borbena pravilo. II deo. Bataljon, puk. Beograd: Vojno-izdavački zavod MNO, 1947.

Rat u Vijetnamu. Beograd: II uprava GŠ JNA, 1975.

Ratna služba. Beograd: Ministarstvo narodne odbrane, 1945.

Reissner, Larissa. *Iz zemlje Amanullaha*. Zagreb: Binoza - Svjetski pisci, 1935.

Rešavanje taktičkih zadataka. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA, 1956.

Schmider, Klaus, *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944*. Hamburg: E. S. Mittler & Sohn GmbH, 2002.

Smolović, Petar. *Teritorijalna odbrana: anotirana bibliografija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1974.

Statiev, Alexander. *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*. Cambridge: Cambridge university press, 2010.

Stojanović, Dubravka. „Uspori i pad detanta 1969–1980”. U: *Rađanje globalnog sveta 1880-2015*. urednik Milan Ristović, 343-362. Beograd: Čigoja štampa, 2015.

Strugar, Vlado. *Rat i revolucija naroda Jugoslavije, 1941–1945*. Beograd: Vojno-istorijski institut, 1962.

Sudar, Veronika. „Djelovanje Europske unije u Afganistanu”. *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 39 (2021), 17-23.

Tanasković, Rajko. *Pitanja partizanskog ratovanja*. Beograd: Vojno delo, 1961.

Tanasković, Rajko. *Uvod u teoriju operacije opštenarodnog odbrambenog rata*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1977.

Tuđman, Franjo. *Rat protiv rata. Partizanski rat u prošlosti i budućnosti*. Zagreb: Zora, 1957.

Uputstvo o partizanskim dejstvima. Beograd: SSNO, 1981.

Uputstvo o upotrebi i borbenim dejstvima partizanskih, teritorijalnih i diverzantskih jedinica. Beograd: Državni sekretarijat za poslove narodne odbrane, 1959.

Vojna intervencija SSSR-a u Avganistanu. Beograd: CVVŠ JNA Škola narodne odbrane Katedra strategije, Beograd, 1981.

Vučinić, Mihajlo. Nikezić Ilija. Todorović Boško. *Koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.

Vukmanović Tempo Svetozar. *Revolucija koja teče. Knjiga 2*. Beograd: Komunist, 1971.

Živković, Milenko. *Teritorijalna odbrana*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986, 277.

Аминулла. *Экономическая оценка проектных решений развития нефтегазового комплекса Афганистана*. дис. кандидата экономических наук. Москва: Академия нефти и газа им. И. М. Губкина, 1992.

Ахромеев, Сергей Федорович. Корниенко, Георгий Маркович. *Глазами маршала и дипломата*. Москва: Международные отношения, 1992.

Богетић, Драган. „Поруке и поуке војне интервенције у Чехословачкој 1968. године. Југославија пред новим спољнополитичким изазовима”. U: *Право на побуну '68. код нас и у свету: зборник радова са научног скупа одржаног 4. јуна 2018. године*. Београд: САНУ – Балканолошки институт САНУ, 2021.

Богетић, Драган. Милошевић, Миладин. Приред. *Југославија-Сједињене Америчке Државе: сусрети и разговори највиших званичника Југославије и САД: 1955-1980*. Београд: Архив Југославије, 2017.

Велика Октябрская социалистическая революция и гражданская война в Киргизии. 1917-1920 гг. Документы и материалы. Фрунзе: АН КиргССР, 1957.

Герасименко, Валентин Дмитриевич. *Тора - Бора. Первый заход*. Киев, 2012, http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a129.shtml (приступљено 13. 12. 2022).

Грешнов, Андрей. *Афганский парламент почтил память жертв восстания 1980 года в Кабуле*, <https://ria.ru/20090222/162832515.html>, приступлено 13. 12. 2022.

Димић, Љубодраг. Одг. приређ. *Југославија-СССР, Сусрети и разговори на највишем нивоу руководица Југославије и СССР*, Том 2 (1965–1980). Београд: Архив Југославије, 2016.

Животић, Александар. „Страх или реалност? Могућност совјетске војне интервенције у Југославији 1948–1953.” *Историја 20. века*, 1(2022), 3, 5, 11.

Зевелев, Александр Израилевич. Поляков, Юрий Александрович. Чугунов, Александр Иванович. *Басмачество: возникновение, сущность, крах*. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1981.

Каканбаев, Акмеджан. *Борьба с басмачеством и упрочение Советской власти в Фергане*. Ташкент: Госиздат УзССР, 1958.

Козлов, Сергей Владиславович. *Спецназ ГРУ, Афганистан. Звёздный час спецназа 1979-1989*. Москва: Русская панорама, 2013.

Кривошеев, Григорий Федотович. Ред. *Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь*. Москва: Вече, 2010.

Ляховский, Александр Антонович. *Трагедия и доблесть Афгана*. Москва: Искона, 1995.

Майоров, Александр Михайлович. *Правда об Афганской войне. Свидетельства Главного военного советника*. Москва: Права человека, 1996.

Марковский, Виктор Юрьевич. *Выжженное небо Афгана. Боевая авиация в Афганской войне*. Москва: Яуза, 2011.

НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике. 1939-1956. *Сборник документов*. Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008.

Павловский, Иван Григорьевич. „Семь доводов против”, *Родина*, 3 (2000).

Панајотовић Зоран. *Библиографија о народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944. године: књиге, брошуре и чланци 1944–1985*. Београд: Републички одбор Савеза удружења бораца НОР Србије, 1989.

Петровић Ненад Ж. *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године: поглед из Београда*. Београд: Медија центар Одбрана, 2016.

Преснов, Александр Иванович. „Организация ракетно-технического обеспечения боевых действий в Республике Афганистан.” *Военно-исторический журнал*, 3 (2018).

Рейснер, Лариса Михайловна. *Афганистан*. Москва: ГИЗ, 1925.

Решетников, Леонид Петрович. *В тени и на свету: линия жизни разведчика*. Москва: ФИВ, 2021.

Титов дневник. Београд: Новости, 2009.

Шитько, Вячеслав Викторович. *Войска ОГПУ-НКВД в локальных войнах и конфликтах. Кандидатская диссертация.* Москва: Военный университет, 2007.

Эль-Юсеф, Васиф. *Месторождения тяжелых нефтей Сирии, особенности их строения и освоения. дис. кандидата геолого-минералогических наук.* Москва: РАН Ин-т геологии и разработки горючих ископаемых, 1993.

Prof. Dr. Alexey Timofejev

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

The Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

E-mail: atimofej@f.bg.ac.rs

THE SOVIET INTERVENTION IN AFGHANISTAN FROM THE POINT OF VIEW OF YUGOSLAV MILITARY SCIENCE IN THE INITIAL PHASE OF THE WAR

(Summary)

The paper analyses the attitude of Yugoslav military science to the Soviet intervention in Afghanistan in the initial phase of the war based on the materials developed at the Department of Strategy of the School of National Defense at the Center of Higher Military Schools of the YPA "Marshal Tito". The authors of the classified learning material "The military intervention of the USSR in Afghanistan, 1979-1989" sacrificed the informational and analytical side to the needs of propaganda. At the beginning of the 1980s Yugoslav military science expressed no vision in this material, they neglected the analysis of tactics of anti-partisan operations in the mountainous areas and did not notice modern phenomena in the guerilla operations of the Afghan insurgents. The predictions were obvious. Also, they did not mention the existence of militant fundamentalism as a factor in the guerrilla operations in the East.

KEY WORDS: *anti-guerrilla war, partisan warfare, Soviet intervention in Afghanistan, Yugoslav-Soviet relations*

Огледѣ

***О Србима у Хрватској 20-их година XX века
(Čedomir Višnjić, Dvadesete. Propali izlet
potpukovnika Maksimovića, Srpsko narodno
vijeće, Zagreb, 2022, str. 565)***

Историчари невољно и са жалом признају да се најубедљивија истина о прошлости не налази у научној историографији већ у литератури коју пишу писци, ти „најосетљивији барометри“ који региструју све видове притисака и промена у неком друштву. То потврђује и књига Чедомира Вишњића *Двadesete. Propali izlet пуковника Максимовића*, посвећена првим годинама живота Срба и Хрвата унутар граница новонастале југословенске државе. Она својим садржајем сведочи да је, не само за појединца, већ и за читаве народе, крај рата и повратак из рата „најтужнији догађај“ у коме се треба суочити са његовим билансима, са истинама о себи и другима, претрпљеним губицима и изгубљеном времену, размерама пораза и победа, крајем дотадашње и почетком неке нове „историје“ коју преживели тешко разумеју, са најчешће затамњеном перспективом живота у будућности. За народе окупљене, 1. децембра 1918. године, у границама југословенске државе, започела су тада, уз велика оптерећења прошлости из које су „пробијали“ регионални интереси, различита животна, историјска и државна искуства и цивилизацијске неуједначености, економске различитости, културне разлике, нека нова историја – историја коју је чинио живот у мноштву разлика и предрасуда. Данас, један век касније, „обилазак“ те и такве прошлости, прошлости запуштене, заборављене, „зарасле у коров“, мотивисан је идејом налажења пута који, како писац каже, „остатке остатака“ једног народа, можда, води у будућност.

У основи књижевно-научног поступка који Вишњић демонстрира налази се повратак историјским изворима, њихово критичко читање, покушај да се сагледају околности, објасне поступци, проник-

не у суштину догађаја и појава које историјским процесима одређују смисао. Тај поступак, та „антологија” приповедана документима, омогућава писцу да о прошлости проговара „аутентичним гласом”, да разгрће „слојеве прошлости”, одгонета „трагове” који су доживљено у рату и проживљено у првим годинама мира трајно „утиснути” у свест Срба и Хрвата, трага за рационалним објашњењима која нуде разумевање међународног политичког оквира раних 20-их година XX века, уочава пропуштене историјске шансе, разоткрива судбину југословенства и комунизма у првим годинама постојања југословенске државе. У настојањима да на постојећој грађи и литератури рационално суди о процесима дугог трајања и сложеног карактера који одређују судбину прве државе Јужних Словена, аутор је био суочен са бројним методолошким и хеуристичким проблемима, које је успешно и оригинално савлађивао и разрешавао.

У уводним деловима књиге (стр. 21–72), који су од изузетне важности, Вишњић је зналачки презентовао сложену историју „југословенског пројекта”. Скренуо је пажњу читаоцима на чињеницу да су бројни покушаји осмишљавања велике заједничке државе завршени неком „мером насиља” које је било последица изнуђених покушаја њених творца да та држава, после рата у коме су југословенски народи били супротстављени једни другима, постане „нови оквир” за решавање „стarih проблема”. Аутор је проговорио о послератној „изгубљености” српских и хрватских националних политика, недораслим елитама којима је „запало” у дужност да решавају постојеће националне, политичке, економске, културне ... проблеме, о сложеним међународним односима унутар светског поретка „дизајнираног” у Версају, као и о послератним социјалним потонућима и неодрживости револуционарних идеја и покрета спремних да мењају свет. У мери у којој је то било потребно, указано је на суштину „сељачких идеологија” које су, у времену које је почело да откуцава децембра 1918. године, биле, у друштвеном и политичком смислу, продукт Аустроугарске монархије која више није постојала. Вишњић је посветио пажњу друштвеним и политичким елитама које су се задовољавале решавањем прошлих питања, а не оних која су се тицала будућности и тако провоцирале појаву националних и социјалних револуција. Он бројним примерима афирмише идеју континуитета историјског развоја и пише о зависности судбине малих балканских народа од интереса великих сила (Аустроугарска, Немачка, Русија, Француска, Велика Британија), о улози појединца у историјским процесима, илузијама југословенских политичара и суровој европској послератној стварности, различитом поимању идеје југословенства као политичке и књижевне идеје, пијемонтизму

Србије и њеним противницима, хрватском екстремном сну о држави унутар Аустроугарске, и то без Срба и против Срба, који настоји да избори „право грађанства“ у новој Европи. Такође, проговара о политичким надама и разочарањима, идеализму различитих историјских генерација, религијским, историјским, социјалним и економским поделама, ратним дискусијама српских и хрватских политичара у чијој је подсвести била намера „ко ће кога боље искористити за своје циљеве“. Порази и победе, инфериорност и надмоћ, прошлост и будућност, идеали и заблуде, фанатизми и рационалност, мегаломаније и скромност (суздржаности) сваке врсте, пројекти и њихова реализација у стварности, промене и сталност, још неки су од елемената сложене историјско-књижевне „слике“ коју презентује Чедомир Вишњић пишући о људима који су се поистовећивали са идејама и на различите начине „тумачили“ или творили оновремену стварност. Томе треба додати и објашњења суштине политике засноване на хрватском историјском и државном праву као немачком пројекту, југословенству као антигерманском пројекту, мисаоном склопу, умору и истрошености политичара који су Србе и остале југословенске народе увели у нову државу, полазним позицијама оних који су, 1. децембра 1918. године, започели заједнички живот и „изненађењима“ која су их чекала.

У делу уводног поглавља, под називом *Почетак или револуција која се колеба* (стр. 73–90), аутор је посебно обрадио догађаје и атмосферу која је чинила суштину српско-хрватских односа у „нултој години“ заједничког живота. Пажњу је посветио аутентичној појави распада система друштвеног ауторитета (у Европи, али и на простору новонастале југословенске државе). Указао је на хаос и недисциплину који су захватили војску. Посебно је истакао појаву пљачке великих размера која је с временом задобила „републиканске боје“ и представљала „алиби“ за протест против Монархије, као и настојања да „стари свет“ ишчезне, а „нови“ изникне на темељима анархије у којој су предњачили одбегли војници и светина. Мозаична слика насиља, коју Вишњић презентује читаоцима, основна је карактеристика времена, простора и живота који је започео децембра 1918. године. Заинтересован за разумевање процеса дугог трајања, представио је хронологију догађаја који чине свакодневни живот. Уз политичку свакодневицу, која оживљава на страницама рукописа, значајни пасажии посвећени су идентитетским питањима, попут судбине српске ћирилице у Великом рату на простору Монархије, њеном „повратку“ нераздвојно повезаном са победом у рату и успостављањем нове државе, бројним предрасудама о Србима као народу „ниже културе“ које најчешће „извиру“ из општег примитивизма

и политичког и верског фанатизма, подстицаног, подржаваног и усмеравааног из политичких центара у Бечу и Загребу, улози цркве и свештенства у свакодневном животу становништва и његовом политичком „ус-меравању”.

Прво поглавље Вишњићеве студије, подједнако као и сва наредна, има наслов који га хронолошки и тематски одређује – *Година прва или „кај за сваки дрек нема школе”* (стр. 91–192). У њему аутор указује на карактеристике времена које је, својом природом, у много чему одредило будућност становника државе каква је била Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. „Ходајући” по терену и пратећи ликове и дела двојице државотвораца (Светозара Прибићевића и Мате Лисичара), аутор показује да „мапу” Хрватске и Славоније у том времену испуњавају протести и манифестације одушевљења чином уједињења. Он скреће пажњу на висок степен отуђења који карактерише односе Хрвата и Срба, уочава погубну улогу РКЦ у том процесу, региструје бројне шовинистичке изјаве и националистичке испаде, разобличава природу свађа, туча, међусобног презирања и поништавања, сагледава поделе и поларизације које политичке и друштвене прилике живота чине тешким. На страницама ове књиге читалац има прилику да упозна суштину политичких идеја једног времена, стекне увид у понашање чиновништва, препозна слабости „колебљиве државе” каква је Краљевина СХС тих година била. Аутор се занима за слободу штампе и размере цензуре, пише о ригидности граничних међа које брани војска и распрострањености „шверца” као привредне гране, стању „јавне сигурности” одређеном строгошћу власти и њеном одсуству у бројним сферама живота. Све је то, како каже Вишњић, доприносило да у првој години заједничког живота атмосфера испуњена побунама, неуспелим регрутацијама, страном пропагандом против државе и општом депресијом подсећа „на вулкан пред ерупцију”. Део те „атмосфере” чинио је и однос државе према странцима несловенског порекла, покушаји национализације њихове имовине, изгон из појединих градова (Загреб), различити однос државних и локалних власти према Јеврејима и „јеврејском питању”. Питање добровољаца и њихов пријем на простору Хрватске и Славоније још једна је тема о којој Вишњић пише, уочавајући размере политизације „добровољачког питања”, различитог тумачења „заслуга”, „улоге” и „ратног доприноса” те категорије становништва. Упоредо с тим, аутор приказује животне прилике тог дела популације која, насупротив радићевској пропаганди и мржњи, једва преживљава, суочава се са нерешивим проблемима регулесања стамбеног питања, запослења, исхране. Вишњић прати процесе који воде „пропасти старог света и старих друштвених вредно-

сти”, као и обезвређивању новца. Занима се за легитимитет црква у послератном времену, за слабљење религиозних утицаја, пад угледа свештенства, губитак страха од бога, ширење просветитељских идеја, морално расуло друштва. Он указује на страх који изазивају „развијачени људи” склони бољшевизму и анархији. Укорененост традиција у животу крајишких породица, питање бракова, разлози раних женидби и брачних бродолома, као и однос према женској популацији, још су неке од тема ове студије. Политички портрети учесника у историјским догађајима и процесима додатно оплемењују текст у овом, али и у наредним поглављима.

У поглављу насловљеном *1920. или „саучесничко супарништво* (стр. 193–264) аутор посвећује пажњу вишеслојној стварности живота у југословенској држави унутар које се сучељавају прокламовано и стварно. Година 1920, како показује Вишњићево истраживање, представља врхунац утицаја „државотворних снага” на укупност живота у Краљевини СХС. У тим деловима текста аутор пише о „разводњавању” идеја револуције (националне и социјалне), страним утицајима који се шире на све сфере друштва, ставовима и идеологији политичких партија, судбини идеје националног јединства, политичким манипулацијама ... Стварност живота на простору Хрватске и Славоније он сагледава пратећи „помаке” које, ради постизања компромиса са државом, чини Римокатоличка црква. Вишњић пише о економској политици „које нема”, резултатима аграрне реформе који су поразни, свакодневном животу испуњеном терором и страхом, угрожености имовине и делатности жандармерије. Стање у земљи дочаравају подаци, попут оних да је само Четврта жандармеријска бригада 1921. године, на територији за коју је била задужена, имала: 272 уморства, 198 убистава, 749 случајева намерног оштећења туђег власништва, 280 паљевина, 7230 пријављених крађа, 232 разбојништва, као и да су у 42.284 случаја била откривена 62.214 починитеља, од којих је само око 10% кажњено затвором (6.403). Са подједнаком прецизношћу аутор говори о превасходно негативном односу католичког становништва према војсци – окосници режима. Неуспешне акције, неуспеле потере, подстицање побуна против власти, линчовање државних чиновника, ширење гласина и осмишљена антидржавна пропаганда били су слика стварности. Прича о послератном времену и држави није деперсонификована. Њу чине ликови (политичари, свештеници, привредници, државни чиновници из бројних министарстава, обични људи учесници у догађајима) са именом и презименом, социјалним статусом, друштвеном улогом, националном и верском опредељеношћу, платним разредом, брачним статусом, политичким опредељењем,

колективном и личном свешћу, индивидуалним односом према држави и поретку. Стање морала становништва које је преживело рат и насилна модернизација којој је било изложено традиционално патријархално друштво, још су неке од великих тема које подстичу на размишљање.

У наредним поглављима рукописа *1921. или Конституанта* (стр. 265–310) и *1922. или „ја сам овдје осамљен без ичије помоћи“* (стр. 311–362), аутор проговара о годинама испуњеним нереалним очекивањима. Садржај текста от-вара питање природе „жандармеријског терора над грађанима“. У том контексту аутор разјашњава шта је ту била истина, шта лаж, шта кршење закона, шта случајност, шта политичка пропаганда и настојање да се на бруталан начин стекну политички поени. Показало се да, у настојању да задобије политички утицај на хрватском селу, Радићева политичка пропаганда, подједнако као и друге политичке групације (персонификују их колоритне личности А. Трумбића, Ј. Шимрака, К. Шегвића, Ђ. Шурмина, В. Дежелића, М. Дринковића, М. и С. Прибићевића, Г. Анђелиновића...), нису презале од употребе неистина и формирања непријатељске свести хрватског становништва према држави. Вишњић је свестрано образложио злокобну тезу дела хрватских националиста да би се Срби и Хрвати „о свему договорили да нема Срба из Хрватске“, указао на кључне и често расистичке стереотипе о Србима, присутне у исказима хрватских политичара, истакао рационалну потребу да се ради мира мора водити рачуна о „вољи пола милиона сељака Срба“ који живе на простору Хрватске и Славоније. Сукоб учитеља и свештеника у школи око друштвеног првенства, историјских заслуга, неговања националних осећања, објашњења промена насталих 1918. године, васпитању деце, како показује Вишњићево истраживање, није био формалан, већ суштински. Са истом пажњом обрађен је и процес радикализације политичке елите око питања избора пута који води у будућност. Аутор је свестрано размотрио одговорност људи политике и цркве за стање у коме су се 1922. године нашли српско-хрватски односи. Проговорио је о умирању „револуционарног југословенства“, сукобима око употребе ћирилице у школи и јавном животу, свађама које су пратиле обележавање државних празника (1. децембар – дан уједињења; 28. јун – Видовдан; 24. октобар – победа на Куманову; 29. октобар – дан коначног ослобођења Хрватске), о провокацијама екстремних националистичких организација, политичком ангажовању омладине, „пробоју“ у свакодневни јавни живот акумулиране политичке, националне и верске мржње (незадовољства, провокације, инциденти, туче, убиства ...). У питању је био простор на коме, како показују документи, држава оптерећена институционалним слабостима, економски немоћна и сиромаштвом оп-

терећена, политички непомирљиво сукобљена, верски подељена и затрована – није функционисала.

Рукопис колеге Вишњића засвођује поглавље *1923. или „ми смо државни људи“* (стр. 363–452). Показало се да је пета година живота у заједничкој југословенској држави била важна историјска раскрсница са које се закорачило у период дуг три године, у коме ће бити „потрошене“ све „демократске опције“ и трасиран пут ка диктатури. Политика „одсуства одговорности за друштво и државу“ С. Радића, како се показало, није нудила перспективу живота ни Србима, ни присталицама југословенске идеје на простору Хрватске. Намера је била да се национално-интеграцијски процес унутар хрватског корпуса доврши кроз сукоб са државом и тековинама модерне културе и цивилизације. Наступи С. Прибићевића говорили су да он, након разлаза са влашћу која је његову политику означавала „завичајном“, слободније и „оштрије“ мисли, демонстрира политичку супериорност, не одустаје од тезе да се без Срба пречана не може сачинити договор Срба и Хрвата. Ипак, са сваким новим даном, југословенство демократа (замишљено као антигермански пројекат) слабило је. Код представника радикала била је видна спремност да прихвате „мањински статус“ Срба у пречанским крајевима. Политика хрватских политичких партија и РКЦ подстицала је екстремизам, остајала блиска идејама А. Старчевића и најављивала прогон Срба. Политичке страсти, преке нарави, одсуство толеранције, идејна разузданост, неконтролисани екстремизам присутан у политичком говору и поступцима, биле су основне одлике политичких кампања вођених на простору Хрватске. Вишњић прати рад партијских скупштина и указује на природу политичких ставова које оне доносе (ХРСС, Хрватска Заједница, Народна радикална странка ...). Његова пажња је превасходно посвећена демократама као носиоцима југословенског пројекта и њиховој политици у национално хомогеним и мешовитим срединама. Аутор анализира садржаје политичких скупова, указује на понашање политичких вођа и перцепцију њихових ставова у масама следбеника и опонената, даје преглед странаčkih акција и региструје „отворене конфликте“ (Орјуна, ХАНАО, Хрватски соко, Југословенски соко ...). Показало се да власт није била ефикасна у сузбијању противзаконитости (ширење републиканских идеја, непризнавање државе, одбацивање династије, бројне политичке и социјалне девијације ...), што је додатно успоравало друштвени развој и модернизационе процесе. Делатност СПЦ је спутавала политичаре, попут Св. Прибићевића, да посегну за „храбријим решењима националног питања“. Политичка опредељења свештенства и однос цркве и школе још су неке од тема о којима Вишњић пише.

Документи које аутор презентује (стр. 452–556), увек „речити и гласни”, пружају могућност читаоцима да и сами трагају за садржајима живота Срба и Хрвата у првим годинама после Првог светског рата и настанка југословенске државе.

Имајући у виду да је реч о тексту који острашћене приводи рационалном размишљању, а зналце времена коме је рукопис посвећен многострано обогаћује, књигу Чедомира Вишњића, *Двадесете. Пропали излет пуковника Максимовића*, препоручујемо научној и широј читалачкој публици.

академик Љубодраг Димић

Прикази

**Игор Гојковић, *Битка на Кајмакчалану.*
Септембар 1916. године, Медија центар
„Одбрана”, Београд, 2022, 250 стр.**

Монографија аутора Игора Гојковића *Битка на Кајмакчалану. Септембар 1916. године* појавила се као 2524. књига Библиотеке *Војна књига* Медија центра „Одбрана” из едиције *Историја*. Игор Гојковић познати је новинар и публициста, уредник документарног програма телевизије „Фронт” и аутор капиталног серијала „Велики рат Србије” од 366 епизода. Треба поменути да он није ни академски историчар ни професионални војник по викацији већ публициста који пише историјске радове, живим новинарским стилем, најчешће на теме из Великог рата, који неретко своје место налазе на страницама магазина „Одбрана”. Може се с правом рећи да Гојковић својим радом наставља традицију чувеног новинара *Политике* и уредника емисије „Весело вече” Радио Београда Жике Живуловића – Серафима, који нам је оставио вредна сведочанства о многим историјским догађајима, укључујући и дело *Напред у Отаџбину* (Београд 1989), које се односи и на тематику Гојковићеве књиге.

Монографија *Битка на Кајмакчалану. Септембар 1916. године* има 250 страна. Подељена је на предговор под насловом *У забораву година* (стр. 7–10), у коме аутор објашњава своје мотиве за писа-

ње ове књиге, *Увод* (стр. 11–19) у коме се обрађује повратак на ратиште српске војске након албанске голготе, четири поглавља од којих прво (стр. 21–36) прати излазак Дринске дивизије на фронт према Кајмакчалану, друго (стр. 37–54) носи наслов *Од Горичева до Кајмакчалана*, треће, и најобимније, обрађује битку на Кајмакчалану по данима (22 дана), од 12. септембра до 3. октобра 1916. године (стр. 55–202), док четврто поглавље носи наслов *Од Србије до Југославије* (стр. 203–210). Епилог под насловом *Судбина коте 2525* (стр. 211–245) посвећен је култури сећања на овај догађај и закључним разматрањима аутора. Затим следи списак извора и литературе. Наведене су 43 публикације и извод из рецензије др Мила Бјелајца, који је стручно усмеравао аутора и својим сугестијама допринео да Гојковићев рад добије на квалитету. Књига је богато опремљена са 177 илустрација које чине фотографије, документа и карте из фондова Војног музеја, Војног архива, архива Војногеографског института „Генерал Стеван Бошковић”, те делом из ауторове приватне архиве, као и савремене фотографије и панорамски снимци. Од великог значаја за читаоца је и чи-

њеница да се Игор Гојковић потрудио да, уз несебичну помоћ архива Војногеографског института „Генерал Стеван Бошковић“, после више месеци рада, идентификује све коте са ондашњег војишта и преслика их на савремене карте и доступне сателитске снимке на панорамским снимцима, те тачно лоцира све географске објекте на терену чија су имена у грецизацији простора егејске Македоније данас промењена, и тиме олакша визуелни доживљај и праћење догађаја описаних у књизи.

Централна тема монографије јесте битка на Кајмакчалану. У њој је учествовала Дринска дивизија, део Дунавске дивизије, Добровољачки одред, као и српска и француска артиљерија. Утврђе-ни врх Кајмакчалан (тзв. „Борисов град“) и околне висове браниле су јаке бугарске снаге. Напад на Кајмакчалан започео је 12. септембра. Први пут врх је већим делом био заузет 18. септембра, исте вечери је изгубљен, али су се српски пешадинци задржали на његовим рубним деловима. Потпуно је изгубљен 26. септембра, поново заузет 30. септембра, а 3. октобра 1916. године српска војска дефинитивно је овладава целим кајмакчаланским масивом. Дринска дивизија је пуна 22 дана водила крваве борбе на Кајмакчалану, заузимајући јуриши-ма ров по ров, камен по камен, тачку по тачку. Крвави биланс износио је 3.804 борца избачена

из строја, од којих 39 погинулих официра (међу којима и три команданта батаљона) и 747 погинулих подофицира, каплара и редова. Након овог успеха уследиле су битке у окуци Црне Реке и ослобођење Битоља, што није било могуће док се Кајмакчалан налазио у непријатељевим рукама. Овим победама већи део српске војске поново се нашао на тлу своје отаџбине, што је имало велики морални значај за сваког српског војника, али и огроман политички значај за Краљевину Србију. Заузећем Кајмакчалане отворена је „Капија слободе“ кроз коју ће, у септембру 1918. године, након две године упорних борби, проћи победоносни српски пукови ослобађајући поробљену отаџбину.

Ова изузетно важна битка нажалост није никада у потпуности и детаљно обрађена у нашој историографији. Разлог томе вероватно треба тражити у конфузији око тога шта се заиста догађало у борбама за освајање самог врха. Дискусија која је изазивала неслагања водила се око тога да ли су Кајмакчалан освојили Дринци из 5. пука, четници Војводе Вука, или Дунавци из 7. пука. Описујући догађаје, као новинар и посленик лепе писане речи, Гојковић им је одао подједнаку заслугу за ово велико дело. Поред коришћења 16, 17. и 18. књиге из званичне историје Првог светског рата Историјског одељења Главног ђенералштаба Краљевине СХС/Југославије, аутор је историјске сцене из

септембра 1916. године оживео кроз преплитање сведочанстава непосредних учесника или блиских сведока догађаја, од војника и подофицира чија су сведочења сакупљена у књигама *Солунци говоре*, *Јунаци српске трилогије* или *Напред у отаџбину*, до официра, активних и резервних, међу којима су и наши велики писци, публицисти и јавни радници: Стеван Јаковљевић, Станислав Краков, Иво Типико и Рудолф Арчибалд Рајс. Баш та сведочанства допринела су да кроз описе доживљеног провејава здрав српски патриотизам учесника у догађајима, неоптерећен лажном патетиком. Не занемарују се ни сведочанства и страдања супротстављене стране, која је аутор предочио кроз описе догађаја из пера бугарских аутора Николе Недева (*България вѣ Световната война 1915–1918 г*, Софија, 1927) и Данаила Кацева – Бурског (*Кајмакџ-Чаланџ, из дневника на сестра Евга*, Софија, 1933).

Главни јунаци Гојковићеве приче су они који су у историји често прећуткивани или збирним именима приказани као делићи супериорне српске војне организације, од нижих официра и подофицира до обичних војника. Гојковић је преданим истраживачким радом у Војном архиву и Централној библиотеци Универзитета одбране успео да да живот обезличеној причи која се на теренској мапи обично приказује школски, црвеним и плавим стре-

лицама. Пошло му је за руком да поново васкрсне највећи број официра, непосредних учесника у бици, да их помене именом и презименом и кратком напоменом о њиховој даљој судбини, било да се ради о командирима водова и чета или командантима батаљона и пукова, чија имена писци војне историје најчешће не бележе. Ту су и имена већине погинулих, рањених, контузованих и несталих официра, до којих је аутор дошао дуготрајним истраживачким радом у архивима и библиотекама. Један од многих кога је Игор Гојковић отргао од заборава је и бивши официр црногорске војске, капетан I класе Бошко Булатовић из Речина код Колашина, чија судбина на читаоца оставља дубок утисак. Као командир 2. чете 1. батаљона 5. пешадијског пука, капетан Булатовић је 18. септембра 1916. године први побо српску заставу на врх Кајмакчалана, а затим погинуо исте вечери на коти 2525 и касније сахрањен на Зејтинлику. Такође, важна је и епизода након заузећа Кајмакчалана, када је регент Александар, преко начелника Штаба 1. армије потпуковника Милана Завађила, више пута захтевао од команданта добровољачког одреда, чији су се припадници истакли у заузећу коте 2525, да без потребне артиљеријске припреме нападну Бугаре на Сивом брегу (Сивој стени), опремљени тек бомбама и маказима за жицу. Као последица неприпремљеног напада, изведеног 2.

октобра, погинула су три официра добровољца, 11 подофицира и 94 каплара и редова, док је ране задобило 14 официра, 27 подофицира и 205 каплара и редова. Тада су нестала и два подофицира и осам редова, док је контузију претрпео један подофицир и још двојица бораца нижих чинова. Сви они припадали су батаљону Добровољачког одреда Војина Поповића – војводе Вука који је, поред добровољачке дивизије у Русији, био главно упориште „Црнорукаца“. Била је то епизода која је најављивала Солунски процес и Александров обрачун са организацијом „Црна рука“, а догодила се неколико недеља након наводног атентата на регента код Острова, 11. септембра 1916. године.

Поред свих позитивних аспеката ове монографије, ипак треба рећи да, посматрајући са становишта методологије историјске науке, аутор нажалост у напоменама не наводи изворе из којих је прикупио податке. Тај му се пропуст свакако не може замерити, пошто је реч о новинару, а не историчару, али тиме професионални читалац остаје ускраћен за путоказ за даља и детаљнија истраживања. Аутор, такође, у списку коришћених дела не раздваја изворе и литературу, чије делове најчешће преноси, али не наводи у напоменама (најчешће је реч о књизи Миливоја Алимпића *Солунски фронт*, Београд, 1967), док је коначан спи-

сак извора лишен навођења архивских и библиотечких институција и њихових фондова које је аутор у тексту обилато користио.

Морамо, међутим, истаћи да је Гојковић својим концептуалним приступом овом монографијом начинио и значајан искорак у односу на домаћу војну историографију. Наиме, наши војни историчари који су се, нарочито након Другог светског рата, бавили овом тематиком, волели су да истичу личности врховних команданата и војвода, стварајући представу да један војни геније само личном иницијативом и заслугом, као чаробним штапићем, може решити ситуацију. Изворе за такве погледе треба, пре свега, тражити у истицању регента Александра као врховног команданта и неимара славних српских победа у периоду између два светска рата, те занемаривању заслужних официра чланова и симпатизера котерије „Црна рука“ у том периоду, али и у свеprisутном култу Јосипа Броза Тита, као врховног команданта и „ратног генија“ из НОБ-а, након Другог светског рата. С друге стране, победничка српска војна доктрина из балканских и Првог светског рата, која се заснивала на идејама покретног рата, имала је сасвим другачије погледе на улоге појединаца у ратним дејствима. Тако њен најзначајнији прегалац, војвода Радомир Путник никада није исти-

цао, нити је веровао у превелику моћ Врховне команде и штабова, већ је сматрао да величанствене победе у рату махом постижу потчињени команданти и да скуп свих тих делимичних успеха вешта управа Врховне команде треба да споји и иско-

ристи ради општег успеха. Ова Гојковићева књига представља омаж баш тим ратним командантима тактичких јединица чија имена и дела аутор васкрсава из заборава.

др Далибор Денда

Други светски рат 75 година касније,
Зборник радова, I–II, ур. Далибор Денда,
Бојан Б. Димитријевић, Дмитар Тасић,
Институт за стратегијска истраживања,
Институт за новију историју Србије,
Институт за савремену историју,
Универзитет у Бањој Луци, Београд,
Бања Лука, 2021, 480 + 432 стр.

У 2021. години појавио се тематски Зборник радова под називом *Други светски рат 75 година касније*, посвећен јубиларној 75-годишњици завршетка Другог светског рата. Штампан је у тиражу од 300 примерака, као репрезентативно дело водећих историјских института у Србији (Института за стратегијска истраживања, Института за новију историју Србије, Института за савремену историју) и Универзитета у Бањој Луци. Чињеница је да феномен Другог светског рата и даље привлачи велику пажњу светске академске заједнице и да представља непресушан извор инспирације и водећу тему многим истраживачима. Захваљујући радовима објављеним на страницама овог зборника, учињен је велики допринос овој важној теми у области историјских истраживања. Његовим публиковањем омогућено је расветљавање и пружање осврта из различитих углова на овај трауматичан догађај, као и представљање различитих погледа, тумачења и чи-

њеница утемељених на новим истраживањима и изворима. У двотомном издању ове публикације, на преко 900 страна презентовано је 38 радова научних радника из земље и иностранства (Србије, Аустрије, БиХ, Русије, Немачке, Украјине, Бугарске, Пољске, Мађарске и Словеније). Највећи број радова фокусиран је на специфичне аспекте југословенског учешћа у Другом светском рату (дипломатија, војне операције, окупација, сарадња, отпор, геноцид, насиље, култура сећања). Радови су подељени у седам тематских целина у два тома.

Прву тематску целину, под насловом *На путу ка светском сукобу* (стр. 25–198), чине чланци који се баве војном и политичком ситуацијом у ширем региону Балкана непосредно пре почетка рата, као и догађајима и процесима који су довели до уласка Југославије у рат. Седам чланака, како домаћих, тако и страних аутора, бави се различитим питањима. О југословенским односима са суседима говори рад др Срђана Мићића

„Југославија, неутралност Балкана или ратни конфликт, септембар 1939 – фебруар 1940” (стр. 25–54), у коме је анализирана југословенска спољна политика на Балканском полуострву од избијања Другог светског рата до последњег заседања Сталног савета Балканске антанте, затим рад мср. Милоша Жикића „Грчко-италијански рат и југословенске војне активности 1940. године” (стр. 56–76), у коме је, на основу архивских и објављених извора, приказан утицај Грчко-италијанског рата на југословенске војне активности, као и рад др Владимира Цветковића „Југословенско/српско-румунски односи током 1941. године” (стр. 113–141), који закључује да 1941. година представља годину искушења за билатералне односе земаља. Питањем обавештајне делатности, на основу доступних архивских извора и историографије, баве се чланци др Алексеја Тимофејева „Обавештајна мрежа НКВД/НКГБ у Краљевини Југославији уочи и за време Другог светског рата” (стр. 77–112), који настоји да представи рад одређених обавештајних група у оквиру руске емиграције које су деловале у Београду у Краљевини Југославији уочи и за време Другог светског рата, као и рад др Далибора Денде под насловом „Обавештајна сарадња Краљевине Југославије са западним савезницима (1939–1941)” (стр. 97–112), у коме је аутор указао на мање познате детаље о оба-

вештајној сарадњи Краљевине Југославије са савезницима до Априлског рата 1941. године, посебно апострофирајући активности југословенског војног изасланика у Берлину пуковника Владимира Ваухника. Питањем и значајем 27. марта, његовом пропагандном употребом у Америци, као и супротстављеним гледиштима у тумачењу и употреби овог датума, бавила се др Весна Ђикановић у раду „Између симболике, идеологије и политике – 27. март у политичком животу југословенске емиграције у САД током Другог светског рата” (стр. 143–171). Међу врсним радовима домаћих аутора нашао се и рад руског историчара Сергеја Анатољовича Фаљка који се фокусирао на проучавање историографије о војноинструкторским мисијама под називом „Проучавање историографије о раду војно-инструкторских мисија вођених европских земаља и САД у међуратном периоду (1918–1939)”, (стр. 173–198).

Другу тематску целину Зборника чини шест радова груписаних у поглавље под називом *Рат и дипломатија* (стр. 201–336). Овај сегмент обрађује широки спектар тема. Совјетским погледом на последице југословенског војног слома током Априлског рата и организовањем оружаног отпора против немачке окупације у Србији бавио се професор др Александар Животић у раду „СССР и питање организовања оружаног отпора

немачкој окупацији Србије 1941” (стр. 201–237). Користећи документацију, највећим делом из непознатих извора совјетске провенијенције, аутор је настојао да укаже на постојање различитих совјетских активности које су се реализовале путем војнодипломатских, обавештајних органа и органа Коминтерне чији се утицај испољавао преко илегалне мреже КПЈ. Професор др Арпад Хорњак анализирао је српско-мађарске односе и факторе који су утицали на њихове билатералне односе током Другог светског рата, искључиво користећи мађарске изворе за проучавање овог питања у раду „*Мађарска спољна политика и окупирана Србија у Другом светском рату*” (стр. 239–261). Предмет анализе аутора мср. Бориса Томанића у раду „*Сарадња равногорског покрета са бугарским организацијама и појединцима*” (стр. 261–283) јесу везе четничког покрета Драже Михаиловића са бугарским појединцима, војним и политичким организацијама праћене и диктиране из више центара. Рад је настао на основу архивске грађе српских и бугарских архива, објављених извора и литературе. Истом опусу радова припада и рад др Милана Терзића „*Југословенска краљевска влада и Покрет Драже Михаиловића: Компромиси према партизанском покрету 1943–1944.*” (стр. 285–300), у коме аутор настоји да укаже на тежњу ка стварању компромиса између југосло-

венске краљевске владе, четничког и партизанског покрета у завршној фази рата који је настао као производ њихове неповољне војне и политичке ситуације. Поглавље се завршава радовима два страна аутора – бугарског професора др Бојана Жекова, који се фокусирао на неуспеле бугарске покушаје склапања примирја са савезницима крајем Другог светског рата у раду „*Bulgaria and the Allies 1943–1944, The failed attempt for an armistice*” (стр. 301–316), и пољског аутора др Дариуша Мишевског „*The Polish Government in exile plan to establish a sustainable system of peace and security in Central Europe 1939/1945*” (стр. 317–336), чији се предмет истраживања базирао на плановима пољске владе у егзилу за стварање одрживог система безбедности у Источној и Централној Европи.

Трећа тематска целина Зборника под називом *Окупација и колаборација* (стр. 339–478) садржи такође шест ауторских радова и посвећена је окупацији и колаборацији. Радови из овог одељка доминантно се баве српским искуством ових појава. Истовремено покривају и пропагандни аспект као и потешкоће и изазове који су се јављали приликом регрутовања балканског становништва у СС јединице. У чланку аутора др Радосава Туцовића „*Организација и развој полиције нацистичке Немачке у окупираној Србији (1941–1944)*”

(стр. 339–365), који је настао на необјављеној грађи домаћих и страних архива, као и домаћој и страниј литератури, разматра се развој и структурална организација разноврсних облика окупационих полицијских формација нацистичке Немачке у окупираној Србији. У наредном чланку, под називом „Организација граничне службе у окупираној Србији у Другом светском рату” (стр. 367–384) др Небојше Стамболије, који је настао на основу одговарајуће литературе и архивске грађе Војног архива, Архива Југославије и Историјског архива Београда, систематски је анализиран рад свих формација које су вршиле граничну службу у окупираној Србији за време Другог светског рата. О сродној проблематици наставља да пише и др Александар Стојановић у свом раду „Градација колаборације: Различити облици и интензитет сарадње са окупатором у Србији 1941–1944.” (стр. 385–405) који настоји да представи и анализира случајеве градацијске сарадње са окупатором у Србији. Резултате сопствених истраживања у раду аутор заснива на примарним историјским изворима и научној историографији. О великом уделу Одељења државне пропаганде председништва Министарског савета и његовој значајној улози у креирању политике колаборационистичких власти, путем различитих сегмената кинематографске

делатности и специфичних пропагандних садржаја, пише др Маријана Мраовић у чланку „Кинематографска делатност као облик пропаганде Недићеве владе у окупираној Србији 1941–1944. године” (407–432). Кроз чланак специфичног наслова „Дођите да лочете српску крв, хијене америчке!” Савезничко бомбардовање Србије 1943–1944. и пропаганда колаборационистичке штампе” (стр. 433–451), др Милош Тимотијевић је указао на страдања цивила и разарање градова током савезничког бомбардовања Србије за време немачке окупације које је довело до снажне антизападне пропаганде колаборационистичке владе Милана Недића. Аутор у први план истиче ставове колаборационистичке штампе која је непрекидно апострофирала Британце као нападача, док је Американце ретко помињала, упркос чињеници да је њихова авијација највише бомбардовала градове у окупираној Србији. Последњи рад ове тематске целине којим се завршава први том публикације је припада руском аутору др Дмитрију Алексејевичу Фролову „Проблеми адаптације и специфичности немачког доживљаја добровољаца са Балкана у СС јединицама” (стр. 453–478) у коме аутор потанко анализира све потешкоће и изазове који су постојали приликом регрутовања балканског становништва у СС јединице.

Други том Зборника почиње четвртом и највећом тематском целином под насловом „*Ратне операције и покрети отпора*” (стр. 13–181). Састоји се од осам радова, од којих су пет потписали страни аутори. Ова целина обрађује неколико различитих случајева војних операција на Источном и Балканском фронту. Поглавље започиње радом румунског аутора др Мануела Станескуа „*Romanian-German military relations during the campaign for the conquest of Odessa august/October 1941*” (стр. 13–27), који се бавио проучавањем еволуције немачко-румунских односа, од њихове сарадње на Источном фронту, са тежиштем на совјетској анексији Бесарабије и Буковине. Студиозном анализом совјетског опкољавања немачких снага током зиме 1943. године, уз коришћење богате архивске грађе руских архива, бавили су се у коауторском раду „*Окружење немачких трупа у рејону Касторног и Горшченог у зиму 1943. године. Почетна фаза формирања линије фронта код Курска*” (стр. 29–61), др Валериј Николаевич Замулин и Виктор Валерјевич Замулин. Словеначки историчар др Блаж Торкар је у чланку под насловом „*German anti-guerrilla operations against Slovenian partisans the Battle of the mountain of Rdeči Rob (20–22. august 1944)*” (стр. 63–78) настајао да анализира и укаже на тешке борбе словеначке партизанске бригаде „Симон Грегорчић” са немачким првим ба-

таљоном које су се водиле крајем августа 1944. године на подручју Рдечега Роба, а током којих је словеначка бригада претрпела велике губитке. Рад домаћег аутора др Радета Ристановића „*Урбана герила – пример комунистичког и равногорског покрета отпора у Београду 1941–1944*” (стр. 79–105) фокусиран је на анализу свих фактора, модела и капацитета партизанског и равногорског покрета који су представљали главни предуслов и омогућили њихов рад и деловање у условима окупираног града. Своја сазнања аутор темељи на богатој архивској документацији. Расветљавањем завршних операција у Југославији на просторима Сремског фронта и његовим пробојем, 12. и 13. априла 1945. године, као и реорганизацијом Народно-ослободилачке војске, од партизанског покрета у регуларну војску – Југословенску армију, опремљену савременим наоружањем и борбеном техником, бавио се пуковник др Слободан Ђукић. Његов ауторски чланак под именом „*Сремски фронт 1944–1945. године*” (стр. 107–123) настао је као продукт опсежних истраживања грађе Војног архива у Београду. О заузимању Беча, тзв. друге престонице Трећег рајха од стране јединица Другог украјинског фронта, априла 1945, и његовој неуспелој одбрани, уз жртве од 18 000 погинулих и преко 50 000 рањених, пише аустријски бригадни генерал др Марио Кри-

стијан Ортнер у раду „*The Vienna offensive, April 1945*” (стр. 125–142). Иначе, у совјетској историографији ова офанзива је позната под називом Бечка офанзива односно Бечка операција. Детаљном анализом уништавања југословенских војноиндустријских капацитета током Другог светског рата, на основу архивске грађе похрањене пре свега у Војном архиву и Архиву Југославије, бавио се историчар др Марко Милетић у истоименом раду (стр. 143–163). Милетић је покушао да укаже на рефлексије тих губитака, односно њихов одраз на завршне војне операције вођене на југословенском простору. У последњем чланку четврте тематске целине, немачка поручница мастер Хелене Хелт је скренула пажњу на „*Завршетак Другог светског рата у Потсдаму*” који сматра процесом. Истовремено се бавила компаративном анализом британског напада из ваздуха на Потсдам и совјетског са копна, који су се дешавали истовремено, као и преиспитивањем одлуке о непроглашавању Потсдама 1945. године за „отворени град”.

Пету тематску целину под називом *Личности* (стр. 185–273) чине четири чланака посвећена неколицини живописних и сложених личности из партизанског покрета, као и припадницима полицијског апарата српског квислиншког режима. Најистакнутији међу њима био је Милован Ђилас. Први рад у овој целини, аутора

др Наташе Милићевић „*Између колаборационизма и патриотизма: Комесар Дарко Петровић 1941–1944*” (стр. 185–205) бави се животом и радом једног колаборационисте у Србији који се налазио на челу Комесаријата за цене и наднице, установе од велике важности, како за немачке, тако и за српске привредне интересе. Захваљујући ауторкиним анализама и истраживањима, дошло се до нових података и чињеница помоћу којих је омогућена реконструкција слике о сарадњи са окупатором кроз лик и дело појединца, блиског сарадника Димитрија Љотића.

Велика „провала” комунистичке организације и партизанске акције у Шапцу и његовој околини 1941. и 1942. године од стране немачких војних снага и колаборационистичке управе и издаја у партизанским редовима тема је рада др Сање Петровић Теодосијевић „*Ко је био Милисав Борђошки, Велика провала комунистичке организације и партизанке акције у Шапцу и околини јануара 1942. године*” (стр. 207–229). Ауторка је овим радом покушала да расветли полицијски досије још једног квислинга, наводно бившег партизана тзв. Милисав Борђошког, одговорног за „откуцавање” немачкој полицији скоро три стотине имена особа блиских КПЈ, скојевској организацији и партизанском одреду, као и идентитет особе која се крила иза лажног имена Милисав Борђошког. Исто-

времено, и ауторка др Ена Мирковић се у раду под називом „Полиција-сарадници НОП-а у окупираном Београду за време Другог светског рата” (стр. 233–255) бави објективном анализом активности и доприноса полицајаца сарадника НОП-а комунистичком покрету у Београду, као и њиховим различитим нивоима сарадње који су текли од врбовања стражара у затворима до сарадње са полицијским агентима. Последњи рад у овој тематској целини је чланак др Александра В. Милетића „Политички шеф војне мисије Милован Ђилас у СССР-у 1944. ” (стр. 257–273), кроз који је аутор настојао да анализира индивидуални допринос историјских личности у спровођењу првих корака тзв. војне или ратне дипломатије нове југословенске државе за време Другог светског рата. Једна од њих је био управо Милован Ђилас, неформални шеф војне мисије у СССР-у 1944. године, чија се улога показала као добар пример важности деловања поверљивих људи у преломним историјским ситуацијама.

Последње две тематске целине Зборника су и најмање. Шесту, под насловом *После рата* (стр. 277–365), чине четири рада која обрађују питања односа и праксе КПЈ у вези са одузимањем имовине припадника окупационих снага и њихових сарадника, избегличким питањем у Босни и Херцеговини и југословенско-италијанским преговорима о питању

ослобађања осуђених током рата. О сплету међународних околности у којима се нашла Комунистичка партија Југославије крајем 1944. године и започињању процеса трансформације друштва кроз национализацију приватног капитала писао је др Александар Ракоњац у раду „Комунистичка партија Југославије, међународне околности и конфискација имовине окупатора и његових сарадника као мере револуционарног преображаја друштва (1944–1945)” (стр. 277–297). Знања до којих је дошао у овом раду аутор темељи на релевантној архивској грађи фондова Архива Југославије и адекватној литератури. Драженко Ђуровић настојао је да својим радом „Револуционарна власт и избегличко питање у Босни и Херцеговини 1945–1946. године” (стр. 299–315) укаже на многобројне факторе који су утицали на различит однос комунистичке партије Југославије према српском и муслиманском избеглиштву. Аутор је студиозном анализом покушао да образложи поступке народне власти који су указивали да се решавање избегличког питања искључиво налазило у служби ширег идеолошко-политичког концепта националног уједначавања, односно изградње југословенске националне федерације. Пуковник др Миљан Милкић се у свом чланку „Југословенско-италијански преговори о ослобађању лица осуђених током Другог светског рата”

(стр. 317–337) бавио анализом процеса дипломатског преговарања, између југословенских и италијанских представника који је имао за последицу потписивање реципрочног Указа о помиловању осуђених лица. Реконструкција колонизације породица демобилизованих бораца у Војводини, као и целокупна проблематика која је искрсла том приликом представља тему рада ауторке др Иване Добривојевић Томић у чланку под називом „У потрази за бољом будућношћу. Насељавање колониста у Војводини у првим годинама након Другог светског рата” (стр. 339–361).

Последње поглавље Зборника под називом *Историографија и култура сећања* (стр. 365–431) обухвата три рада. Ауторка др Татјана Милошевић својим радом „Геноцид Независне Државе Хрватске над српским народом у истраживањима Војноисторијског института” (стр. 365–383) покушава да скрене пажњу на ову комплексну тему, дуго година запустену у југословенској историографији и да допринесе расветљавању злочина и геноцида почињених над српским становништвом током Другог светског рата. Анализирајући велики број радова објављених у ВИГ-у, посвећених геноциду, ауторка настоји да сачува од заборавља једно тамно поглавље историје о коме се дуго ћутало ради мира и очувања равнотеже југословенске федерације. У претпоследњем коауторском ра-

ду „Дранси и Старо Сајмиште: За што и како треба учити о Холокаусту у 21. веку?” (стр. 383–407), другог тома Зборника, др Невена Даковић и др Александра Колаковић анализирају и компарирају два логора – Дранси и Старо Сајмиште. Ауторке се баве путевима меморијализације, политиком сећања у две државе, измењеном улогом медијатизованог сећања од аналогних до дигиталних медија. Посебна пажња посвећена је модалитетима едукације о Холокаусту кроз школску наставу, али и неформалне путеве стицања знања на основу филмова, уметности и фикције као начина конструисања сећања у памћењу будућних генерација. Последњи рад у Зборнику је чланак др Милане Живановић „Сећање на учешће Руса у покрету отпора и ослободилачким операцијама у Југославији” (стр. 409–431), посвећен изучавању промена у југословенској култури сећања на деловање и улогу припадника руског народа – руских емиграната у борбама против окупатора и бораца Црвене армије у војним операцијама 1944–1945. године.

У овом тематском зборнику аутори радова из десет земаља су кроз тридесет и осам радова изнели нове чињенице, тумачења и обиље нових релевантних података који се односе на Други светски рат. Захваљујући резултатима својих истраживања пружили су велики допринос академској заједници, али и широј јавности, како

би се боље разумео глобални ратни сукоб као кључни период наше новије историје. Истовремено су допринели и огољавању неких стереотипа везаних за историјску науку, који су присутни у широј јавности. Упркос временској дистанци од седам и по деценија од

завршетка Другог светског рата, његови исходи и сећања и данас настављају да обликују нашу стварност и често подсећају на све нехумане и мрачне стране које човечанство може да изнедри.

Др Татјана Милошевић

**Милена Гостовић, *Косовски вилајет*
1879–1900. Годишњи извештаји (салнаме),
Матица српска, Нови Сад, 2021, 226 стр.**

Први научни кораци младе историчарке Милене Гостовић начињени су монографијом *Косовски вилајет 1879–1900. Годишњи извештаји (салнаме)*. Овај измењен и допуњен текст њеног мастер рада, одбрањеног на Филозофском факултету у Новом Саду 2019. године, представља резултат рада на документима османске провенијенције, годишњацима Косовског вилајета (осм. *Salname-i Vilayet-i Kosova*), општим годишњацима Министарства просвете (осм. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*) и пописним регистрима (осм. *Nüfus Defteri*). Салнаме, односно годишњаци или алманаси, нису представљали непознаницу у домаћој историографији. На нашим просторима први је Мехмед Ханџић, још давне 1942. године, указао на њихову фактографску вредност. Међутим, било је потребно да прође двадесет година до следећег помена салнама у југословенској историографији. Нешто касније, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, Скендер Ризај је користио салнаме у проучавању демографских прилика Косовског вилајета у последњој четвртини 19. века и у првој деценији 20. века, када је интересовање за ову врсту извора и завршено. Како

сама ауторка истиче, њихов садржај никада није у потпуности анализиран и објављен у преводу или транслитерацији. Према томе, централно место у монографији заузима питање кредибилности покрајинских салнама као историјских извора у изучавању прошлости Косовског вилајета. Указавши на богатство и разноликост података садржаних у салнамама, ауторка је ограничила своје истраживање на реконструкцију административне, војне, просветне организације и демографске структуре вилајета, остављајући економски аспект провинције за нека друга истраживања. Композицију монографије чине четири тематски заокружена поглавља, прилози као посебно, односно пето поглавље, речник османских термина, списак скраћеница, библиографија, именски регистар и регистар географских одредница.

У првом поглављу, *Век реформи* (стр. 13–40), ауторка приказује политичке, етничке и професионалне супротности које су отежавале правилан рад османске администрације на спровођењу реформи унутар Косовског вилајета. Реформе које су имале за циљ да ускладе надлежности у провинцији са законима ради

ефикасније контроле центра над периферијом нису дале очекиване резултате на терену. Узроке неуспеха реформи ауторка налази у неадекватно дефинисаној извршној одговорности, и у отпору свих етничких групација, услед неиспуњавања њихових захтева, као и у отпору локалних муслиманских група које су штитиле повлашћени статус. Сарадња између османске администрације и припадника Призренске лиге ради консолидације централне власти у Косовском вилајету показује да је била реч о привременим политичким савезима променљивог успеха. Неретко, поред српског становништва, мета насиља Албанаца били су и локални представници османске власти. Под наведеним околностима српско становништво се налазило у незавидном положају, тражећи заштиту српске владе посредством конзулата успостављених након склапања Привремене конзуларне конвенције 1886. године. Међутим, до насиља није долазило само између припадника муслиманских и немуслиманских заједница. Након Берлинског конгреса отворено је „македонско питање“, место преплитања националних интереса балканских држава. Сукоб српске, бугарске и грчке политике није остао у оквирима просветног и пропагандног рада; убрзо добија и оружани карактер. Из тога ауторка закључује да је анархија представљала реалност Косовског вилајета, од-

ражавајући неспособност централне власти да одговори на изазове у провинцији, засноване на политичким, конфесионалним и етничким супротностима. У наставку рада следи детаљнији приказ садржаја и структуре *Годишњака Косовског вилајета* и *Годишњака Министарства јавног образовања*. Поглавље се завршава приказом развојног процеса усвајања модерног концепта пописа становништва који је спровела османска администрација.

Друго поглавље (стр. 40–87), које је и најобимније, бави се административном и војном управом Косовског вилајета. Османска централна власт, односно бирократија стасала у доба Танзимата, донела је низ уредби, попут *Уредбе о управи у вилајетима* (1864), *Уредбе о општој управи у вилајетима* (1871) и *Уредбе о нахијама* (1876), са циљем да се реорганизује административна структура Царства ради успостављања што ефикасније контроле центра над периферијом и отклањања споредних ауторитета на локалу, насталих у транзиционом периоду. Као резултат административног реструктурисања, образован је Косовски вилајет 1877. године. Под утицајем политичких, друштвених и економских прилика долазило је до честих промена унутар административне организације вилајета. Уз помоћ салнама Косовског вилајета, ауторка прати промене у континуитету на административном нивоу.

Тако видимо да долази до промене административног центра 1888. године, када је седиште валије премештено из Приштине у Скопље. Све ове промене предузете су ради успостављања ефикасније контроле и јачања ауторитета престонице који је опониран од локалних муслиманских елита, закључује ауторка. Затим, следи приказ организационе структуре администрације у Косовском вилајету, од највишег ка најнижем управном нивоу, односно од вилајета ка нахији. Валија је делио власт са Управним саветом на нивоу вилајета, чији састав је био прописан законом. Управни савет су чинили постављени и изборни чланови, а законом је било прописано бирање по два члана из редова муслиманских и немуслиманских поданика у провинцији. Међутим, како ауторка примећује, наведени принцип није доследно поштован. Она указује на непоштовање принципа једнакости у корист муслимана. Једини изузетак представља састав Управног савета санџака Приштина у 1893. години, када је било више немуслиманских изборних чланова. Нерегуларности су забележене и у случају правосуђа, где није била спроведена адекватна заступљеност немуслиманских и муслиманских поротника. Према речима Гостовићеве, њихово присуство је требало симболично да илуструје равноправност свих османских грађана. Иако је један од

основних принципа модернизацијског рада османске бирократије у 19. веку била подела цивилних и војних власти, ауторка је приметила одступања на примеру Косовског вилајета. У областима захваћеним немирима, представници војних власти су обједињавали војне и цивилне надлежности. Такав случај је забележен у казама Ђаковица, Беране, Рожаје, Гусиње и у санџаку Пљевља. Нарочиту пажњу ауторка посвећује организацији војне полиције, односно жандармерије. Излаже њену управну структуру, распоред и бројност јединица. Поред жандармерије, годишњаци садрже податке о распореду трупа османске регуларне војске, не наводећи њихово бројно стање. Услед честих нереда у вилајету, централна власт је била приморана на слање додатних трупа у виду појачања. Према томе, Гостовићева сматра да салнаме не одражавају реално стање војне моћи османских власти на терену. Табеле које се налазе у овом поглављу садрже податке о органима војне управе, члановима Одбора за војна питања и о распореду и бројности батаљона пешадије и коњице војне полиције у Косовском вилајету.

У трећем поглављу, *Демографска структура* (стр. 87–107), Гостовићева формулише недостатке покрајинских салнама и пописних регистара, као историјских извора, у три тачке: 1) није извршен темељан попис целокуп-

не територије Царства, услед неприступачности појединих крајева или отпора локалног становништва; 2) недоследан је принцип поимања верско-етничке припадности поданика и 3) неадекватно су праћене демографске промене од стране османске администрације. Нарочито се задржава на питању верско-етничке припадности. Наиме, османска администрација је, приликом пописа становништва, делила поданике према припадности одређеном милету, који је представљао специфичну етничко-религијску симбиозу заједница. Услед непостојања српског милета, српско становништво је уписивано у православни или бугарски милет. Ауторка претпоставља да је значајан део чиновника долазио из азијског дела Царства, што објашњава занемаривање разлика између православног и бугарског милета. Према томе, пописна комисија је сматрала меродавним исказе пописиваног становништва. Због тога је историјска вредност османских демографских цензуса одбацивана у српској историографији, закључује ауторка. На посредан начин она нуди ново читање представљених извора. Тако у приређеним демографским статистикама из пописног регистра из периода 1881–1893. године не наилазимо на постојање православног становништва у Новопазарском, Приштинском и Пећком санџаку. Могло би се закључу-

чити да је у тим областима српско становништво уписано у бугарски милет, јер је мала вероватноћа да су Бугари чинили 42% популације у Новопазарском санџаку (!). Уколико се упореде статистике из наведеног пописног регистра и салнаме за Косовски вилајет из 1893. године – узевши у обзир ограничавајуће факторе са којима се османска администрација суочавала на терену – одступања нису била велика. Према салнами из 1893. године, број муслимана је износио 507.079, а немуслимана, у које су, поред припадника православног и бугарског милета, убрајани и припадници католичког, протестантског и јеврејског милета, био је 340.122 становника. Док је у пописном регистру из 1881–1893. године забележен знатно мањи број муслимана – 432.178, код православног и бугарског милета тај број је износио 312.122 становника. Према томе, ауторка сматра да су аргументи у балканским историографијама о манипулацијама демографским статистикама од стране османске администрације недовољно поткрепљени. Разматрани извори су одражавали потребу државе за стицањем што прецизнијих сазнања о војном и економском потенцијалу државе. Уз критички приступ, османске статистике представљају свакако поузданији извор демографских података у односу на процене наста-

ле из пера европских агената и националних радника.

Образовање је заузимало значајно место у деветнаестовековним реформама Османског царства. Управо је у секуларним школама стасавао чиновнички кадар неопходан за изградњу модерне државе, са крајњим циљем централизаторске политике Османског царства. Развој секуларног образовања, напореда са верским, може се пратити у претпоследњем поглављу, под насловом *Образовни систем* (стр. 107–125). Изградњом секуларног образовног система, неопходног за стварање чиновничког кадра, држава није одлучила да укине верско образовање. Верске школе, под контролом улеме, постојале су упореда са секуларним школама, све до распада Царства. Тежња просветне политике хамидовске ере била је стварање нове друштвене базе која би била у стању да парира национализму широм Царства, наводи ауторка. Османски просветни систем достиже експанзију у последњој деценији 19. века. У Косовском вилајету тежиште је било на изградњи верских школа ради парирања утицају школа које су припадале немуслиманским мањинама. Тенденција централизације образовног система огледала се кроз организацију просветне управе на локалном нивоу. И у погледу Управних савета за образовање није поштован принцип једнаке заступљености

свих поданика Царства, закључује ауторка. Поредећи званичне статистике из салнами и податке који су достављени Министарству иностраних дела Краљевине Србије, ауторка примећује неслагања. Она сматра да је, вероватно, део српских народних школа, не поседујући дозволу за рад од османских власти, радио у илегалу.

Пето поглавље, уједно и последње, чине *Прилози* (стр. 125–169), као плод истраживачког рада Милене Гостовић. Поглавље садржи пописе управника санџака, каза и нахија у Косовском вилајету, према хронолошком реду. Затим, следе листе војних команданата Косовског вилајета и демографске статистике настале као резултат рада пописних комисија. Највише простора ауторка је посветила распореду и структури школског система на простору вилајета, као и броју њихових ученика.

Монографијом *Косовски вилајет 1879–1900. Годишњи извештаји (салнаме)* Милена Гостовић скренула је пажњу домаћој научној јавности на вредност мање познатих историјских извора. Приказана студија представља значајан допринос српској историографији, расветливши мање позната поглавља у прошлости српског народа под османском влашћу. Нарочита вредност њеног истраживачког рада лежи у приређеним званичним османским статистикама које је учи-

нила доступним широј и ужој научној јавности. Недостаци испитиваних извора нису обесхрабрујући, напротив, ауторка шаље охра-

брујуће позиве за даља истраживања.

Стефан Шипка

Петар Драгишић, *Зидари туђе среће. Београдска штампа о економском емигрирању из Југославије у Западну Европу крајем шездесетих и почетком седамдесетих година*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2019, 264 стр.

Монографија др Петра Драгишића резултат је његовог дугогодишњег истраживачког рада. За питања економске емиграције из социјалистичке Југославије аутор се заинтересовао још у раној младости, пошто је често био у контакту са гастарбајтерима, у њиховом окружењу. Тема о којој аутор пише није нова у српској и југословенској историографији, будући да су се пре Драгишића њом бавили и: Иво Баучић и Живко Маравић (*Враћање и запошљавање вањских миграната из СР Хрватске*, Загреб 1971), затим Милена Приморац (*Страни радници. Социолошки аспекти привремене економске емиграције*, Београд 1980), Радмила Радић (*Држава и верске заједнице 1945–1970*, Београд 2002), Бојан Димитријевић („Историјски аспекти тероризма у Србији“, *Историја 20. века* 1 (2008), 131–140), Владимир Ивановић, (*Југославија и СР Немачка, 1967–1973. Између идеологије и прагматизма*, Београд 2009), Весна Ђикановић (*Исељавање у Сједињене Америчке Државе. Југословенско искуство 1918–1941*, Београд 2012), Срђан Цветковић („Те-

роризам и југословенска политичка емиграција“, *Историја 20. века* 2 (2014), 171–197) као и други аутори. И сам Драгишић претходно је објавио неколико мањих текстова на ову тему, од којих издвајамо „Југословенска народна армија и економско емигрирање из Југославије почетком седамдесетих година“ (*Војноисторијски гласник*, 2 (2020), 195–212). За писање књиге коју представљамо аутор је користио грађу из Архива Југославије, док је истраживање засводио радом на новинама и часописима у библиотекама. Кроз анализу текстова кључних новина и часописа (*Политика*, *Борба*, *НИН*, *Економска политика* итд) он скицира перцепцију југословенске/српске јавности о најважнијим сегментима економског емигрирања.

Садржина књиге подељена је на пет целина, укључујући предговор и увод. Свако поглавље састоји се од низа подтема. На крају рада је закључак, а након енглеског сажетка, у оквиру прилога, наводе се два документа из Савезног секретаријата за информације и Државног секретаријата за

инострани послове који су преузети из Архива Југославије и фонда Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ). Они садрже извештаје из Западне Европе о начину на који се на терену одржава делатност на информативно-пропагандном и културно-забавном сектору органа и организација у земљи. Извештаји су били примани од генералних конзулата у Клагенфурту, Цириху, Грацу, Гетеборгу, Минхену и Штутгарту, као и амбасада СФРЈ у Стокхолму, Бриселу, Паризу, Берну и Конзулата СФРЈ у Фрајбургу.

Драгишић је у предговору поставио тему у глобални и савремени контекст, осврнувши се на мигрантску кризу 2015. године. Према њему, од половине шездесетих до почетка седамдесетих година двадесетог века историја Југославије је била обележена одласком око милион миграната на привремени рад у Западну и Средњу Европу. Највише се одлазило у Савезну Републику Немачку, Француску, Аустрију и Швајцарску. С једне стране, радило се, углавном, о неквалификованој радној снази, док су, с друге стране, југословенску неквалификовану радну снагу дочекали западноевропски велегради и њихова развијена привреда. Био је то сусрет два различита ентитета. Њихова сарадња била је мотивисана обостраном жељом за већом зарадом. Уз то, постојали су и извесни компромиси: развијени део

Европе морао је да трпи гастарбајтере из друге културолошке, политичке и идеолошке средине, док су они морали да пристану на статус „грађана другог реда”. У предговору аутор образлаже и методологију коришћења штампе која је имала, поред осталог, друштвену функцију, функцију огледала јавног мњења. При томе, даје осврт на коришћене изворе и литературу.

У уводу аутор настоји да читаоцу представи јасне и прецизне узроке емигрирања из Југославије, као и статистичке податке радне емиграције током шездесетих и почетком седамдесетих година. Пружа и адекватан одговор на питање о заради и штедњи „печелбара”. Привредна реформа средином 60-их година двадесетог века представљала је систем са принципима тржишне економије услед које је дошло до великог броја незапослених. Суочени са проблемима у пласирању роба и услуга, југословенски привредни субјекти су, у покушају одржавања нивоа зарада запослених, обуставили запошљавање нових радника, али и отпуштали део запослених. Решење је нађено у одласку дела радне снаге из земље, уз задржавање висококвалификоване радне снаге. Према аутору, просечна зарада југословенских радника у иностранству била је два до три пута већа од просечне зараде у Југославији. Године 1971. југословенски радници у иностранству

држали су у југословенским банкама око 650 милиона долара, што је представљало увећање од скоро 50% у односу на претходну годину. Две доминантне валуте у којима се штедело биле су немачка марка и аустријски шилинг.

Прво поглавље монографије говори о положају југословенских радника у западноевропским земљама. Због снаге своје економије, која је била у стању да понуди доста радних места, Савезна Република Немачка била је мека за Југословене. Аутор указује и на лоша искуства оних који су без много размишљања допуштали да им посао проналазе сумњиви посредници. Гастарбајтери су најчешће одлазили у Аустрију. Само у Бечу је радило око 50.000 Југословена. То су већином били неквалификовани радници, старости између 30 и 35 година. Око 40 хиљада југословенских гастарбајтера имало је регулисан статус у Француској, а најбољу позицију имали су радници у великим национализованим компанијама, где су зарађивали од 750 до 1000 франака. Највише Југословена радило је у Паризу и околини француске престонице, те у регијама Средње Лоаре и Нормандије, најчешће у индустрији и услужним делатностима. Швајцарска је такође била важна дестинација за емигранте. Удео квалификованих и висококвалификованих радника у тој земљи износио је чак 60%. Швајцарци су настојали да странце који су

им били потребни одговоре од намере да се врате у домовину, па су им давали држављанство. Такође, аутор наводи разматрања о корисности и штетности радних миграција која су се јављала у штампи. У домаћој јавности се сматрало да квалификованим радницима треба забранити одлазак из Југославије, док се неквалификованима то могло допустити уколико нису могли да се запосле у земљи.

Друго поглавље бави се погледима власти на различите аспекте одласка југословенских радника на привремени рад у иностранство. Југословенске институције које су водиле бригу о њима били су конзулати, Завод за запошљавање (Биро) и Комитет за питања спољних миграција. Године 1969. отворено је чак 11 југословенских конзулата у земљама, односно градовима са великим бројем емиграната, као што су били Лион, Франкфурт, Салцбург и други. Аутор говори о написима у штампи у којима се разматрало како да се стручњаци задрже у земљи, о уметницима као високообразованој групи емиграната, о гастарбајтерским породицама, као и о аудио-визуелним изворима који су им били доступни. Године 1973. у Западној Немачкој и Француској живело је око 20.000 уметника, највише из Србије и Хрватске. Постојала је могућност праћења југословенских радио-станица, а и дистрибуција књига и филмо-

ва била је задовољавајућа. Допунска настава за гастарбајтерску децу била је од велике важности због очувања националне свести. Због тога су предавачи најчешће бирани на конкурсима у Југославији. Процес повратка био је у потпуној сенци масовне економске емиграције из земље, пре свега услед малог броја оних који су се, у другој половини шездесетих и почетком седамдесетих година, враћали у земљу.

Треће поглавље говори о свакодневном животу у емиграцији. Штампана гласила често су се бавила истраживањем мотива емигрирања. Један од најчешћих одговора на питање о разлозима за одлазак из земље био је: „Ишли су и други, па сам и ја одлучио”, али би се затим признавало да је основни разлог посо. На наговор службеника из Бироа за запошљавање отишло је свега 1,30% радника. На основу анкете коју је пренела *Борба*, само мањи број Југословена на привременом раду у иностранству одлазио је у кафане, углавном оне чији су власници били Југословени. Гастарбајтери из Италије, Грчке, Турске и Шпаније су, за разлику од Југословена, крајем 60-их година имали и културне центре и домове, у којима су могли да проводе слободно време. Истраживања колеге Петра Драгишића показују да су у Бечу, у лето 1972. године, гастарбајтери учествовали у викенд-прославама којима су обележаване разне друштвене

манифестације. Широка мрежа југословенских ресторана у Западној Европи нудила је гастарбајтерима простор за хедонистичко „убијање времена”. Било је то место динамичног и посредног контакта са завичајем, о чему сведочи и једно сведочанство: „Најтежи је живот после рада. Куд ћеш на другу страну него у кафану. Добро се попије, поједе. Викендом, поготово суботом увече, потроши се доста. Најрадије играмо српска народна кола. Сви играју. Многи се тако и заљубе. Забораве децу и жене код куће. Пијемо, углавном, виски са ледом”. Било је и примера да су људи одустајали од живота јер нису могли да се прилагоде новим околностима. У штампи су разматране и економске, политичке, идеолошке и приватне потребе радника на привременом раду.

Драгишић закључује да се београдске новине и часописи нису супротстављали економском емигрирању из Југославије. Ипак, у појединим текстовима могао се уочити став о штетности емигрирања висококвалификованих кадрова. Ауторов крајњи закључак јесте да је свака прича о миграцијама непотпуна без крајње евалуације њених последица на живот оних људи који су се одлучили на такав корак. Да ли су гастарбајтери довољно зарадили? Уколико јесу, да ли је то било вредно одрицања и инвестираних мука? На ова питања штампа није дала одговор, јер је то, поред оста-

лог, зависило од појединца. Књигу Петра Драгишића препоручујемо стручној и широј читалачкој публици, будући да она представља сигуран темељ и инструктив-

ни путоказ за бављење темом економске емиграције из социјалистичке Југославије.

Кристина Бијелић

Информације

НАУЧНИ СКУП СА МЕЂУНАРОДНИМ УЧЕШЋЕМ „80 ГОДИНА ОД ПОГРОМА У ВЕЛИКОЈ РАЦИЈИ – КОРАК ДАЉЕ КА ЗАЈЕДНИЧКОЈ БУДУЋНОСТИ”, НОВИ САД, 2. ФЕБРУАР 2022. ГОДИНЕ

У Новом Саду је у организацији Покрајинског заштитника грађана – омбудсмана и Матице српске, 2. фебруара 2022. године, одржан научни скуп са међународним учешћем под називом „80 година од погрома у Великој рацији – корак даље ка заједничкој будућности”. Новосадска рација један је од најстрашнијих злочина који се догодио током мађарске окупације југословенског дела Бачке. Од 4. до 29. јануара 1942. године, у Новом Саду и околним местима више од 4.500 Срба, Јевреја и Рома убијено је на зверски начин и бачено под лед Дунава и Тисе. Ова рација једна је од болних тема у историји српско-мађарских односа. Циљ организатора био је, стога, да се окупе сви релевантни учесници из академске, научне и истраживачке делатности, као и представници институција и организација који би својим радовима, дебатама и дискусијама допринели подизању свести у друштву о овој теми. На отварању скупа окупљенима су се обратили проф. др Драган Станић, председник Матице српске, проф. др Зоран Павловић, покрајински заштитник грађана – омбудсман и проф. др Зоран Милошевић, покрајински секретар за високо образовање и научноистраживачку делатност.

Рад скупа био је организован у три панела. На првом панелу, под називом „Кривична дела против човечности и других добара заштићених међународним правом”, учествовали су: академик Тибор Варади, проф. др Зоран Павловић, проф. др Александар Касаш, проф. др Јован Ђирић, проф. др Тамаш Корхец, проф. др Драган Јовашевић, проф. др Невена Даковић, проф. др Ђорђе Лопичић, проф. др Јелена Лопичић Јанчић, проф. др Вељко Турањанин, доц. др Александар Стевановић, др Габор Штајнер, др Ралука Колојара и др Барна Мишколци. На другом панелу, који је носио назив „Суђење за ратне злочине и доказивање (став праксе и јавности)”, учествовали су представници судства и јавног тужилаштва. Учесници трећег панела – „Корак даље ка сећању” били су: проф. др Слободан Бјелица, проф. др Милана Љубичић, проф. др Даниела Арсеновић, др Предраг М. Вајагић, Иван Негришорац, Мирко Станишић, Петар Ђурђев,

Душан Михалек и, као представник Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране, пуковник доц. др Далибор Денда, који је говорио на тему „Злочин у Сиригу 13. и 14. априла 1941. године: почетак погрома над Србима у Бачкој”.

Једно од најинтересантнијих излагања у вези са основном темом скупа имао је академик Тибор Варади, који је истакао да су страхоте рације толико очигледне да су чак и код починитеља побудиле потребу да се правда задовољи. Према његовим наводима, Хортијева власт је, после дугог оклевања, покренула поступак у коме је тражена смртна казна за починиоце који су побегли у Немачку. Варади је навео да је у оквиру тог поступка осуђено десетак починилаца и да је затражена екстрадиција главних криваца. Међутим, они нису изручени већ су се вратили у Будимпешту са Хитлеровом војском као војници SS-а. Након њиховог повратка убијен је Јанош Киш, један од судија војног суда у Пешти, који је требало да суди главним починиоцима злочина у рацији. Варади је указао и на неке противуречности у вези са кривичним поступцима које су југословенске власти водиле тим поводом. Наиме, у тим процесима на смрт су осуђени и Милан Поповић и Лео Деак који су, као посланици у мађарском парламенту, заједно са Бајчи Жилинским жестоко осудили рацију. Варади је напоменуо да овакве теме не треба препустити „безумнима који негирају рацију и Холокауст”, као и да „нормални истраживачи немају чега да се плаше”, те да се суштина не би мењала ако би се утврдило да су пресуде Деаку и Поповићу биле „више плод заноса него правде”. Утврђивањем те чињенице, по Варадију, не би се угрозила аутентичност пресуда непосредним починиоцима злочина, већ би на тај начин истина постала још уверљивија. Скуп о Новосадској рацији изузетно је важан, јер је пружио могућност за дијалог између српских и мађарских стручњака у вези са овом болном темом из области међусобних односа два народа. Радови учесника скупа објављени су у тематском зборнику који је изашао из штампе у новембру 2022. године.

пуковник др Далибор Денда

НАУЧНИ СКУП „110 ГОДИНА ОД МОБИЛИЗАЦИЈЕ ГВОЗДЕНОГ ПУКА У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА СРБИЈЕ – СРПСКА ВОЈСКА У ИСТОРИЈИ И ТРАДИЦИЈИ”, ПРОКУПЉЕ, 7–9. ОКТОБАР 2022. ГОДИНЕ

У организацији Народног музеја Топлице Прокупље, Огранка САНУ у Нишу и Музејског друштва Србије – Секције историчара, у Прокупљу је од 7. до 9. октобра 2022. године одржан научни скуп „110 година од мобилизације Гвозденог пука у ослободилачким ратовима Србије – српска војска у историји и традицији”. Из Института за стратегијска истраживања на конференцији су учествовали пуковник доц. др Далибор Денда, научни сарадник у Одељењу за војну историју, и др Маријана Мраовић, архивски саветник из Војног архива. Скуп је имао јубиларни карактер и био је посвећен обележавању сто десет година од почетка Првог балканског рата. Поднето је деветнаест излагања музејских, универзитетских и архивских радника из Сомбора, Берана, Београда, Ваљева, Ниша, Косовске Митровице, Прокупља, Јагодине, Александровца, Крушевца и Зајечара.

На отварању научног скупа, 7. октобра, присутнима су се обратили виши кустос Драган Поповић, директор Народног музеја Топлице Прокупље, проф. др Драган Жунић, координатор активности у Огранку САНУ у Нишу и музејски саветник Дарко Жарић, председник Организационог одбора скупа. Прва сесија отворена је излагањем Горана С. Киковића, историчара из Берана, на тему „Улога Васојевићких бригада црногорске војске у Балканским ратовима 1912–1913 године (ослобађање доњих Васојевића, Метохије од Турака, улога у Брегалничкој бици 1913. и помоћ српској војсци у борби против Бугара)”. Затим је др Маријана Т. Мраовић, архивски саветник из Војног архива Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране, представила свој рад „Фундус Војног архива као сведочанство о историјату Гвозденог пука у балканским ратовима и у Првом светском рату”. Након ње је др Владимир Кривошејев, музејски саветник из Народног музеја у Ваљеву говорио на тему „Епидемије у српској војсци и народу током балканских ратова 1912–1913. године”. Последње излагање у оквиру прве сесије било је на тему „Споменици војника II пешадијског пука на Старом гробљу у Нишу”, Мирослава Величковића из Ниша. По завршетку сесије вођена је дискусија. Радно представништво чиниле су др Маријана Мраовић и Маја Димић.

Другог радног дана, 8. октобра, другу сесију отворио је Дарко Жарић, музејски саветник из Народног музеја Топлице, излагањем заједничког рада који је написао са проф. др Дејаном Антићем са Филозофског факултета Универзитета у Нишу, на тему „Истакнути официри Гвозденог пука у Балканским ратовима 1912/1913. године”. Након тога уследило је излагање Маје Димић, кустоса у Народном музеју Топлице – „Владимир Ристић – командант Другог пешадијског пука ’Књаз Михаило’”, а затим и рад „Учешће Хаубичког пука из Ниша у Првом балканском рату“, аутора Марине Влаисављевић, музејског саветника и Бојане Миленковић, вишег кустоса из Народног музеја у Нишу. На тему „Милован Милорадовић, резервни официр Другог пешадијског пука ’Књаз Михаило’ из Јагодине”, говорио је Душко Грбовић, музејски саветник Завичајног музеја Јагодине. Иван Брборић, музејски саветник Завичајног музеја Жупе истакао је значај „Жупљана у Гвозденом пуку”. Друга сесија завршена је излагањем проф. др Саше Станојевића, са Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, на тему „Улога војне дипломатије у стварању Балканског савеза 1912. године”. Сесијом су руководили пуковник др Далибор Денда и Сања Рутић Воротовић. Трећа сесија, под радним представништвом др Владимира Кривошејева и Горана Васића, отворена је темом „12. пешадијски пук у Првом балканском рату“, аутора Сање Рутић Воротовић и Богдана Вучковића, кустоса из Народног музеја у Крушевцу. Др Владимир Ловић истакао је улогу и значај авијације српске војске у периоду од 1912. до 1918. године, а Јован Младеновић, музејски саветник из Ниша, говорио је о Тодору П. Станковићу: националном раднику, конзулу Краљевине Србије у Приштини (1890–1893, 1898) и учеснику балканских ратова. Јелица М. Илић из Народног музеја у Зајечару изложила је рад под насловом „Први балкански рат у сећањима књажевачких солунца”. Следећи рад носио је наслов „Војничка каријера пуковника Мирослава Пилетића са посебним освртом на Балканске ратове”, а представили су га аутори Иван Митић, виши кустос, и Ивана Груден, виши кустос из Народног музеја у Нишу. Затим је Небојша Озимић, виши кустос Народног музеја Ниш, говорио на тему „Учесници балканских ратова заточеници нацистичког логора у Нишу”. Сажето излагање на тему „Пуковник Милутин (Бегана) Радојевић” имао је Славољуб Станковић из Ниша. Радни део научног скупа затворен је темом „Србија на раскршћу времена“, аутора др Рада Биочанина из Центра за стратешка истраживања. Уследила је дискусија којом је званично затворен овај научни скуп. Радове су послали, али нису излагали, проф. др Саша Марковић са Педагошког факултета у Сомбору, на тему „У потрази за идентитетом српског војника у Великом рату” и Иван Ивановић, књи-

жевник из Београда, на тему „Ратни песник капетан Милосав Јелић”. Учесници скупа имали су прилику да, уз стручно вођење кустоса, обиђу поставке у Народном музеју Топлице, Спомен-парк и Спомен-собу посвећене јунацима „Гвозденог пука”.

Овим научним скупом завршене су вишедневне меморијалне манифестације посвећене годишњици мобилисања „Гвозденог пука” 1912. године. Народни музеј Топлице у Прокупљу, као извршни организатор, најавио је и припремање зборника у коме ће бити публиковани изложени радови.

Маја Димић

In memoriam

IN MEMORIAM

Боривоје Бора Драгашевић (Крагујевац, 8. 12. 1924 – Торонто, 13. 2. 2020)

Бора Драгашевић, легенда свог времена и последњи велики српски емигрант, преселио се у вечност 13. фебруара 2020. године.

Рођен је 8. децембра 1924. у Крагујевцу, у дому оца Драгора, тадашњег војно-судског мајора у Штабу Шумадијске дивизије и потоњег војног иследника Команде Југословенске флоте, и мајке Катарине, рођене Стефановић. Деда му је био генералштабни пуковник Боривоје Драгашевић, командант Дринске дивизијске области пред Први балкански рат, професор Војне академије и уредник војног листа *Војин*. Његов прадеда био је генерал Јован Драгашевић, први Србин начелник Главног генералштаба српске војске, први српски научни географ, 25 година професор на Великој школи у Београду, оснивач Војноисторијског института, оснивач и уредник најстаријих војних часописа на Балкану – *Војина* и *Ратника*, експертски члан српске делегације на Берлинском конгресу, члан Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске краљевске академије. Ушао је у историју српског народа као аутор епске патриотске песме *Јека од гусала* у којој је написао нашу најчувенију кованицу: „Само Слога Србина Спасава – тако Србу пише и на грбу”.

Бора Драгашевић био је борац до последњег даха. Није му било важно колико снажно ветрови дувају, увек је знао свој пут и постојано марширао ка циљу. Стопама предака, од праоца Драгашевића, Тоше Апостоловића, претка мајке Јована Драгашевића, који је 1786. подигао земунску цркву, данас цркву Св. Архангела Гаврила, прошао је цео свој живот знајући да је у праву и да му је то путоказ, баш као у наслову његове аутобиографске књиге *Стопама предака* (Београд: Институт за савремену историју, 2012). Ако је свако од нас део беочуга у ланцу историје свог народа, Бора Драгашевић био је челична карика коју нико и ништа није могло да разбије.

Судбина је хтела да са само шеснаест година постане глава породице. Дана 2. априла 1941. године последњи пут је видео оца. Загрливши га, отац му је рекао: „Сине, од сада си старешина породице. Пази мајку и сестре” и отишао у рат и заробљеништво. Са 16 година дечак је постао човек. Биле су то бурне године. У јесен 1941. уписао је седми разред Основне мушке гимназије у Београду, а већ по завршетку школске године, јуна 1942, постао је српски добровољац. Ма-

да још дечак, био је у редовима Десетог добровољачког одреда на Дрини који је спасао око 20.000 српских избеглица, жена и деце од усташког ножа. Пред крај окупације налазио се са батаљоном у Рашкој, под командом легендарног војводе Павла Ђуришића. Најтежа битка одиграла се на Мојковцу у којој су многи изгубили живот. Неколико пута је пуким случајем избегао стрељање.

Бора Драгашевић био је у изгнанству, у логорима у Грчкој, Италији и Немачкој. Године 1948. стиже у Халифакс у Канади, где проналази нови дом. Следи учешће у политичким и културним српским организацијама, у српској цркви и црквеним хорovima, а нешто касније ступа на чело Српске народне одбране у Канади (*Serbian National Shield Society of Canada*). Волонтерски ради као уредник Гласа канадских Срба и као директор и продуцент Радио Шумадије чији је био оснивач, пише на хиљаде чланака и уводника, организује преко 30 Српских дана у Нијагари, залаже се и доприноси подизању споменика Николи Тесли крај водопада Нијагаре. Непрекидна је и широка активност хуманитарца Боре Драгашевића, залагање и помоћ у изградњи Храма Светог Саве у Београду и других цркава широм отаџбине. Његов рад на одбрани истине о Србији је неуморан.

Целокупан животни рад Боре Драгашевића био је частан, посвећен промовисању Србије и српске културе, вере, историје, обичаја. Када се настанио у Нијагари, на оснивачкој скупштини 1953. учествује као један од оснивача Црквено-школске општине „Свети Ђорђе“. Изградио је први преносни дрвени иконостас који је коришћен у литургијске сврхе све док није сачињен прави. Борин скромни преносни иконостас касније је годинама био у лондонској (Канада) капели Светог Саве. Септембра исте године, Бора Драгашевић бива и оснивач црквеног хора „Свети Ђорђе“. Као његов први председник остаје на дужности пуних пет година. Хор је 1955. био изабран да пева пред владиком Николајем Велимировићем, а 1956. да буде домаћин првом фестивалу Српског певачког савеза икада одржаном у Канади. Као председник хора, предао је председнику цркве Пани Јерићу чек од 500 долара, новац који је хор прикупио током Божићног коледа. Био је то први прилог за куповину великог српског имања у Нијагари, у улици Монтросе. Када се са породицом преселио у Торонто, 1958. године, Бора Драгашевић је у том граду све до смрти био члан црквеног хора „Свети Сава“. Скоро 62 године је певао у тенорској секцији хора и још много пута био биран за председника хора. Био је и први Србин из Канаде који је изабран за потпредседника Српског певачког савеза САД и Канаде, чије чланство чини око 50 хорова.

Године 1963. почела је црквена подела у дијаспори и битка против тзв. раскола, усмерена на заштиту јединствене српске цркве на северноамеричком континенту. Био је то болан период цепања и српске дијаспоре и српске цркве у расејању. Како би се спречила ерозија чланства, Српски певачки савез је формирао три окружна хора. Пуних десет година Бора Драгашевић је био председник Трећег окружног хора са 120 певача из Торонта, Нијагаре, Хамилтона и Лакаване. Неуморно је радио на уједињењу српске дијаспоре у Канади и приближавању отаџбини. Резултати нису изостали. Трећем хору је припала част да, октобра 1969, организује прославу поводом 750. годишњице постојања аутокефалне Српске православне цркве. Такође, ради тешњег окупљања и сарадње Срба у Канади, Трећи окружни хор је организовао и Епархијски дан, од 1966. па све до 1976. године, много пре него што ће бити формирана канадска епархија и именован владика. Овај хор био је кључна полуга и у организовању првог програма прикупљања прилога и средстава за изградњу будућег српског манастира у Канади.

Бора Драгашевић, величанствени српски трибун, до последњег даха је мислио на свој српски народ. Када је хор „Свети Сава” прешао 2001. године у Храм свих српских светитеља у Мисисаги, свим срцем се залагао да хор успостави, попут свих других српских хорова у Канади, свог свеца заштитника. Тако је 2019. одабрао за своју славу Светог Јована Златоустог који се слави 9. фебруара, те именовао за прве кумове Бору и Драгу Драгашевић. Пресрећни, Драгашевићи су за ову прилику одлучили да подаре хору оригиналну икону свеца заштитника. Икону, рад Милице Јакшић из Виндзора, први је видео и са болничког кревета целивао Бора Драгашевић. Био је превише слаб да присуствује њеном освећењу 9. фебруара 2020. године. Бора Драгашевић, човек који је неуморно градио мостове, био је и један од оснивача српског радио-програма Радио Шумадија у Торонту и пуних 40 година, све до гашења радија 2010. године, био и његов директор и спикер. За подршку у изградњи Храма Светог Саве на Врачару, Радио Шумадија и Српска народна одбрана у Канади су током његовог мандата у два наврата добили признања патријарха Германа: 1987. године као оснивачи, а 1988. као оснивачи – добротвори.

Од 1973. до 1979. године Бору Драгашевића је председник Канаде Пјер Трудо именовао на функцију првог званичног представника Српске заједнице у Канади, као члана Канадског саветодавног већа за мултикултурализам при Канадској влади. За допринос у изградњи „хармоније у различитости” од председника Трудоа је примио повељу захвалности. Два пута је био представник Срба на пријему код гувернера Канаде, а од државе Онтарио је одликован Повељом за 25 го-

дина неуморног волонтерског рада. Године 1980. Саветодавно веће је постало Канадски етнокултурни савет са 35 етничких заједница. Заслугом Боре Драгашевића једна од њих била је српска заједница.

У најтежим годинама распада бивше Југославије, Бора Драгашевић је све своје снаге усмерио на одбрану српског националног интереса, истовремено се ангажујући на помоћи пострадалим сународницима, почев од Српске Крајине, преко Босне и Херцеговине и Републике Српске, па до Косова и Метохије, не заборављајући ни невољнике у централној Србији. Био је и један од вођа демонстрација у Торонту за време 78 дана агресије НАТО-а и многих других активности канадских Срба. Сазвао је оснивачку седницу Канадско-српског савета и започео интензиван рад унутар овог тела. Када је формиран Српско-канадски конгрес, био је изабран за потпредседника. Године 1998. именован је за члана утицајног Већа за демократске промене у Србији и сарађивао са угледним личностима српске дијаспоре и свим патриотским организацијама Срба у расејању.

Од 1977. па све до 2006. године, Бора Драгашевић је био председник Српске народне одбране у Канади и стуб друштвене и финансијске стабилности, како организације, тако и листа *Глас канадских Срба*, који је уређивао пуне 23 године. Лист је излазио месечно, микрофилмован је и дигитализован. Српски дан, традиционални видовдански скуп свих Срба на северноамеричком континенту у организацији Српске народне одбране у Канади, касније у сарадњи са црквом Светог Ђорђа, привлачио је огроман број Срба, али и бројне угледне личности. Драгашевић је био иницијатор бројних племенитих подухвата, укључујући и изградњу и постављање Теслиног споменика на Нијагариним водопадима: споменик је постављен 2006. године, за време Бориног председничког мандата. По истеку мандата, проглашен је за доживотног почасног председника СНО у Канади.

После скоро 60 година одсуствовања, први пут се вратио у Србију јула 2001. године. Обишао је гроб својих предака на београдском Новом гробљу и места своје младости, посебно Херцег Нови и породичну кућу у Београду. Пожелео је да се поклати прецима династије Карађорђевић на Опленцу, поносан на чињеницу да му је деда Бори воје био први ађутант краља Петра Првог. Те године га је престолонаследник Александар II Карађорђевић примио у Белом двору у који се управо уселио, као првог Србина из емиграције. Поново је посетио Србију 2002. године.

Дошао је у Београд и 2004. године, на позив Војноисторијског института и њеног тадашњег директора, пуковника Милоја Пршића. Био је гост на свечаности обележавања 128 година постојања ове институције, обратио се присутнима и поклатио оригиналну

фотографију свог славног прадеде Јована, који је основао Институт Присуствовао је и прослави поводом 130 година постојања Војноисторијског института. Десет година касније, 2016. године, због нарушеног здравља није могао да присуствује свечаности Министарства одбране Републике Србије, организованог у част Бориног прадеде Јована Драгашевића, и на откривању његовог спомен-обележја. Прочитано је Борино писмо, у којем је захвалио на учињеној му радости и части да породичном приватном документацијом и фотографијама обогати биографску књигу *Јован Драгашевић: официр, научник, песник, професор и ратник* (Божидар Јововић, Радосав Шуљагић, Београд: Медија центар „Одбрана“, 2016). Био је срећан што је доживео да учествује у почасту указаној његовом прадеди Јовану, сигуран да су његова огромна патриотска дела сачувана и спасена од заборавља. Посебно му је било драго што су се у монографији нашли прадедини стихови „Јека од гусала“, и у писму каже: „Пресрећан сам да му је напослетку дато јавно признање за његову кованицу Само Слога Србина Спасава. Прадеда се жалио свом пријатељу Јовану Бошковићу, професору Велике школе и директору Народног позоришта, што се његова кованица приказивала као народна пословица. У писму је прадеда рекао: 'Истина, мило бијаше ми што се моја та изрека уноси у народне умотворине, али и жао ми бијаше да се моје лично од мене још за живота отима.' Сада, сто година од његове смрти, ви сте му дали дужно признање и вратили мом прадеди, с чашћу, овом плакетом и овим скупом, оно што му припада.”

У свом писму Бора Драгашевић као да се опрашта од Србије и оставља јој аманет када, захваљујући се на признању његовом прадеди Јовану, јавља да је поводом стогодишњице од смрти Јована Драгашевића „породица обновила гробно место и споменик који је прадеда подигао. Све што је Јован урадио за српство не би могло да стане на један скромни споменик. Али, сада смо на споменик урезали следеће речи: *генерал Јован Драгашевић, писац 'Јеке од гусала', аутор кованице 'Само Слога Србина Спасава', оснивач Војноисторијског института, српски делегат на Берлинском конгресу 1878. године*. Споменик ће од сада бити уврштен и у туристички план Новог гробља, да сви могу знати ко је био и где почива овај велики српски патриота.” Захваљујући Министарству одбране и Војноисторијском институту, Бора изражава и још једну велику жељу: „Надам се да ће ми Господ подарити у мојој 91. години живота још снаге да се вратим, по последњи пут у Србију, да лично видим ово величанствено и значајно спомен обележје и обновљени споменик. Кад помислим на целокупну болну српску историју, прадеда Јован је свима нама оставио једноставан и скроман путоказ како се воли и брани Отац-

бина и народ: Само Слога Србина Спасава, тако Србу пише и на грбу“ речи су из душе великог Србина и патриоте, мог прадеде Јована Драгашевића којим се вечно поносим.”

Бора Драгашевић био је човек изванредног кова какав се ретко рађа. Ко год га је познавао, носи у сећањима његову страствену животну снагу, ретку домишљатост и духовитост, љубав и пажњу према пријатељима и племенитост у међуљудским односима. Био је велики ратник, неумољиви противник, али је умео и волео да прашта.

Врхунац његових животних стремљења била је засигурно 2012. година, када је дошао у Србију да представи књигу својих мемоара. Исте године га је престолонаследник Александар Карађорђевић II прогласио витезом и одликовао највишим признањем – Орденом Круне са Великим крстом Првог степена. По повратку у Канаду, посланик у канадској влади Џим Кариџианис (*Jim Karygiannis*), у име Канаде, Бори Драгашевићу уручио је Медаљу дијамантског јубилеја Краљице Елизабете. Круг животног дела се приводио крају и затварао радошћу, признањима у родној земљи која га је у младости одбацила, и признањима у новој домовини која га је прихватила.

У вечност се преселио 13. фебруара 2020, на дан рођења своје супруге Драге, животног сапутника и драгоценог сарадника. Само два дана касније, на Сретење, Нијагарини водопади били су осветљени бојама заставе његове вољене Србије. Баш као што је забележио у својој књизи: „С мојим славним прецима почиње и затвара се круг мог живота.”

Др Мила Михајловић

Упутство за ауторе

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

ОСНОВНА УПУТСТВА

У часопису *Војноисторијски гласник* објављују се необјављени научни радови (оригинални научни чланак, прегледни чланак, кратко или претходно саопштење, научна критика, полемика и осврт и критичко издање изворне грађе) и стручни радови (прикази, информативни прилози) који се баве војном историјом, превасходно историјом Србије, Југославије и Балкана.

Радови се објављују на српском језику ћирилицом или на енглеском језику. Максимална дужина рада је 45.000 карактера са размацима, укључујући и фусноте и друге прилоге. Текст треба да је написан у MS Word-у, фонтом Times New Roman, величине фонта 12, са размаком 1,5. Фусноте треба писати фонтом 10, размак Single.

Сви добијени научни радови подлежу рецензији. Да би били објављени неопходно је да имају две позитивне рецензије анонимних спољних рецензената из земље или иностранства.

Неопходни елементи, које треба да садржи научни рад, јесу:– титула, име и презиме и звање аутора (Times New Roman, фонт 12). Име и презиме писати великим словима. Рад може имати највише три аутора. Потребно је навести и годину рођења аутора, ради каталогизације чланка у Народној библиотеци Србије;

- назив и адреса установе (фонт 12);
- електронска адреса аутора (фонт 12);
- наслов рада (Times New Roman, фонт 14, велика слова, болд);
- апстракт рада на српском, (11, до 1.000 карактера);
- кључне речи (до 10 термина, фонт 11);
- основни текст рада (Times New Roman, фонт 12, до 45.000 карактера, са размацима и фуснотама) који може имати поглавља и потпоглавља, са кратким поднасловом, исписаним италиком, фонт 12;
- фусноте (Times New Roman, фонт 10, размак Single);
- списак извора и литературе (прво необјављени па објављени извори и затим литература абecedним редом, фонт 12);
- резиме на енглеском језику, са именом и презименом аутора и насловом рада (фонт 11, до 2.000 карактера);
- кључне речи на енглеском (до 10 термина, фонт 11).

Редослед елемената се мора поштовати.

Назив пројекта, захвалност установама и сл. наводи се уз наслов рада, као прва ненумерисана фуснота (звездица).

Табеле, фотографије, графиконе и друге прилоге поставити на одређеном месту у тексту са редним бројем и описом/легендом.

За цитирање извора и литературе користити Чикашки цитатни стил (видети детаљно упутство у тексту испод). Приликом цитирања поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

Редакција неће разматрати радове који не садрже све наведене елементе.

Рукописе слати у електронској форми на електронску адресу Редакције:

VIG@mod.gov.rs

УПУТСТВО ЗА НАВОЂЕЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ПО ЧИКАШКОМ ЦИТАТНОМ СТИЛУ

Цитирање архивских извора

За цитирање архивских извора користити правила и препоруке појединих архива. Притом, полазити од општег ка појединачном, односно од архива, преко фонда, фасцикле/кутије, архивске јединице, досијеа, сигнатуре. Први пут навести пун назив архива и фонда, а затим скраћеницу или само број. Када се у фуснотама цитира конкретан документ (акт, допис, писмо, извештај, елаборат, реферат, итд.) наводи се број, датум, аутор (установа или појединац) и наслов. У библиографији се наводи само архив и фонд или збирка, који су коришћени.

ПРИМЕРИ: Архив Југославије (АЈ), фонд 130, Савезно извршно веће (СИБ), фасцикла 1, архивска јединица 2, Даље: АЈ, 130-1-2

ПРИМЕР: Војни архив, Пописник 3, кутија 223, фасцикла 12, документ 8.

Даље: ВА, П-3, 223-12-8

ПРИМЕР: Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), САД, 1966, фасц. 160, досије 15, сигн. 41036. Даље: ДА МСП, ПА ...

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), Индија, 1955, фасц. 24, досије 36, сигн. 41989. Даље: ДА МСП, ПА,...

Архив Србије (АС), фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), Управа за агитацију и пропаганду, фасц. 10, Извештај о школама у НР Србији и Београдском универзитету, јун 1949. Даље: АС, ЦК СКС,...

Архив САНУ, Историјска збирка, Заоставштина Александра Белића, 14386, АБ/ИВ – 1421.

Цитирање монографских радова

Монографија једног аутора

напомена или фуснота (у даљем тексту Ф): редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Драган Богетић, Југословенско-амерички односи: 1961–1971 (Београд: Институт за савремену историју, 2102), 25.

Библиографија (у даљем тексту Б): Презиме, име аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Богетић, Драган. Југословенско-амерички односи: 1961–1971. Београд: Институт за савремену историју, 2012.

Монографија два или три аутора

Ф: редни број. Име и презиме аутора и име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна

ПРИМЕР: Драган Богетић и Александар Животић, Југославија и Арапско-израелски рат 1967.(Београд: Институт за савремену историју, 2010), 85.

Б: Презиме, име, и име и презиме. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година

ПРИМЕР: Богетић Драган и Александар Животић. Југославија и Арапско-израелски рат 1967. Београд: Институт за савремену историју, 2010.

Монографија четири или више аутора

Уколико монографија има четири или више аутора у библиографији се наводе сви аутори, а у фуснотама само први аутор, а затим „и др.” (и други), или „et al.” код радова на страном језику.

Ф: редни број. Име и презиме аутора и др., Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Christoph Neumayer et al., Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Historija i uniforme od 1878. do 1918. godine (Wien: Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008), 120-134.

Б: Презиме, име, име и презиме, име и презиме, име и презиме и име и презиме аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Neumayer, Christoph, Erwin Schmidl, Hermann Hinterstoisser, Helmut Wohnout. Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Historija i uniforme od 1878. do 1918. godine. Wien: Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008.

Уредник, приређивач, преводилац – примарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме, ур., гл. и одг. ур., прев., прир., Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Момчило Павловић, прир., Документи ЦИА о Југославији 1948–1983. (Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009), 235.

Б: Презиме, име, ур., гл и одг. ур., прев., прир. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Павловић, Момчило, прир. Документи ЦИА о Југославији 1948–1983. Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009.

Уколико има више уредника, приређивача или преводилаца, важе иста правила као за ауторе монографија.

Уредник, приређивач, преводилац – секундарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге, ур., гл. и одг. ур., прев., прир. Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Џон Луис Гедис, Хладни рат: Ми данас знамо, Зоран Хамовић, превод Предраг Симић (Београд: Клио, 2003), 157.

Б: Презиме, име аутора. Наслов књиге. Уредник, Главни и одговорни уредник, Превео, Приредио Име и презиме. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Гедис Џон Луис. Хладни рат: Ми данас знамо. Зоран Хамовић, превод Предраг Симић. Београд: Клио, 2008.

Електронско издање књиге

Ако је књига доступна у више формата, требало би навести ону верзију која је коришћена у раду. У библиографији се може навести да је књига доступна и у другим форматима.

Ф: редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), <http://адреса> (приступљено датум).

ПРИМЕР: Бранислав Нушић, Аутобиографија (Београд: Креативни центар, 2001),

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39(приступљено 13. 10. 2008)

Б: Презиме, име аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година. <http://адреса>. (приступљено датум). Такође доступно у штампаном облику и на CD-ROM.

ПРИМЕР: Нушић, Бранислав. Аутобиографија. Београд: Креативни центар, 2001.

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39 (приступљено 13. 10. 2008). Такође доступно у штампаном облику.

Цитирање зборника радова

Цитирање чланка у зборнику радова:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов чланка”, у: Наслов зборника, уредник Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Слободан Селинић, „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”, у: Југословенска дипломатија 1946–1961, уредник Слободан Селинић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2012), 135-159.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов чланка”. У: Наслов зборника, уредник Име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Селинић, Слободан. „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”. У: Југословенска дипломатија 1950–1951. Уредник Слободан Селинић, 135-159. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.

Цитирање поглавља или неког другог дела књиге

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов поглавља”, у: Наслов књиге, уредник Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Дубравка Стојановић, „Успон и пад детанта 1969–1980”, у: Рађање глобалног света 1880–2015, уредник Милан Ристовић (Београд, Чигоја штампа, 2015), 330-341.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов поглавља”. У Наслов књиге, уредник Име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Стојановић, Дубравка. „Успон и пад детанта 1969–1980”. У: Рађање глобалног света 1880–2015. уредник Милан Ристовић, 343-362. Београд: Чигоја штампа, 2015.

Предговор, уводник, поговор

Ф: Име и презиме, предговор, уводник, поговор у Наслов књиге, Име и презиме аутора (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Мирољуб Кљајић, Предговор у Аутобиографија једног матуранта 1941, Миодраг В. Михаиловић (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012), 7-8.

Б: Презиме, име. Предговор, уводник, поговор у Наслов књиге, Име и презиме аутора, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Кљајић, Мирољуб. Предговор у Аутобиографија једног матуранта 1941, Миодраг В. Михайловић 7-8. Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012.

Јединица из енциклопедије или лексикона

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, у: Енциклопедија, лексикон, том, (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Чедомир Попов, „Марковић, Светозар”, у: Српски биографски речник, 6, Мар-Миш, (Нови Сад: Матица српска, 2014), 204-209.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. У: Енциклопедија, лексикон, том, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Попов, Чедомир. „Марковић, Светозар”. У: Српски биографски речник, 6, Мар-Миш, 204-209. Нови Сад: Матица српска, 2014.

Цитирање часописа и новина

Рад у часопису у штампаном облику:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Наслов часописа, година излажења, број, свеска (година), страна.

ПРИМЕР: Александар Радић, „Вежба Авала – Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”, Историја 20. века, XXIV, бр. 2, (2006), 99.

Б: Презиме, име. „Наслов текста”. Наслов часописа, година излажења, број, свеска (година), стране.

ПРИМЕР: Радић Александар. „Вежба Авала – Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”. Историја 20. века, XXIV, бр. 2, (2006), 87-104.

У фуснотама се наводи страна или стране које су консултоване, а у библиографији број страна целог чланка.

Уколико рад има више аутора њихова имена се наводе као у случају монографије.

Текст у дневној и периодичној штампи

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Наслов новина, датум, страна.

ПРИМЕР: Александар Белић, „Око Трста”, Политика, 17. 9. 1945, 1.

Уколико није потписан аутор текста, цитат започети насловом.

Б: У библиографији не наводити сваки текст понаособ, већ после одељка са објављеним изворима навести назив новина и годину или распон година које су наведене у раду.

Уколико се ради о специфичном и посебно важном тексту, навести га у библиографији на следећи начин: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. Наслов новина, датум, страна.

ПРИМЕР: Белић, Александар. „Око Трста”. Политика, 17. 9. 1945, 1.

Текст у онлајн часопису

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Назив часописа, број, свеска (година издања), стране, (приступљено датум). DOI број.

ПРИМЕР: Konstantin V. Nikiforov, „Modernization mixed with nationalism”, Balcanica, XLV,(2014), 443,(приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. Назив часописа, број, свеска (датум), стране, (приступљено датум).

ПРИМЕР: Nikiforov, Konstantin V. „Modernization mixed with nationalism”, Balcanica, XLV,(2014),443-451, (приступљено 28. 7. 2015). DOI: 10.2298/BALC1445443N.

Уколико часопис нема DOI број, навести <http://>адресу и датум приступања.

Цитирање магистарских теза и докторских дисертација

Ф: Име и презиме, „Наслов тезе/дисертације” (врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година)

ПРИМЕР: Мр Ивана Добривојевић, „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955 ”(докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011)

Б: Презиме, име. „Наслов тезе/дисертације”. Врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година.

ПРИМЕР: Добривојевић, мр Ивана. „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955 “. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011.

Цитирање мултимедијалних извора

Звучни запис:

Ф: Име и презиме аутора, Наслов записа, продуцентска кућа – медиј.

ПРИМЕР: Јосип Броз Тито, Тито нам говори, ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча.

Б: Презиме, име аутора. Наслов записа. Име продуцентске куће, издавача – медиј.

ПРИМЕР: Броз, Јосип Тито. Тито нам говори. ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча.

Видео запис:

Ф: Наслов филма, медиј, редитељ Име и презиме (Место издања: Издавач, година).

ПРИМЕР: Вариола вера, ДВД, редитељ Горан Марковић (Београд: Ванс, 2005).

Б: Наслов филма. Редитељ Име и презиме. Место издања: Издавач, година. Медиј.

ПРИМЕР: Вариола вера. Редитељ Горан Марковић. Београд: Ванс, 2005. ДВД.

Цитирање усмених казивања (oral history)

ПРИМЕР: Интервју са Латинком Перовић, Београд, Србија, 12. 5.2007.

Цитирање имејла и СМС-а

ПРИМЕР: Александар Петровић, имејл послат аутору 18.11.2105.

Цитирање радова у даљем тексту, након првог помињања

Рад цитиран први пут наводи се у пуној форми у фусноти, док се у даљем тексту користи скраћена форма.

У радовима на српском језику приликом понављања исте јединице користити Исто (приликом понављања у првој следећој фусноти) или н.д. (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који се цитира). Приликом непосредног понављања истог аутора користити Исти/Иста.

ПРИМЕР: напомена бр. 4. Ђоко Трипковић, Југославија – СССР: 1956–1971.(Београд: Институт за савремену историју, 2013), 35.

напомена бр. 5. Исто, 36.

Напомена бр. 22. Ђ. Трипковић, н.д., 100.

У радовима на страним језицима приликом понављања исте јединице користити Ibid. (приликом понављања у првој следећој фусноти) или оп. цит. (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити Idem.

ПРИМЕР: напомена бр. 4. Matti Golan, The secret conversations of Henry Kissinger. Step by step diplomacy in the Middle East (Quadrangle: The New York Times Book.co, 1976), 13.

напомена бр. 5. Ibid.

напомена бр. 32. M. Golan, op. cit., 85.

ПРИМЕР: напомена br. 5. David Holloway, Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy: 1939 – 1956 (New Haven: Yale University Press, 1994), 45.

напомена br. 6. Ibid.

напомена br. 16. D. Holloway, op. cit., 50.

Уколико у тексту цитирамо више радова истог аутора, сваки рад при поновном цитирању наводимо у скраћеном облику.

ПРИМЕР: Ђ. Трипковић, Југославија и СССР ..., 217.

Golan, The secret conversations ..., 67.

Богетић, „Кипарска криза 1974 ...,” 115.

Напомене:

Приликом цитирања литературе поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

У основном тексту називе месеци писати словима, а у оквиру цитата арапским цифрама.

*Списак рецензена
за LXXII издање*

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА У 2022. ГОДИНИ

1. Др Драган Богетић, научни саветник, Институт за савремену историју/САНУ, Београд, dbogetic@gmail.com
2. Др Далибор Денда, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, dalibor.denda@mod.gov.rs
3. Доц. др Слободан Ђукић, Војна академија, Универзитет одбране, Београд, djukickdn@gmail.com
4. Доц. др Вељко Благојевић, Школа националне одбране „Војвода Радомир Путник”, Универзитет одбране, Београд, veljko_bлагоjevic_55@hotmail.com
5. Проф. др Александар Животић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs
6. Др Милић Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд, milicevicm@live.com
7. Др Миљан Милкић, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, miljan.milkic@mod.gov.rs
8. Др Александар Узелац, виши научни сарадник, Историјски институт, Београд, aleksandar.uzelac@iib.ac.rs
9. Др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије, Београд, mvterzic@yahoo.com
10. Др Сања Петровић-Тодосијевић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд, igransp@gmail.com
11. Др Милан Гулић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, milan.gulic@gmail.com
12. Др Александар Стојановић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд, acas109@gmail.com
13. Др Срђан Старчевић, ванредни професор, Војна академија, Универзитет одбране, Београд, srdjan.starcevic@vs.rs
14. Др Небојша Стамболија, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, nstambolija@gmail.com
15. Др Бојан Б. Димитријевић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд, bojands1@gmail.com
16. Др Јелена Илић-Мандић, виши научни сарадник, Историјски институт, Београд, jelena.ilic@iib.ac.rs

17. Проф. др *Жарко Петковић*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, zarkopetkovic@gmail.com
18. Проф. др *Снежана Ферјанчић*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, sferjanc@f.bg.ac.rs
19. Др *Миле Бјелајац*, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд, mile.bjelajac@gmail.com
20. Др *Татјана Милошевић*, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, tatjana74.milosevic@gmail.com
21. Доц. др *Фјодор Гајда*, Историјски факултет, Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов“, Москва, Руска Федерација, fyodorgayda@gmail.com
22. Проф. др *Александар Полунов*, Факултет државне управе, Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов“, Москва, Руска Федерација, arolunov@mail.ru
23. Проф. др *Јарослав Вишњаков*, МГИМО универзитет, Москва, Руска Федерација, vishnyakov@yandex.ru
24. Проф. др *Владимир Пребилич*, Факултет друштвених наука, Универзитет у Љубљани, Љубљана, Словенија, vladimir.prebilib@fdv.uni-lj.si
25. Проф. др *Тодор Петров*, Академија националне одбране „Г.С. Раковски“, Софија, Бугарска, todor_pe@abv.bg

Коректура
Одељење за војну историју ИСИ

Лектура
Добрила Милетић, професор

Лектура за енглески
Борјанка Поповић Простран, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историјски гласник = Military
Historical Review = Военно-исторический
журнал = Revue Historique militaire =
Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни
уредник Далибор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)-
. - Београд : Институт за стратегијска
истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије,
1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956)
Војни историски гласник; од бр. 1/2 (1961)
Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (1993)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж 100 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 40б

